

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра історії України

*До 100-річчя
Дніпровського національного університету
імені Олеса Гончара*

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: історичні процеси, події, постаті

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 15

Дніпро
Ліра
2017

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр–4Дні)я5
Н 17

*Друкується за рішенням вченої ради Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара від 22 грудня 2016 р., протокол № 8*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (головн. редактор), д-р іст. наук, проф. **О. М. Бут**,
д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**, канд. іст. наук, доц. **С. М. Каюк** (наук. секр.), д-р хаб.,
проф. **К. Ковальські** (Республіка Польща), д-р іст. наук, проф. **І. І. Колесник**, д.і.н.,
проф. **В. І. Меньковський** (Республіка Білорусь), д-р іст. наук, проф. **О. Ф. Нікілев**,
канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**, д-р іст. наук, проф. **В. С. Савчук**, д-р іст. наук, проф.
Ю. А. Святець (заст. головн. ред.), д-р іст. наук, проф. **Ф. Г. Турченко**, д-р іст. наук, проф.
Г. К. Швидько, д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов**, д-р іст. наук, проф. **В. О. Щербак**.

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **Н. В. Венгер**
д-р іст. наук, проф. **Ю. П. Присяжнюк**

Н 17 **Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті :**
зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. : Ліра,
2017. – Вип. 15. – 180 с.

ISSN 2312-2587 (Print)

ISSN 2312-3141 (Online)

У п'ятнадцятому випуску збірника наукових праць «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» розміщено наукові статті, які розкривають малодосліджені аспекти історії Наддніпрянської України від XVII до XX ст., недостатньо розроблену проблематику з військово-політичної, соціальної, культурної, соціально-економічної та суспільно-політичної історії Наддніпрянщини від козацьких часів до періоду незалежності України. Розрахований на науково-педагогічних та наукових працівників вищих навчальних закладів, наукових співробітників академічних установ, докторантів, аспірантів, студентів, учителів історії, істориків-красемців та всіх тих, хто цікавиться минулим Наддніпрянщини.

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр–4Дні)я5

Засновник і видавець: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара.
Збірник зареєстровано у Міністерстві юстиції України. Свідectво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації серія КВ № 10102 від 12.07.2005 р.

Адреса редакції: 49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72, ауд. 612; тел.: (056)374-98-64;
<http://www.ndhistory.dp.ua>

Наказом МОН України № 1021 від 07.10.2015 р. журнал перереєстровано і включено до чинного переліку наукових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями з історичних наук.

*Збірник «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» індексується
Index Copernicus Internation (ISI) – Index Copernicus Value (ISV) 2016 – 60, 40.*

Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів, а тому його зміст не
обов'язково співпадає з точкою зору редакційної колегії.

ISSN 2312-2587 (Print)

ISSN 2312-3141 (Online)

© Дніпрський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2017
© Автори статей, 2017

НАДДНІПРЯНСЬКА XVII–XVIII ст.: АСПЕКТИ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

УДК 94 (477) «16»

В. С. Мороз

Національна спілка журналістів України, Дніпро, Україна

БУРЯ. ДРУГИЙ ШТУРМ КОДАКА

У статті вперше в українській історіографії зроблено аналіз вітчизняних і польських наративних і актових джерел (літописів, листів, щоденників і т. д.) про облогу і штурм козаками фортеці Кодак у червні-вересні 1648 р. Розглянуто методику і тактику ведення облоги та мінної війни (будівництво траншей, ходів сполучення, апрошів, мінних підкопів під bastiони і вали), боротьбу польського гарнізону із нападаючими. Визначено кількість артилерії Кодака і доля його гарнізону за польськими і українськими джерелами.

Ключові слова: К. Гродзицький, М. Нестеренко, штурм, облога, траншеї, мінні підкопи.

В. С. Мороз

Национальный союз журналистов Украины, Днепр, Украина

БУРЯ. ВТОРОЙ ШТУРМ КОДАКА

В статье впервые в украинской историографии проведен анализ отечественных и польских наративных и актовых источников (летописей, писем, дневников и т. д.), об осаде и штурме казаками крепости Кодак в июне-сентябре 1648 г. Рассмотрены методика и тактика ведения осады и минной войны (строительство траншей, ходов сообщения, апрошей, минных подкопов под bastiоны и валы), борьбу польского гарнизона с нападающими. Определено примерное количество артиллерии Кодака и судьба его гарнизона по польским и украинским источникам.

Ключові слова: К. Гродзицький, М. Нестеренко, штурм, облога, траншеї, мінні підкопи.

V. S. Moroz

National Union of Journalists of Ukraine, Dnipro, Ukraine

THE STORM. THE SECOND STORM OF KODAK FORTRESS

In this article for the first time in Ukrainian historical we had done analysis of both points national and Polish narrative and registry sources

including chronicles, letters, dairies etc, about Cossacks blockade and attack of Kodak fortress in June-September 1648.

We studied methodology and tactics of preporation of the blockade and minewarfire: this include constraction of trenches, connection between trenches, approach trenches, mine tunnels under the both bastions and traverses. This war preporation of the Polish garrison in preporation for this assailants. We have determined the quantity of Kodak's artillery and the destination of the garrison of both Polish and Ukrainian sources.

Key words: K. Grodzcki, M. Nesterenko, the Storm, the blockade, the trenches, the mine tunnels.

Фортеця Кодак вже перебувала у фокусі досліджень цілого ряду знаних істориків. Достатньо згадати праці сучасних учених, таких як В. М. Заруба, Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, В. А. Смолій, В. С. Степанков та ін. [11; 23; 26; 30]. Втім, останні місяці й дні існування Кодака ще окутані завісою таємничості та невідомості, що викликано браком достовірних джерел та літератури. Дослідникам доводилось користуватись переказами, легендами, деколи відверто фальсифікованими міфами без критичного їх розгляду на достовірність та співставлення із добре відомими фактами та ходом історичних подій. Використання польських наративних джерел дозволило дещо прояснити картину. Метою даної статті є історична реконструкція на основі аналізу вітчизняних і польських наративних й актових джерел (літописів, листів, щоденників і т. д.) облоги і штурму козаками фортеці Кодак у червні-вересні 1648 р.

То ж розглянемо події на фортеці Кодак зазначеного періоду. Губернатор фортеці К. Гродзицький ввів у фортеці сувору гарнізонну дисципліну. Про те, щоб спати вночі на валах, не було й мови. Перед заходом сонця сурмач грав «зорю». Єдині ворота із західної сторони фортеці закривались, після чого вже нікого не впускали і не випускали навіть у випадку крайньої потреби. Гарнізон був озброєний мушкетами і пильно ніс сторожу на високих валах. Вночі несення служби перевіряв дозор і часто комендант. Вартовий нікого до себе не підпускав. Причлившись із мушкета, він вимагав від перевіряючих сказати пароль. Пильно охоронялися і підступи до фортеці. В її околицях стояла висока вежа під охороною 100 піхотинців і 10 вершників. Помітивши із висоти підозрілих, до них відразу ж відправляли кіннотників на розвідку і затримання язика [7, с. 412, 413].

Командний склад гарнізону був високопрофесійним, із великим бойовим досвідом, одержаним на полях Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. Так, губернатор Кшиштоф Гродзицький разом із братом Павлом служив у Голландії, добре освоїв артилерійську справу [22, с. 137]. Ці навики дуже йому знадобилися під час багатомісячного блокування і облоги (травень-вересень 1648 р.) фортеці пере-

важаючими силами козаків. З кінця травня – початку червня того ж року тут перебував Стефан Чарнецький (1599–1668) – радник Стефана Потоцького, сина великого коронного гетьмана [31, с. 105]. Згодом великий коронний гетьман і один із найкращих полководців Речі Посполитої.

Важкі умови несення прикордонної служби посеред необжитого степу призводили до втечі із Кодака. Так, у 1645 р. на Запорозьку Січ накивали п'ятами вахмістр Вітольд Юркевич і драгун Стефан Подобайло [21, с. 308]. В 1646 р. із Кодака втік рейтер Венцер Ротмайстер [26, с. 140], а в 1647 р. лейтенант Рудольф Бендікс, який через декілька років став полковником в армії Б. Хмельницького [22, с. 139].

У Кодаку в цей час служив знаменитий згодом в історії України майбутній вінницький (кальницький) полковник Іван Богун (?–1654). За свідченням Б. М. Флоря він перебував у фортеці як мінімум із 1641–1642 рр., одержуючи щорічно 30 злотих плати як і інша козацька старшина. Із Кодака він в 1643–1645 рр. очолював походи проти татар і московитів на Сіверський Донець, Миус, Поволжя і Мордву. В його загонах брали участь козаки із кодацької залоги та різних міст Лівобережної України [32, с. 70–77]. Коли, куди і чому подівся І. Богун із Кодака приблизно після 1645 р. невідомо.

Побудова могутньої фортеці на Кодацькому порозі, розміщення залоги на Микитинському Розі, Інгулі та Інгульці, пильний контроль за дорогами значною мірою приборкали запорозьке козацтво. Проте повністю взяти під контроль Запорозжя і витіснити звідти непокірних січовиків Польща не змогла. Козаки знаходили собі притулок на дніпровських уходах. Про це 19 вересня 1639 р. С. Конєцпольський писав королю [6, с. 29]. В. О. Голобуцький вважав, що польська залога стояла не в самій Січі, а біля острова Хортиці [5, с. 360]. Це ж підтверджують В. А. Смолій і В. С. Степанков [30, с. 70].

Запорозжці не корилися суворим заходам уряду про припинення морських походів. Більше того, роки після зведення Кодацької твердині були чи не найбагатшими на них за всю історію козацтва: в 1640, 1641, 1643, 1644, 1645 і 1646 рр. [29, с. 136; 18, с. 58].

Нам відомо лише про два походи у степ. Восени 1647 р. коронний хорунжий Олександр Конєцпольський, коронний стражник С. Лащ і

Іван Богун під Берестечком
"Іван Богун на переправі." Малюнок М.І. Івасюка.

декілька козацьких полковників дійшли до Бургунської переправи (нижче сучасної Каховки – В. М.). На лівий берег переправилась розвідка, яка виявила чималу татарську орду. Коли ж війська і собі перейшли на лівий берег, то вже нікого не застали. Повернулися з нічим назад. Затим на татарську сторону знову відправилися декілька полковників і ротмістрів. Їм пощастило захопити стада та до 30 чол. полонених. Розділивши здобич, повернулися правим берегом до Кодака [6, с. 25]. Тут служили родичі коронного хорунжого. Яків загинув у сутичці з татарами і Олександр [24, с. 32]. Скільки вони перебували у фортеці, невідомо. Трохи пізніше в тому ж жовтні 1647 р. відбувся похід із тринадцятим військом князя Я. Вишневецького, про це ми вже вели мову.

Тим часом Кодак жив напруженим життям. У ньому діяла «школа пехотная». Річ Посполита «захочет иметь и капитанов, и других офицеров брать желательно с проведением с ними испытаний, чтобы они не только новые обычаи, но и старые, чему их научили, должны хорошо знать» [36, с. 15].

У жовтні 1647 р. в Кодаку стало відомо про загадкові приготування на Запорозжжі і що «сотник Хмельницький бунтує козаків». Для перевірки цих даних К. Гродзицький направив ротмістра Радилінського з'ясувати ситуацію. Інформація підтвердилась [27, с. 109]. Губернатор подвоїв увагу і пильність, вислав шпигунів, намагався захопити язика і всі добуті дані про Запорозжжя відправляв великому коронному гетьману в Черкаси. Гродзицький розгорнув енергійну діяльність щодо зміцнення захисту ввіреної йому фортеці [33, с. 88]. Гарнізон привели у стан підвищеної боєготовності. Чисельність його невідома. Є свідчення авторитетних спеціалістів, що напередодні Національної революції 1648–1676 рр. командування Речі Посполитої спрямувало в Кодак підкріплення [22, с. 139].

З перших днів повстання Кодак, як важливий польський стратегічний пункт на Запорозжжі, був добре відомим орієнтиром у степах Наддніпрянщини. До нього була прикута увага повстанців та їх союзників. За домовленістю Б. Хмельницького і кримського хана про блокування доріг у лютому 1648 р. татари стояли на Очаківському шляху на правому березі Дніпра напроти Кодака [26, с. 110].

М. Потоцький покладав певні надії на гарнізон Кодака в придушенні повстання Б. Хмельницького на Запорозжжі. 13 лютого 1648 р. він наказав канівському реєстровому полковнику виступити проти повстанців. На допомогу йому він надав Чигиринський і Переяславський полки, які мали «или поймать этого изменника, или же уничтожить». Їм виділяли на допомогу «200 драгун из Кодака, с которыми этого изменника и преследуйте. Не отступайте до тех пор, пока не схватите или не уничтожите» [8, с. 14, 15].

Розстаючись із Тугай-беєм, Б. Хмельницький просив його пильнувати шлях від Чигирини і Перевалочної до Січі та затримувати всіх, хто йшов із Запорозжя в місто. Затримані розповіли про маршрути польських військ водою Дніпра до Кодака і суходолом Микитинським шляхом на Січ [3, с. 60]. Повстанці вирішили скористатися стратегічною помилкою ворога і розбити його по частинах.

Коли ж гетьман вирушив із Січі на чолі 8-тисячного запорізького війська? Більшість дослідників дотримується поданої в літопису С. В. Величка дати 22 квітня 1648 р. (М. І. Костомаров [15, с. 202], Д. І. Яворницький [33, с. 158], М. М. Аркас [2, с. 175], А. Ф. Кашенко [13, с. 144], В. О. Голобуцький [5, с. 367], В. Замлинський [10, с. 169] та ін.). Сучасний дніпровський історик козацтва І. С. Стороженко називає 27 квітня [31, с. 14], а київський дослідник Наталія Яковенко – нейтральну дату – «наприкінці квітня», по суті повторюючи дату попередників [34, с. 322].

Б. Хмельницький на чолі восьмитисячного війська залишив Січ і форсованим маршем Микитинським шляхом виступив назустріч Станіславу Потоцькому [31, с. 114]. Кодак залишився у стороні від бойових дій. Вірніше, активних бойових дій.

Проте Кодак усе ж продовжував відігравати надзвичайно важливу роль польського військового плацдарму на початковій стадії Національної революції 1648–1676 рр. Наприкінці дня 27 квітня 1648 р. польська флотилія із реєстровими козаками близько 3 тис. чол. і частиною жовнірів на чолі із Барабашем [4, с. 142], за версією І. С. Стороженка, прибули до Кодака. Протягом наступного дня реєстровці готувалися до переправи через пороги, узгоджували свій рух

із загоном Потоцького, який рухався суходолом. К. Гродзицький надав флотилії зі свого арсеналу мортиру для ведення навісного вогню, гармашів і боезапас [31, с. 111]. Зранку 29 квітня флотилія стала долати пороги. 4 травня реєстрові повстали: вбили полонізовану старшину і обрали старшим Филона Джалалія.

9 травня 1648 р. К. Гродзицький повідомив великому коронному гетьману страшну новину: «4 травня біля Кам'яного Затону все запорозьке військо, яке йшло водою, збунтувалося і побило полковників і всю старшину... Сьогодні о першій годині ночі прибігли до мене два мої поранені мушкетери, яких я послав туди з мортирою і гранатами. Все там пропало – і найкращий пушкар, а ці речі були б нам дуже потрібні» [14, с. 22, 23]. На раді вирішили йти на Кодак.

Повстанці стали повертатися вверх Дніпром, долаючи пороги. Повстання начебто відбулося біля Кам'яного Затону, біля лівого берега Дніпра напроти сучасного Нікополя. Десь 6–8 травня 1648 р. флотилія пройшла мимо Кодака.

Як вони могли це зробити, не зупинитись і не доповісти про результати походу на Січ і ситуацію на Запорозжі губернатору краю і коменданту фортеці в тривожний військовий час? Як можна було не запідозрити лихе, коли на човнах вже не було добре знаної К. Гродзицьким польської шляхти, реєстрової старшини, вбитої козаками? Флотилія не зупинилась? Чому це не заставили зробити гармати з бастіонів фортеці? Чи флотилія реєстровців тут не проходила і названі події відбувалися під другим Кам'яним Затonom на території с. Мишуриг Верхньодніпровського району Дніпропетровської області? [12, с. 208]. Як про це свідчать практично всі дослідники? Це запитання, на які поки що немає відповіді.

16 травня 1648 р. поляки були розгромлені на Жовтих Водах на території сучасного П'ятихатського району Дніпропетровської області. Військовий історик, випускник Миколаївської Академії Генерального Штабу Всеволод Порфирівич Коховський (1835–1891) вивчав війни Б. Хмельницького. Генерал-лейтенант дійшов до дуже важливого, сьогодні, на жаль, забутого, висновку: «В это время в Западной Европе придавали огромное значение крепостям и, без сомнения, ни один из тогдашних полководцев не оставил бы Кодак без обложения. Наполеон первый, благодаря своим решительным действиям, начал обходить крепости» [17, с. 148]. Військовий геній українського козака Б. Хмельницького більш як на 150 років випередив одного із самих знаменитих полководців світу!

Блискуча перемога під Жовтими Водами сприяла виникненню і поширенню чуток про взяття повстанцями Кодака і знищення залоги. Це були тільки чутки. Фортеця буде залишатися неприступною принаймі чотири з половиною місяці. Простоявши три дні з Тугай-беєм

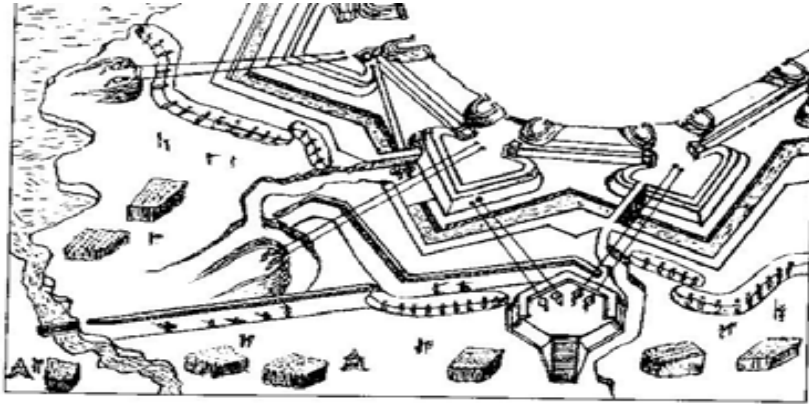
на Жовтих Водах, «Хмельницький вирушив з головною частиною військ та татарами під Корсунь...віддав розпорядження ніжинському полковнику Прокопу Шумейку вирушити під Кодак» [26, с. 111]. Коли це могло статися? Розгром поляків під Корсунем відбувся 26 травня 1648 р. Отже, козаки могли прибути під Кодак десь наприкінці травня начебто не штурмувати фортецю, а тільки щільно ізолювати. Це заперечує найдостовірніший Літопис Самовидця. Цю подію він відносить до 1648 р., не вказуючи місяця: «Того ж року по расказанню гетмана Хмельницького полк Ніжинській ходил доставати Кодака, и идучи ку Дніпру, чинил великіє кривди людям. Где люде, розуміючи оних за військо литовское, и якобы то он идут на оборону Кодака, а не доставати, и несподіване напавши, нікотріє сотні погромили в Рашевці за Комишним. Але зась скупившись тот полк у Максимовці над Дніпром, тое військо разбили, же мало которій з їх увоишол, и переправивши Дніпр, потягнули под. Кодак» [20, с. 54]. З тексту літопису виходить, що полк йшов із Лівобережжя. Микола Іванович Костомаров свідчить, що це відбулося в травні 1648 р. [15, с. 253].

Що ж являв собою Ніжинський полк у кількісному відношенні? Напередодні 1648 р. кожен із шести реєстрових полків налічував тисячу чоловік. Під час Визвольної війни особовий склад полків зріс удвічі, а деякий набагато більше. Так, Ніжинський збільшився до майже 12 тис. (11945 чол.) [18, с. 222].

Про хід облоги і штурм Кодака відомо дуже мало. Проте важко допустити, що збуджені радісною звісткою про перемоги під Жовтими Водами і Корсунем козаки спокійно поглядали на вали фортеці, обмежившись добровільною, не вдячною роллю спостерігача. З великою мірою вірогідності можна здогадатися, що вони кинулись на штурм. Нищівний вогонь із гармат і мушкетів привів до великих втрат.

Довелося відійти із зони вогню ворожої артилерії, яка сягала 280–390 м [19, с. 148]. За свідченням знавця історії військового мистецтва професора генерал-майора Є. А. Разіна ядра долітали на 500 м. Мушкет стріляв на 200–300 м. На такий відстані куля пробивала наскрізь самі важкі лати. Проведення штурму вимагало наявності великих сил і вело до значних втрат атакуючими. Козаки перейшли до правильної облоги могутнього Кодака.

Середньовічні методи облоги фортець були добре відомі дніпровським лицарям. Вони набралися бойового досвіду в чисельних війнах Польщі з її сусідами. Були серед них й учасники Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. Облога хоч і не вимагала таких великих витрат сил і засобів, як штурм, проте несла в собі чимало інших загроз і не тільки у витраті часу. Довге перебування великої кількості людей на обмеженій площі неминуче вело до виникнення гострих інфекційних

Саперні роботи при штурмі фортеці. Малюнок, поч. XVII ст.

Позначення на малюнку: А — обложена фортеця; В — міст через річку, від якого починаються саперні роботи; С—D — перший шанець (рів з земляним валом), збудований для прикриття війська, що наближається до фортеці; Е—F — другий шанець; G — паріжник бастиону; Е—Н — третій шанець; І—К — допоміжний шанець, збудований для захисту атакуючих від флангового обстрілу; L, M, N — батареї, що обстрілюють фортецю і захищають саперів; Р — батарея, встановлена у засипаному рові, що веде вогонь по бастиону Q; R — насип, збудований для безпосередньої атаки бастиону S.

хвороб і значної смертності. Тому облога чередувалася із штурмами. Останній був необхідний для підняття морального козацького духу. Після довгого копирсання в землі їм було необхідно дати можливість ще раз поспробувати щастя у звиязному бою.

На перше місце виходить праця саперів. Козаки перш за все звели навколо Кодака на безпечній відстані від ворожої артилерії — мінімум за 500 м — контрвал [28, с. 583]. Фортецю оточив у вигляді підкови суцільний рів з насипаним спереду земляним валом-бруствером для захисту від обстрілу обложеного польського гарнізону. Четвертою стороною слугував стрімкий скелястий правий берег Дніпра.

Розпочалася інженерна атака, яка через великий обсяг земляних робіт просувалася дуже повільно. Навпроти бастионів спочатку закладалися траншеї. Вони слугували ходами сполучення, але не призначалися для відбиття вилазок із фортеці. Наступним етапом облоги Кодака стало риття козаками апрошів чи підступів у вигляді продовговуватих ровів із бруствером. Вони з'єднували траншеї і слугували ходами сполучення зигзагоподібної форми, щоб унеможливити нападаючих від прицільного обстрілу із фортеці. По мірі наближення до Кодака коліно зигзагів скорочувалось. Під захистом цих апрошів козаки наближались до укріплення, залишаючись недоступними для вогню польського гарнізону.

Наблизившись таким чином до фортеці, козаки приступили до третього, найважливішого етапу облоги – риттю підкопів під bastіони й вали Кодака. Розпочиналися вони з поля, за межею досягнення артилерійського обстрілу обложених поляків. Ішли вони прямолинійно, або ж мали ламану лінію, щоб уберегти саперів від можливої ворожої міни – вибухової хвилі контрміни [19, с. 149].

Мінні галереї чи підкопи велись щонайменше з двох різних сторін, щоб відволікти увагу поляків і не дати їм зосередитись. Підлогу, стіни, стелю підкопу укріплювали товстими дубовими дошками, щоб він не обвалювався. На малюнку XVII ст. подвійними паралельними пунктирними лініями показано bastіон, який планували підірвати. На території фортеці прокладають підкоп. У кінці підземного ходу складали діжки із порохом, позначені на малюнку білими кружечками. До них приєднували довгий гніт, який тягнувся до виходу із галереї. Підкопи мали криволінійну (праворуч на схемі), або ж ламану лінію. Їхнє завдання – захистити мінерів від вибухової хвилі. В разі виконання всіх підготовчих робіт гніт запалювали.

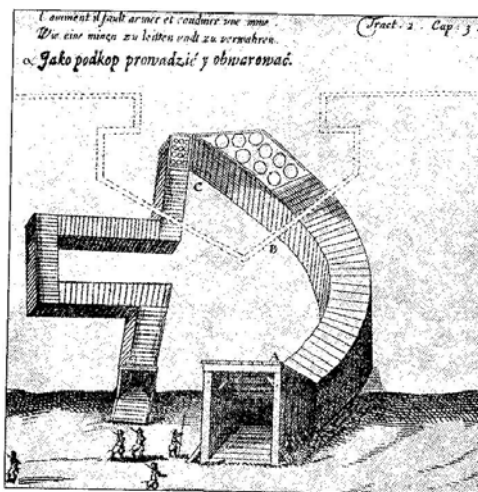

Схема мінних галерей. Малюнок, XVII ст.

Глибину залягання підземного ходу від поверхні землі і кількість закладених діжок пороху визначали на око, виходячи із власного досвіду. То ж не завжди вибух давав бажані результати, оскільки важко було розрахувати довжину галереї і чи досягала вона до валу чи bastіону. До того ж обложені теж не сиділи склавши руки. Чутко дослуховуючись до звуків підземних робіт, вони визначали приблизний напрям і глибину, закладаючи контрміну із незначної кількості вибухівки. Вона знищувала міну, саперів і засипала підкоп – тунель. Це була тривала і марудна робота.

Саперні роботи і довготривала облога часто переходили в запеклі штурми. Результатів вони не давали [23, с. 394]. Відомості про це дуже бідні й походять тільки від польської сторони. Про один із них залишив свідчення захисник фортеці шляхтич Марко Собеський, ро-

дич майбутнього польського короля і полководця Яна III Собеського (1674–1796) [22, с. 139], посланець К. Гродзицького до польського Яна II Казимира (1609–1672). Як він зумів вийти із щільно обложеного замку, пройти непоміченим через суцільний козацький табір? Мабуть, через підземний хід. Відомо, що він починався із криниці у фортеці.

20 липня 1648 р. М. Собеський «прибув у Варшаву з деякими секретними даними із Кодака» [8, с. 84]. Щоб не збитися з дороги, він «змушений був їхати через табір Хмельницького і той затримав мене на п'ять днів, радячись в цей час зі старшиною свого війська відпустити мене чи ні» [8, с. 85]. Саме в цей час у Варшаві перебували козацькі послы. Щоб не наражати їх на небезпеку, гетьман відпустив втікача із Кодака.

Зрозуміло, що польський посланець був негайно допитаний. Дізнавшись про хід облоги і стан обложених безпосередньо із уст учасника, Б. Хмельницький мав внести якісь корективи і дати відповідні розпорядження своїм військам. Незадоволений безрезультатною облогою, він направив підкріплення. Українського гетьмана цікавили моральний стан захисників Кодака, запаси продовольства, втрати вбитими і пораненими.

Які «секретні дані» він віз королю, нам невідомо. Достеменно знаємо про інше. Собеський коментує хід облоги. 31 серпня 1648 р. він свідчив: «Хмельницький послав добувати Кодак. На місці залишилося 4 тисячі. Зараз знову послав 3 полки» [8, с. 85]. Для нас дуже важливо: про які саме події він говорить. Коли це відбулося – в час його перебування на валах фортеці, коли він був учасником і очевидцем подій, чи у вересні 1648 р., перебуваючи в лавах польської армії і повторюючи чутки? Відповіді немає. Із «Короткої реляції» захисників Кодака Анджея Буженського і Олександра Вишинського бачимо: «тисяча своєвільників напала посеред білого дня на Кодак і 120 наших знищила, їх до 60 з лишнім» [8, с. 206]. Деталі цього епізоду невідомі.

За свідченнями джерел блокування і облога Кодака подається по-різному: від кількох тижнів до кількох місяців [16, с. 66]. Сучасні авторитетні українські історики, за винятком деяких деталей, твердять про тривалий термін облоги. Так, С. М. Плохій пише: «Вирушивши з головною частиною військ та татарами під Корсунь, Хмельницький віддав розпорядження ніжинському полковнику Прокопу Шумейку вирушати під Кодак» [26, с. 111], тобто десь числа 19–20 травня 1648 р. після перемоги на Жовтих Водах. Ю. А. Мицик зазначає: «Облога Кодака українські війська почали невдовзі після перемоги у Корсунській битві 1648 р.» [23, с. 394]. «Козацька мати» О. М. Апанович (1919–2000): «Поляки володіли Кодакком до 1648 р. У травні цього

**Кодак зі сторони Дніпра. Худ. В. В. Панченко.
Із фондів Старокодацького краєзнавчого музею**

року за наказом Богдана Хмельницького козаки-повстанці підступили до фортеці» [1, с. 295].

Гарнізон фортеці становив 1000 осіб [23, с. 394], який успішно відбивав всі козацькі штурми. Цьому значною мірою сприяли могутні фортифікаційні споруди, потужна артилерія на валах, добре вимуштровані та дисципліновані вояки із багатим бойовим досвідом. Вони не тільки вперто оборонялися, а й відчайдушно контратакували шляхом енергійних вилазок із фортеці.

Організатором і їх натхненником був майор Юзеф Лончинський – яскраво-легендарна постать. Він учасник війни з Московією 1633–1634 рр. і з козаками 1637–1638 рр., під час однієї вилазки був важко поранений, втратив руку, потрапив у полон, зумів втекти і повернутись у Кодак. Після здачі фортеці знову опинився в полоні, із якого звільнився разом із Гродзицьким і Гарненьким у 1650 р. після Зборівського миру [38, с. 26]. У подальшому він продовжив військову службу, став генералом. Великий коронний гетьман, з 1674 р. польський король Ян Собеський дуже цінував Лончинського, гостював в його маєтку [9, с. 455, 496].

Тим часом на Кодак тривали облогові мінні роботи. Про таку тактику повстанців свідчить сучасний польський історик Вавжинець – Ян Рудавський (1617–1674) у першому томі «Історії Польщі від смерті Владислава 4 до Оливського миру у дев'яти книгах». На це свідчення посилається М. І. Костомаров (1817–1885) [15, с. 254] та сучасні історики С. Кот [16, с. 66], О. М. Апанович [1, с. 295] та ін.

Однак на фортеці танули ряди захисників, запаси продовольства, пороху, ядер і куль. Про надходження підкріплень, харчів і боеприпасів не могло бути й мови через щільну облогу. Гарнізон гнітила повна ізоляція від зовнішнього світу. І тільки переконавшись у повній безнадійності свого становища, вичерпавши всі матеріальні ресурси і зрозумівши безперспективність подальшого спротиву, Гродзицький наприкінці вересня 1648 р. вступає в переговори з козаками про здачу – не капітуляцію – на почесних умовах [25, с. 18; 8, с. 154]. Що це було саме так свідчать виявлені М. Дубецьким в архіві Ягелонської бібліотеки акт здачі фортеці і текст присяги М. Нестеренка.

Ці документи були вперше опубліковані дослідником у 1900 р. в другому виданні його монографії «Кудак, прикордонна фортеця і її околиці» [9, с. 453–454]. Він же стверджував, що «Вождь козаків Нестеренко, бачачи, що силою взяти фортецю не може, послав парламентарів до Гродзинського, пропонуючи здати Кодак на почесних умовах. Залозі обіцялося збереження життя і не віддавати її в ясир татарам» [9, с. 446]. Тим часом відбулося декілька підривів мін. Могутні вали і бастіони постраждали мало. 28 вересня губернатор виробляє умови здачі залози [27, с. 123].

В останні дні існування Кодак мав на озброєнні 13 гармат. Цією цифрою аж ніяк не вичерпується їх кількість на валах фортеці. Відомо, що Гродзицький виділив реєстровцям мортиру з боезапасом і найкращих пушкарів [14, с. 22, 23]. Перебуваючи в Катеринославі на засланні, М. Дубецький, оглядаючи в 1874 р. Кодак, свідчив: «Серед валів Кодака випадково знайшли закопані і забиті цвяхами польські гармати» [9, с. 450]. Їх кількість історик не називає. За його словами кодацькі гармати були у зібранні О. М. Поля [9, с. 450]. Риючи фундамент у с. Старі Кодак, натрапили на частину гармати великого калібру, яку придбав Катеринославський обласний музей імені О. М. Поля. Про це повідомляє під номером 507 «Каталог Екатеринославского областного музея шимени А. Н. Поля». – (Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1905. – С. 88).

Залишивши переможцям артилерію, поляки 2 жовтня 1648 р. під барабанний бій з розгорнутими знаменами у всеозброєнні із запаленими фітілями для мушкетів виходили із єдиних західних воріт [8, с. 154]. Коли ще і де так залишали фортецю ворогу переможений? Згідно «умов, на яких польський гарнізон під команду полковника К. Гродзицького здав фортецю Кодак українському війську», «Максим Нестеренко, полковник, присланный от п. гетмана и всего Войска е.к.м. Яско Волченко, полковники, а также все сотники, есаулы, атаманы и вся чернь поклялись каждый в отдельности на Евангелии перед распятием при попе, по тексту, нами переданному, в том, что все условия будут соблюдены» [8, с. 154].

Правда, дивні, точніше фантастичні, умови здачі фортеці переможеними переможцям? Це ще більше переконує, що Кодак не був взятий штурмом – силою зброї – після підриву валів і бастіонів. Переможені диктували переможцям свої умови: дати полякам у заложники чотирьох козацьких старшин, яких вони самі виберуть, повернути всіх захоплених коней і необхідну їх кількість продати за справедливою ціною, доставляти продовольство, захищати полонених під час руху від всіх нападів. Гарнізону гарантувався безпечний вихід воїнів, жінок і дітей, офіцерів, всіх ксьондзів з майном, вивезення тіла смертельно пораненого під Жовтими Водами командуючого польськими військами Стефана Потоцького.

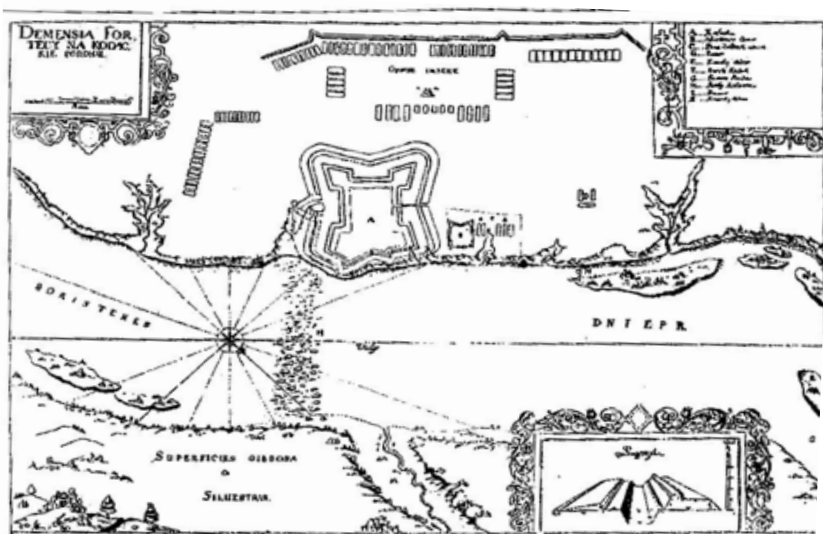
На вимогу полонених М. Нестеренко відправив з-під Кодака полки П. Шумейка і Я. Волченка, а сам із 200 козаками залишився для супроводу поляків. Чому козаки прийняли такі принизливі умови здачі? Як можна розцінити присягу М. Нестеренка? Що змусило її давати? Виконуючи наказ Б. Хмельницького, «Клянусь г. Богу Всемогущему, во святой Троице единому, пречистой Богородице и всем святым, как словом, так и сердцем, что всех вышеупомянутых людей обязуюсь со всем их имуществом довести на место целыми и здоровыми, и беру их на совесть, как мою собственную, так и всего Войска е.к.м. Запорожского и под клятвою обещаю защищать их как от своих войск, так и от татарских, степовиков, крестьян и всякой своевольной толпы, никуда не удаляться от них, все эти условия выполнять» [8, с. 156].

Далі ще важливіше: «Если я присягнул бы ложно и несправедливо, пусть г. Бог пошлёт на меня и на всё войско все бедствия от Старого и Нового завета, пусть земля со мной и всем войском провалится, пусть, наконец, Бог меня на жене и на детях моих до третьего поколения накажет и душу мою пошлёт на вечное наказание» [8, с. 156].

Умови здачі Кодака підписані 1 жовтня 1648 р. 2 жовтня опустився підйомний міст. Із тисячного гарнізону живих залишилося лише 120 чоловік, тобто лише кожен десятий. Це підтверджує величезні втрати, які несли захисники. Згідно з військовими канонами, атакуючі несуть втрати в 3-5 разів більші, ніж ті, що обороняються. Де ж хоронили полеглих? Зрозуміло, що поляки в самій фортеці, а козаки – вище свого табору, зі сторони степу. «Коротка реляція про відступ із Кодака та втрати полка» свідчать: обоз йшов вздовж правого берега Дніпра через майбутні Дійовку, Сухачівку, Дніпродзержинськ, Верхньодніпровськ, Мишуригін аж до Крилова [8, с. 205]. Під приводом більш зручного прохарчування гарнізон розділили на три частини. Одна пішла в Чигирин, друга – у Воронівку, третя – в Крилов.

20 жовтня 1648 р. розпочалася жорстока розправа місцевого населення над розділеним гарнізоном. Врятувалися біля 50 чоловік втечею при допомозі комісарів, які в лютому прибули в Переяслав для

переговорів з Б. Хмельницьким про перемир'я [8, с. 207]. К. Гродзицький вцілів.

План Кодаської фортеці Ф. Гетканта

11 лютого 1649 р. керівник посольства – брацлавський воєвода А. Кисіль писав польському королю Яну Казимиру про останні події на Україні, зокрема, і про долю залишеного Кодака: «Ян Потоцький, Чарнецький, Гродзицький, П. Томисковський, ще в неволі...Кодак пустує. Гармати, які кращі, частково вивезли в Чигирин, частково в Переяслав» [8, с. 204]. За свідченням Ю. А. Мицика К. Гродзицький визволений за умовами Зборівського миру 1649 р. В 1651 р. ми бачимо його в чині майора на чолі 300 чол. німецької піхоти під Берестечком [8, с. 204]. Вцілів після страшного розгрому поляків під Батогом влітку 1652 р. Тоді ж став кам'янецьким каштеляном. У 1655 р. він обороняв Львів від козацьких військ, брав участь в облозі Торуні, де засіли шведи. Подальша доля його невідома.

Літопис Самовидця про долю кодацьких бранців повідомляв так: «... усіх жолнірів с Кодаку спровадили в цілості до Чигирина, і там чигиринці оних пожаювали (пограбували – В. М.), а коменданта узяли за сторожу» [20, с. 54].

Чи залишилися бодай якісь сліди від підземних мінних галерей? Пройшло ж майже 370 років. На північно-східному краю старого кладовища у напрямку фортеці добре помітні ранньою весною три довгі заглибини-рівчаки, які йдуть паралельно вниз до Кодака. Що це?

Ймовірно, це просідання ґрунту на місці підземної галереї. Ще одна таємнича споруда пролягає під землею і спускається вздовж основної асфальтової дороги вниз. Зліва від траси розташоване старовинне кладовище. Справа від дороги перпендикулярно до неї пролягають вулиці Гагаріна і Осипенко. На них у двох місцях виявлені провали. В одне після поливу провалилася абрикоса. В другому випадку при копанні зливної ями наштотхнулися на тунель. Залишки його в 2013 р. виявили напроти південно-східного бастиону. Що це – залишки мінних галерей чи підземного ходу? Відповіді немає. Місцеві жителі розповідають, що після сильних дощів під валами виявили підземні ходи, які ніхто не досліджував. З часом вони засипались і замулювались.

Облога Кодака стала фатальною для Слободи із 60 будинків, яка розміщувалася під валами [7, с. 412; 39, с. 80] зі сторони степу. Вона опинилася між молотом і на ковальнею, під вогнем обох ворожих сторін. Таке становище тривало недовго. За канонами війни ніщо не повинно закривати ворожі позиції. Безіменне поселення знищили. Його мешканці влітку 1648 р. піднялись вище по Дніпру і заснували нове поселення. На згадку про покинуте його назвали Новим Кодаком.

Бібліографічні посилання

1. Апанович О. М. Кодак фортеця / О. М. Апанович // Козацька енциклопедія для юнацтва. – К., 2009.
2. Аркас М. М. Історія України-Русі / М. М. Аркас. – К., 1990.
3. Величко С. В. Літопис / С. В. Величко. – К., 1991. – Т. 1.
4. Голобуцький В. О. Гомін, гомін по діброві / В. О. Голобуцький. – Д., 2000.
5. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К., 1994.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2.
7. Дневник Богуслава Машкевича // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896.
8. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965.
9. Дубецкий М. Кодак. Пограничная крепость и её окрестности / М. Дубецкий // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – Д., 2015. – Вип. 2.
10. Замлинський В. Богдан Хмельницький / В. Замлинський // Історія України в особах 9–17 ст. – К., 1993.
11. Заруба В. М. Кодак. Нариси історії фортеці / В. М. Заруба. – Д., 2004.
12. Історія міст і сіл УРСР: у 26 т. Дніпропетровська область. – К., 1967.
13. Кашенко А. Ф. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове / А. Ф. Кашенко. – Д., 2001.
14. Копия письма Пана Гродзицкого, губернатора Койдацкого к его Милости, Пану Кастеляну Краковскому от 9 мая из Койдака / К. Гродзицкий // Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов высочайше

учреждённой при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1845. – Т.1. – Отд. 3. – Док. № 5.

15. **Костомаров М. І.** Богдан Хмельницький / М. І. Костомаров. – Д., 2004.

16. Кот С. Кодак: слава минувшина, сумне сьогодення / С. Кот // Наука і суспільство. – 1993. – № 5–6.

17. **Коховский В. П.** Опыт изучения войн Богдана Хмельницкого / В. П. Коховский. – М., 1862.

18. **Крип'якевич І. П.** Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – К., 1954.

19. **Липа К.** Під захистом мурів / З історії української фортифікації 10–17 ст. / К. Липа. – К., 2008.

20. Літопис Самовидця. – К., 1971.

21. **Мицик Ю. А.** Подобайло Стефан Данилович / Ю. А. Мицик // Енциклопедія історії України. – К., 2011. – Т. 8.

22. **Мицик Ю. А.** Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини 15–18 ст. / Ю. А. Мицик. – Д., 1997.

23. **Мицик Ю. А.** Кодацька облога 1648 // Ю. А. Мицик // Енцикл. історії України. – К., 2007. – Т. 4.

24. **Молчановский Н. В.** Рецензия на книгу М. Дубецкого «Приграничная крепость Кудак и её окрестности» / Н. В. Молчановский // Киевская старина. – К., 1906. – № 10.

25. **Мороз В. С.** А так ли это было в Старых Кайдаках / В. С. Мороз // Г. И Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз. Очерки истории Екатеринослава: в 2 кн. – Д., 2007. – Кн. 1.

26. **Плохій С. М.** Кодацька фортеця / С. М. Плохій, А. М. Ковальов // Тії слави козацької повік не забудем. – Дніпропетровськ, 1989.

27. **Пущенко С.** Загибель Кодака / С. Пущенко // Дзвін, 1991. – № 2.

28. **Разин Е. А.** История военного искусства. Военное искусство феодально-го периода войны / Е. А. Разин. – М., 1957. – Т. 2.

29. **Сергійчук В. І.** Іменем Війська Запорозького. / В. І. Сергійчук. – К., 1991.

30. **Смолій В. А.** Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 1993.

31. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини 17 ст. / І. С. Стороженко. – Д., 1996. – Кн. 1.

32. **Флоря Б. М.** Молоді роки Івана Богуна / Б. М. Флоря // Україна в минулому. – К.; Л., 1992. – Вип. 2.

33. **Яворницький Д. І.** Історія запорізьких козаків. / Д. І. Яворницький. – Л., 1991. – Т. 2.

34. **Яковенко Н.** Нарис історії середньовічної та ранньомодернової України / Н. Яковенко. – К., 2006.

35. **Dubiecki M.** Kudak, twierdza kresawa I jej okolice. Monografia historyczna / M. Dubiecki. – Krakow, 1879.

36. **Dubiecki M.** Kudak, twierdza kresawa I jej okolice / M. Dubiecki. – Warszawa, 1920.

37. **Dubiecki M.** Dzisijisz u Kudak// Va kresach I za kresami / M. Dubiecki. Wspomi I nia I szkice. – Kijow, 1914. – С. 227–241.

38. **Czolowski A.** Kudak. Przyczynki do zalozenia I upadku twierdzy. Z mapa I planem/ A. Czolowski. – Lwow, 1926.

Надійшла до редколегії 23.07.2016

УДК 930(438).073 «Кубаля»:94(477) «17/18»

О. В. Пестрікова

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна*

ОБРАЗ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ У ТВОРЧОСТІ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА ЛЮДВІКА КУБАЛІ

Здійснено спробу подати й проаналізувати основні риси образу українського козака в науковому доробку львівського історика кінця XIX – початку XX ст. Л. Кубалі. Загалом розглянута історіографічна традиція дослідження козацької тематики на сторінках його праць. Визначено місце наукових праць Л. Кубалі в польській історіографії другої половини XIX – початку XX ст. у рамках вивчення історії Речі Посполитої XVII ст.

Ключові слова: Л. Кубаля, «Szkice Historyczne», польська історіографія, образ козака, Б. Хмельницький, І. Виговський.

О. В. Пестрикова

*Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара,
Днепр, Украина*

ОБРАЗ УКРАИНСКИХ КАЗАКОВ В ТВОРЧЕСТВЕ ПОЛЬСЬКОГО ИСТОРИКА ЛЮДВИКА КУБАЛИ

В статье предпринята попытка представить главные черты образа украинского казака в научном наследии львовского историка конца XIX – начала XX вв. Л. Кубали. В общих чертах представлена историографическая традиция исследования казацкой тематики на страницах его работ. Определено место исследований Л. Кубали в польской историографии второй половины XIX – начала XX вв. в рамках исследования истории Речи Посполитой XVII в.

Ключевые слова: Л. Кубаля, «Szkice Historyczne», польская историография, образ козака, Б. Хмельницкий, И. Виговский.

O. V. Pestrykova

Oles Honchar Dniprovsky National University, Dnipro, Ukraine

THE IMAGE OF UKRAINIAN COSSACKS IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF THE POLISH HISTORIAN LUDWIK KUBALA

This scientific paper is attempts to describing the main characteristics of the image of Ukrainian Cossacks in the scientific heritage of Lvov polish historian late XIX – early XX century L. Kubala. Generally, was presented historiographical tradition of Cossack problem study of in his works. It

was found that the image of the ordinary Cossack was largely taken from the XVII–XVIII centuries sources with its main features – anarchism and wildness. Cossack in L. Kubala's works was opposed to the civilization. It is hardly possible to say that the historian was not acquainted with the specifics of the structure and organization of the Cossacks and the Cossack's state. In the case of Cossack leaders, mostly represented by individual figures, we are dealing with more positive and far from stereotypical representations of the Cossacks. Characters in L. Kubala's essays usually have a feelings, actions, aspirations and emotions, which, of course, should not have been in the historical study of the late XIX and early XX centuries. However, relying on the historian's aspiration to present the history of the Polish–Lithuanian Commonwealth to a wide range of readers, can assume that it was above all important to create an impressive image that will be pursued in the memory of the reader.

Key words: L. Kubala, «Szkice Historyczne», polish historiography, image of Cossacks, B. Khmelnytsky, I. Vyhovsky.

Людвік Кубаля (1838–1918 рр.) – львівський історик польського походження другої половини XIX – початку XX ст., більшість досліджень якого стосується історії середини XVII ст., причому переважно подіям Хмельниччини та Потопу. Праці історика загалом здебільшого висвітлювали важливі питання політичної історії Речі Посполитої і у свій час користувалися досить широкою популярністю серед читачів, проте до сьогодні вони поки ще не дочекалися комплексного наукового аналізу.

На науковий спадок Л. Кубалі історики звертали увагу, досліджуючи переважно окремі питання історії Речі Посполитої. Так, у контексті вивчення військової історії козаччини його праці були частково проаналізовані А. Кубяком [21] та М. Францем [11]. Подробиці особливостей висвітлення Л. Кубалею обставин і наслідків Переяславської Ради 1654 р. знайшли своє місце в дослідженнях М. Нагельського [4], Ф. Сисина [23], Дж. Басараба [9] та ін. Характеристику польсько–українських відносин у баченні Л. Кубалі проаналізувала львівська дослідниця О. Руда [6]. Окрему увагу на зображення Л. Кубалею постатей козацьких ватажків звернули увагу Т. Срогош [22] та А. Ткачук [8]. Зокрема, Т. Срогош присвятив свою розвідку характеристиці основних козацьких особистостей у дослідженнях Л. Кубалі, в той час як А. Ткачук зупинилася на особі Б. Хмельницького.

Загалом праці Л. Кубалі посідають особливе місце в історіографії історії польсько-козацького конфлікту середини XVII ст. На момент виходу перших томів його «Szkiców Historycznych», тобто на початок 1880-х рр., козацька тематика ще не була широко дослідженим явищем. Як зазначив краківський дослідник Ю. Шуйський у вступі до власної праці «Historia Polski» (вийшла друком у середині

1860-х рр.), історія козаків XVI і XVII ст. тоді залишалась практично не дослідженою.

Першим твором, зосередженим на цій темі, став нарис польського історика зі Львова К. Шайнохи, який опублікував його у часописі «Biblioteka Warszawska» під назвою «Dwa lata dziejów naszych», (йшлося про події 1646–1648 рр.). Більшість істориків XX ст. вважають автором своєрідного козацького міфу в польській історіографії якраз саме К. Шайноху. Наприклад, Ф. Равіта-Гавронський закидав цьому польському авторові занадто сентиментальне ставлення до козаків, а скажімо, А.Ф. Грабський назвав Б. Хмельницького у К. Шайнохи взагалі «інструментом божої кари» [13, s. 349]. Сам цей історик у власній праці відстоював важливість цивілізаційної місії польської культури на східних окраїнах Речі Посполитої [13, s. 350].

Після К. Шайнохи до вивчення історії XVII ст. звернувся й Л. Кубаля. Власне ще за життя історика усталилася думка про те, що він «взяв перо після К. Шайнохи» [14]. Сучасна познанська дослідниця В. Юлковська припустила, що поява такого твердження пов'язана не зі свідомим бажанням Л. Кубалі продовжувати справу К. Шайнохи, а з тим, що сучасники помітили у них спільність зацікавлень та схожість стилів історіюписання, а саме використання ними досить своєрідного жанру історичного нарису як способу презентації власних досліджень [14, s. 241].

Слід наголосити, що історичний нарис, як жанр у науковій історіографії другої половини XIX ст., вважався вже своєрідним анахронізмом. Польський історик середини XX ст. К. Малечинський вважав, що Л. Кубаля обрав такий непопулярний жанр суто з практичних переконань, адже, можливо, будучи свідомим щодо неспроможності власних повноцінних архівних пошуків (зокрема можливості відвідування шведських архівів, украй необхідних для написання сюжетів Потопу), тримався за історичний нарис, який не вимагав від нього повноцінного і усестороннього висвітлення усіх історичних подій та змін, про які він писав [24, s. 83].

У наш час схожої думки також дотримується В. Юлковська. На її думку, історик убачав у цьому чудовий засіб для більш зрозумілого подання історичного минулого для читача [14, s. 74]. Проте, згідно з нею, Л. Кубаля, з одного боку, мав потурбуватися про легке читання тексту для непрофесійного читача, а з іншого, – триматися наукових принципів у своїх дослідженнях, що проявилось в наявності широкого апарату посилань та цитувань, особливо порівняно з дослідженнями К. Шайнохи [14, s. 87].

У пошуках компромісу між художніми засобами та новими стандартами позитивістської історичної науки історик підпорядковував джерельний матеріал власній візії описуваних подій, надаючи йому форм художнього нарису, що досить часто проявлялось у белетриза-

ції самого тексту. Серед найбільш вживаних ним засобів можна відзначити діалоги і промови історичних постатей, докладні описи географічних і кліматичних умов, особливо перед ключовими подіями (зокрема такими, як битви), дуже детальне подання перебігу подій, а також часте уведення до тексту легенд і усних переказів.

Попри всю белетризованість власних текстів, Л. Кубалю, як історик другої половини XIX ст., намагався не грішити проти свідчень джерел. Художні особливості його героїв – не вигадка, а наслідок відбору та стилізації джерела. Це можна чітко простежити на формуванні ним образу українського козака у власних нарисах.

Детально основні етапи формування образу козака у польських пам'ятках XVII ст. дослідив краківський історик П. Борець [10]. Він довів, що початком цього процесу став саме 1621 р., оскільки це було пов'язано з піднесенням і патетичним висвітленням польськими хроністами подій Хотинської битви, в якій істотну роль відіграли саме козаки під проводом П. Конашевича-Сагайдачного. Не було жодних сумнівів щодо позитивності козацького образу у польських пам'ятках цього періоду. Проте вже з другої половини 1620-х рр. у джерелах цей образ все більше змінюється на негативний. Особливо ця тенденція постулюється польськими авторами в середині XVII ст. Зокрема, саме тоді з'явився мотив козацької зради, а в переказах після 1648 р. хроністи взагалі представляли козака переважно як вбивцю, зрадника чи православного фанатика [10, s. 96–97; 12, s. 524].

У нарисах Л. Кубалі відсутні будь-які спроби пояснити походження запорозьких козаків. Мабуть, для дослідника початки й генеза козацтва були самоочевидними. Хоча ці питання знаходились поза хронологічними межами «*Szkiców Historycznych*», в одній із характеристик козаків історик писав, що «був то люд дикий, мішаної національності, «наливайкової віри», ворожий до будь-якої суспільної організації, без війни (...) жити не могли – нещастя і прокляття руського краю, який через них спокійно жити і розвиватися не міг» (тут і далі переклад з пол. мій – О. П.) [15, s. 3].

Слід наголосити, що днією з найбільш уживаних характеристик козака у нарисах Л. Кубалі став епітет «дикий». Наприклад, описуючи Тимоша Хмельницького, майбутнього нареченого Розанди Лупул, історик, окрім того, що зверхньо назвав його «*Tymoszkciem*», охарактеризував його як «молодого і дикого козака», який своїми діями спровокував «занепад її [Розанди Лупул] дому і тяжку війну для Речі Посполитої» [18, s. 136].

У п'ятому томі нарисів Л. Кубалі під назвою «*Wojna Brandenburska*» можемо прочитати таке: «... щодо козаків, сказали: ті люди, як дикий звір; треба їх спершу приласкати, а потім використати. Як зрозуміють, що на них тиснуть, то ні ваші, ні наші не будуть» [18, s. 43].

Цікаво, що козацьку віру Л. Кубалю охарактеризував як «наливайкову». Відомо, що сам термін походить з кінця XVI ст., коли його вперше вжив ініціатор церковної унії Іпатій Потій, назвавши своїх опонентів «наливайковою ордою». Йшлося, перш за все, про священника Дем'яна Наливайка, проте сам Іпатій Потій пов'язував православних скоріше з керівником козацького повстання Северином Наливайком. Як підкреслив С. Плохій, з часом такий легковажний термін як «наливайківці» почали вживати до усіх православних [5, с. 144]. Тому означення козацької віри як «наливайкової» у дослідженнях Л. Кубалі вказує скоріше на негативне трактування ним саме віри козаків.

Також слід підкреслити, що у працях Л. Кубалі присутнє досить негативне ставлення і до православних священників загалом. У першому томі «Szkiców Historycznych» у нарисі, присвяченому битві під Берестечком, описуючи козацький табір напередодні битви, автор зазначив, що православні священники (попи) – це «один з найбільших ворогів Речі Посполитої», бо вони намовляли руське населення до непокори [16, с. 261].

Ще однією невід'ємною складовою образу «віри козака», який історик запозичив у хроністів XVII ст., стали чарівниці та відьми: «Серед тлуму черні та козацького війська снувало, безліч попів, ченців – і відьом» [16, с. 260]. На думку сучасного польського історика П. Борека, для польських хроністів було характерно поєднувати в описах козаків та чарівниць. Такий зв'язок, як вважає дослідник, повинен був слугувати своєрідним інструментом демонстрації нерациональності та інфернальності козаків [10, с. 232].

Характерно, що, на відміну від зображення відомих постатей, таких як, наприклад, Б. Хмельницький чи І. Виговський, які в нарисах Л. Кубалі досить чітко й послідовно виступають захисниками православної віри, рядові козаки в нього мають виразно підкреслену безбожність. Яскраво це може продемонструвати, поданий дослідником у нарисі «Obłężenie Lwowa» фрагмент взяття в облогу козаками собору св. Юра, який, до речі, посідає одне з центральних місць у цій праці.

Опис цієї події дуже яскравий і детальний. Історик писав, що ховалися в соборі «самі тільки русини, вважаючи, що козаки будуть шанувати свою кров, владичу митру і святиню свого обряду» [16, с. 89]. Однак козаки, згідно з ним, не зважали на спільну віру і «напали прямо на цвинтар» [16, с. 89]. Описуючи цей момент, Л. Кубалю використав досить багато емоційних епітетів: «люд (...) утворив збиту купу тіл, серед якої козаки сокирами дорогу собі робили, а трупи на подвір'я витягували» [16, с. 89]. За його даними, жорстоко ставилися козаки не лише до посполитого люду, а й до священників: «...ігумен

кричав ..., щоб схаменулися. Козаки за це налили ...на голову окови-тої і підпалили свічками» [16, s. 89–90]. Козаки істориком представлені досить жорстокими і такими, які підуть на все заради наживи: «...відкривши гроби, рушили труни і згнилі тіла, рубали стіни, шукаючи захованих скарбів...» [16, s. 90].

Описана подія і образ козака-безбожника значною мірою був перенесений істориком із твору В. Зіморовича «Kozaczyzna» [25, s. 73–81]. Проте треба підкреслити, що дослідник навіть применшив ступінь козацької жорстокості, адже для творчості письменника, як зазначають дослідники, взагалі була характерна відкрита нетерпимість до інших релігій та народів, а особливо до козаків [3]. Уведення Л. Кубалю до наукового тексту фрагментів художнього твору як джерела з історії описуваних подій можна пов'язати з намаганням автора якомога яскравіше продемонструвати «нелюдськість» козаків, адже такий яскравий і барвистий текст швидше залишиться в пам'яті читача, ніж сухий науковий (що може вказувати на можливості історичного нарису як жанру переконання в розумінні цього польського вченого).

Як деструктивна сила козаки також постають у нарисі Л. Кубалі «Zaprzeczona kraina» [20]. Він присвячений подіям на Брацлавщині 1655 р., які призвели до спустошення краю. Автор неодноразово наголошував на значенні присутності польської культури на Брацлавщині: «Споглядаємо з гордістю, скільки зроблено на цій землі польською культурою, бо в часи кривавих змагань з Хмельницьким не споруджувалося прекрасних палаців, дворів, церков, костелів, промислів і дитячих ясел. Було зрештою на що подивитись» [20, s. 641]. Історик покладає провину за руйнування краю винятково на козаків і робить це фактично в поетичній формі: «Брацлавщина стала пустою (...) З тієї землі, з того раю, повного молока і меду, зникло колишнє яскраве життя. З-під весняних розтопів і багна в 1655 році виднілися згаища і непоховані тіла» [20, s. 649; 15, s. 206].

Відомий сучасний український історик Л. Зашкільняк пов'язав появу такого досить нетипового для Л. Кубалі нарису з соціально-політичними обставинами кінця XIX – початку XX ст. Він цілком аргументовано підкреслив, що навіть Л. Кубала, який намагався до початку XX ст. зберігати об'єктивність у власних дослідженнях, у 1907 р. опублікував статтю, де звинувачував Б. Хмельницького та козаків у зруйнуванні України [2, с. 108].

Досліджуючи образ козака у працях Л. Кубалі, також слід звернути увагу не тільки на наявне, але й відсутнє в його працях, тобто на те, що в літературознавстві називають «фігурою мовчання». Таке «мовчання» має не менш важливе значення для дослідження. Скажімо однозначно можна констатувати, що дослідник не охарактеризу-

вав жодним чином форм козацької організації, тобто адміністративно-військового устрою та їх окремої судової системи. Л. Кубалю, який використовував матеріали АЮЗР і був знайомий з дослідженнями В. Антоновича та О. Лазаревського, напевно добре знав про загальну структуру козацької держави, однак чомусь зовсім не звернув на них ніякої уваги у власних нарисах.

У Л. Кубалі козацтво представлено монолітною верствою, хоча загальновідомо, що вже з кінця XVI ст., поділене на реєстровців та низових, воно таким вже не було. У нарисах Л. Кубалі, який не міг про це не знати, такого виразного поділу бракує. Низові козаки з'являються як окрема соціальна група й його нарисах лише в описі конфлікту, який виник під час укладання Гадяцької унії 1658 р. [19].

Також у дослідженнях історика відсутній поділ козаків за соціальною ознакою. Не виокремлюються, з одного боку, генеральна і полкова старшина, а з іншого, – рядові козаки. Козацька старшина представлена ним тільки найбільш відомими постатями і не отримала загальної характеристики як окрема верства суспільства. Як слушно зауважив ченстоховський дослідник Т. Срогаш, фактично козацтво було представлене Л. Кубалю загалом як суцільна маса без певних характеристик [22, с. 89].

Таке дещо спрощене зображення козацького світу польським істориком підкреслює в його трактуванні стереотипу козака, якому була чужа будь-яка соціальна чи політична організація. Хоча загальновідомо, що протягом описуваних автором років (1648–1660 рр.) насправді козацька держава вже мала сформований бюрократичний апарат, канцелярію і судову систему; у нарисах Л. Кубалі про це взагалі не йдеться.

На відміну від рядових козаків, яких історик бачить лише як чернь, сіру масу, козацька старшина ним представлена окремими переважно найбільш відомими постатями. Як слушно зауважив Т. Срогаш, Л. Кубалю створив цілу галерею козацьких постатей у власних нарисах. У ній зокрема присутні Б. Хмельницький, Т. Хмельницький, І. Виговський, І. Богун, Д. Бурлай, Ф. Дзеджалій та багато інших [22, с. 89–90]. Важливо, що описуючи їх, історик надавав їм більше позитивних рис, ніж негативних, на відміну від того, як це було у випадку зі звичайними рядовими козаками.

Взагалі слід підкреслити, що постаті козацьких гетьманів та ватажків для історика відігравали важливу роль у створенні історичного тексту, адже практично всі події, про які писав Л. Кубалю, обертаються навколо них. Зважаючи на те, що значна частина нарисів Л. Кубалі стосується подій Хмельниччини, історик цілком природно присвятив чимало уваги саме особі найбільш відомого козацького гетьмана. Він звернув увагу на такі важливі етапи його біографії, як походжен-

ня, освіта та розвиток його військової й політичної кар'єри. Л. Кубаля, зокрема, досить високо оцінив політичні здібності Б. Хмельницького. Особливо це помітно у порівнянні ним Б. Хмельницького з О. Кромвелем. Історик вважав, що гетьман був більш вправним політиком, адже будучи без соціальної еліти, війська та фінансів, Б. Хмельницький намагався будувати власну державу [15, s. 7–9]. Багато уваги історик також приділив висвітленню його приватного життя, аналізу прагнень та цілей політичної діяльності. Не дивлячись на те, що Б. Хмельницький зображений ним як досить вправний політик та військовий діяч, водночас йому притаманні й деякі негативні якості, наприклад пияцтво, про яке неодноразово згадується на сторінках його нарисів (див., напр.: [16, s. 207]).

Як доволі амбітного та вмілого дипломата зобразив Л. Кубаля також І. Виговського, «військового писаря, міністра та праву руку Хмельницького» [19, s. 213]. Т. Срогош влучно підкреслив, що дослідник називав його не Іваном, а саме Яном, оскільки той був польським шляхтичем [22, s. 91]. Порівняно із зображенням образу Б. Хмельницького, історик майже не звернув увагу на його приватне життя. Більш детально він зупинився на становленні його політичної кар'єри та приходу до гетьманської влади. Л. Кубаля охарактеризував його також як досить освічену людину, завдячуючи чому, на його думку, він і став довіреною людиною Б. Хмельницького.

Важливо, що однією з небагатьох позитивних характеристик козаків у нарисах Л. Кубалі було їхнє вміння добре воювати. Хоча такий талант ним найчастіше приписується лише окремим постатям. Серед них зокрема можуть бути згадані І. Богун, Т. Хмельницький, Д. Бурлай та інші [22, s. 91].

Отже, збірний пересічний образ українського козака у Л. Кубалі значною мірою перенесений ним з польських джерел XVII–XVIII ст. Принаймні, саме таким він постає для читача, разом з усіма його найбільш типовими рисами – анархічністю та дикістю. Козак ним всіляко протиставляється цивілізації та не шанує віри. Навряд чи можна сказати, що історик не був знайомий з особливостями структури та організації козацтва та козацької держави. Водночас, коли він веде мову про козацьку старшину через характеристики окремих історичних постатей, то тут маємо справу з більш позитивним і далеко не стереотипним образом козака. Історичним постатям у Л. Кубалі загалом притаманна досить відчутна реальність, почуття, дії, вдалі характеристики їх прагнень та емоцій, чого, звичайно ж, вже не мало б бути в класичному позитивістському історичному дослідженні кінця XIX – початку XX ст. Проте, спираючись на доволі відчутне прагнення історика представити історію Речі Посполитої для широкого кола читачів, можемо припустити, що для нього, перш за все, було важ-

ливо створити яскравий образ, який би закарбувався в пам'яті, при цьому іноді навіть не обов'язкового дотримуючись усіх історичних реалій і тим більше не демонструючи увесь наявний спектр хоча б доступних для нього джерел.

Бібліографічні посилання

1. **Білик Н.** Українсько-польські взаємини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі / Н. Білик // Наук. зап. Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2016. – Вип. 2(2). – С. 12–19.
2. **Зашкільняк Л.** Історична наука в Галичині на початку ХХ ст. та українсько-польські взаємини / Л. Зашкільняк // Вісн. Львів. ун-ту. Серія історична. – 2013. – Вип. 49. – С. 93–113.
3. **Зіморевич Бартоломей.** Потрійний Львів. Leopold Triplex / Бартоломей Зіморевич / пер. з латин. Н. Царьової; наук. комент. І. Мицька. – Л., 2002. – 224 с.
4. **Нагельський М.** Переяславська Рада 1654 р. в польській історіографії / М. Нагельський // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К., 2003. – С. 653–679.
5. **Плохій С.** Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К., 2006. – 495 с.
6. **Руда О.** Людвік Кубаля як дослідник історії польсько-українських відносин XVII століття / О. Руда // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka. – Rzeszów : Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – Т. 2. – С. 209–217.
7. **Руда О.** Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній думці / О. Руда // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: зб. наук. праць / [відп. ред. М. Литвин]. – Вип. 3–4. – Л., 2010–2011. – С. 250–267.
8. **Ткачук А.** Постать Богдана Хмельницького в творчому доробку Людвіга Кубалі / А. Ткачук // Чорноморський вісник. – 2014. – №10. – С.137–141.
9. **Basarab J.** Pereiaslav 1654: A Historiographical study / John Basarab. – Edmonton, 1982. – 323 s.
10. **Borek P.** Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja / P. Borek. – Kraków, 2001; «Biblioteka Tradycji Literackich». – Nr VII. – 423 s.
11. **Franz M.** Ludwik Kubala jako historyk dziejów wojskowości kozackiej zaporoskiej / M. Franz // Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej. – Poznań. – Т. III. – С. 31–48.
12. **Głazewski J.** «Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bohaterowie, fortece, tradycja», Piotr Borek, Kraków 2001: [recenzja] / J. Głazewski // Napis. Pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej. – 2001. – Nr 7. – С. 525–531.
13. **Julkowska V.** Historia dla wyobraźni. Recepcja i interpretacja pisarstwa historycznego Karola Szajnochy / V. Julkowska. – Poznań, 2010. – 407 s.
14. **Julkowska V.** Polski esej historyczny w XIX i XX wieku. Część I. Szkice historyczne Szajnochy i Kubali – narodziny polskiego esaju historycznego / V. Julkowska // Klio Polska. Studia i materiały z dziejów historiografii polskiej XIX – XX wieku. – Warszawa, 2011. – Т. 5. – С. 63–94.

15. **Kubala L.** Szkice historyczne. Wojna Moskiewska 1654–1655 / L. Kubala. – Warszawa; Kraków, 1910. – 444 s.
16. **Kubala L.** Szkice historyczne / L. Kubala. – Lwów, 1880. – Т. 2. – 323 s.
17. **Kubala L.** Szkice historyczne / L. Kubala. – Lwów, 1880. – Т. 1. – 332 s.
18. **Kubala L.** Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego 1656–1657 / L. Kubala. – Lwów, 1917. – 439 s.
19. **Kubala L.** Wojny Duńskie i pokój oliwski 1657–1660 / L. Kubala. – Lwów, 1922. – 655 s.
20. **Kubala L.** Zaprzepaszczona kraina / L. Kubala // Kwartalnik Historyczny. – 1907. – R. XXI. – S. 612–653.
21. **Kubiak A.** Badania nad dziejami wojskowości w twórczości Ludwika Kubali / A. Kubiak // Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej. – Poznań, 1975. – Т. 1. – S. 101–115.
22. **Srogosz T.** Postacie Kozaków w historiografii Ludwika Kubali / T. Srogosz // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2012. – Вип. 21. – Ч. II. – С. 88–91.
23. **Sysyn F.** The Changing Image of the Hetman: On the 350th Anniversary of the Khmel'nyts'kyi Uprising / F. Sysyn // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge – 1998. – Bd. 46. – H. 4. – pp. 531–545. – Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41050234>
24. Zakład Narodowy im. Ossolińskich (ZNiO): Dział Rękopisów – 14978/II. (Papiery naukowe Karola Maleszkińskiego). – S. 83.
25. **Zimorowicz B.** Kozaczyzna / B. Zimorowicz // Sielanki. – Przemyśl, 1857. – S. 73–81.

Надійшла до редколегії 30.06.2017

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XIX–XX ст.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

УДК 94(477) «1850–1860»

С. І. Світленко

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна*

ОБРАЗ Т. Г. ШЕВЧЕНКА У ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИЦІ ТА ПУБЛІЦИСТИЦІ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 50-х – ПОЧАТКУ 60-х рр. XIX ст.

Розглянуто образ Т. Г. Шевченка, який створено в літературно-критичних і публіцистичних працях учасників та симпатиків українського національного руху другої половини 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. Показано, що характерними прикметами творчості геніального українського поета були оригінальність, народність поезії, реалістичність зображення дійсності. Акцентовано, що літературні критики й публіцисти показали визначне місце Кобзаря не тільки в українській, а і у світовій літературі. Це утверджувало культурну рівноправність і самодостатність українства на протипагу провінційності й меншовартості, які культивувалися царським режимом щодо українського народу. Згадки про талановитого українського поета в легальній російській пресі руйнували завісу замовчування над постаттю митця слова і національного пророка, який багато років провів на царському засланні. Створення позитивного образу Т. Г. Шевченка мало велике значення для консолідації демократичного проводу українства, особливо за умов суспільного піднесення кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, літературна критика, публіцистика, український національний рух.

С. И. Светленко

*Днепроровский национальный университет имени Олеся Гончара,
Днепр, Украина*

ОБРАЗ Т. Г. ШЕВЧЕНКО В ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКЕ И ПУБЛИЦИСТИКЕ ДЕЯТЕЛЕЙ УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 50-х – НАЧАЛА 60-х гг. XIX в.

Рассмотрен образ Т. Г. Шевченко, созданный в литературно-критических и публицистических трудах участников и сторонников украин-

ского национального движения второй половины 50-х – начале 60-х гг. XIX в. Показано, что характерными приметами творчества гениального украинского поэта были оригинальность, народность поэзии, реалистичность изображения действительности. Акцентируется, что литературные критики и публицисты показали выдающееся место Кобзаря не только в украинской, но и в мировой литературе. Это утверждало культурное равноправие и самодостаточность украинства в противовес провинциальности и неполноценности, которые культивировались царским режимом в отношении украинского народа. Упоминания о талантливом украинском поэте в легальной российской прессе разрушали занавес замалчивания над фигурой художника слова и национального пророка, который много лет провел в царской ссылке. Создание положительного образа Т. Г. Шевченко имело большое значение для консолидации демократической элиты украинства, особенно в условиях общественного подъема конца 50-х – начала 60-х гг. XIX в.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, литературная критика, публицистика, украинское национальное движение.

S. I. Svitlenko

Oles Honchar Dniprovsky National University, Dnipro, Ukraine

IMAGE T. G. SHEVCHENKO IN LITERARY CRITICS AND PUBLICISTICS OF THE FIGURES OF THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT OF THE SECOND HALF OF THE 50-th – THE BEGINNING OF THE 60-th YEARS XIX CENTURY

The image of T. G. Shevchenko, created in the literary critical and journalistic works of participants and supporters of the Ukrainian national movement of the second half of the 50's – early 60's XIX century, is considered. It is shown that the originality, the poetry of the people, the realism of depicting reality were characteristic signs of the creative genius of the Ukrainian poet. It is emphasized that literary critics and publicists have shown Kobzar's outstanding place not only in Ukrainian, but also in world literature. This asserted the cultural equality and self-sufficiency of Ukraine as opposed to provinciality and inferiority, which were cultivated by the tsarist regime against the Ukrainian people. Mention of a talented Ukrainian poet in the legal Russian press destroyed the curtain of silence over the artist's figure of the word and the national prophet, who spent many years at the royal exile. The creation of the positive image of T. G. Shevchenko was of great importance for the consolidation of the democratic wire of Ukraine, especially in the conditions of the social upsurge of the late 50's – early 60's XIX century.

Key words: T. Shevchenko, literary criticism, journalism, Ukrainian national movement.

У другій половині 50-х рр. XIX ст. перерва поступовості в історії українського національного руху, породжена репресіями імперського

режиму Миколи І, відійшла в минуле. Настав час нового демократичного піднесення. Представники старшого покоління українських політичних діячів – колишні кирило-мефодіївці – брали активну участь у процесі національно-культурного поступу. У своїй творчій спадщині другої половини 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст. вони неодноразово зверталися до постаті Т. Г. Шевченка та його творчого доробку, крізь призму якого створювали образ національного провідника. Літературні критичні рефлексії цих діячів цікаві тим, що у своєму часовому вимірі належали до прижиттєвих стосовно Кобзаря і були позбавлені пізніших нашарувань. Створені за свіжими слідами подій, інколи під особистими враженнями від самого Т. Г. Шевченка, вони, можливо, були ближчими до автентичного образу, закладали певну інтелектуальну традицію в його висвітленні, а тому мають значну дослідницьку цінність.

Рефлексії сучасників Т. Г. Шевченка щодо його творчої спадщини, зроблені за життя Кобзаря, вже були предметом дослідницького розгляду. В цьому сенсі слід, насамперед, згадати шевченкознавців радянського періоду, зокрема таких, як І. Свенціцький, П. Филипович, Ф. Прийма та ін. [20; 21; 23; 24]. Втім, зазначені дослідники розглядали прижиттєву критику творчості Кобзаря представниками російської, української та інших слов'янських літератур, ставлячи на меті літературознавчі завдання. Виходячи з сучасних теоретико-методологічних підходів, проаналізував прижиттєву рецепцію Т. Г. Шевченка в контексті становлення національного поета Г. Грабович. Його велика стаття відкриває сучасне фундаментальне видання «Тарас Шевченко в критиці. Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861) / за заг. ред. Григорія Грабовича» (К., 2013) [3, с. XVII–LVIII].

Поява цього важливого археографічного видання дає чергову нагоду ще раз звернутися до осмислення рефлексій сучасників щодо творчості Т. Г. Шевченка, зроблених ще за його життя. На відміну від попередників поставимо за мету досягнути опублікований джерельний комплекс з погляду на створення образу Т. Г. Шевченка в творчій спадщині діячів українського національного руху і водночас інтелектуальної думки другої половини 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст. При цьому у фокусі уваги має стати образ Кобзаря не в українському літературному процесі, а в ракурсі українського націотворення, що виявлялося в поступі національного руху та інтелектуальної думки.

Період другої половини 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст. відкрив новий етап у діяльності колишніх кирило-мефодіївців, однодумців Т. Г. Шевченка – М. І. Костомарова і П. О. Куліша, які, пройшовши життєві випробування попереднього часу, знову повернулися до громадської та творчої діяльності. Цілком закономірно, що в їхньому полі зору, як і раніше, були постать і твори українського поетичного генія.

М. І. Костомаров знову звернувся до досягнення особистості та творчості великого поета у другій половині 1850-х рр. Поштовхом для цього стала праця П. О. Куліша «Записки о Южной Руси» (Т. 2, 1857). Свою увагу М. І. Костомаров зосередив на «Наймичці», опублікованій без згадки імені автора. Як відомо, ця витончена поезія належала перу Т. Г. Шевченка. М. І. Костомаров високо оцінив емоційність, глибину, високу простоту поетичної оповіді, її чудову народну мову. Всі ці штрихи до творчого портрета Кобзаря свідчили про непересічність, оригінальність його таланту [6, с. 245].

У наступному 1858 р. М. І. Костомаров у своїй рецензії на «Чорну раду» П. О. Куліша (СПб., 1857) та «Проповеди на малороссийском языке протоиерея Грегулевича» (Изд. второе, исправл., Кулиша, 1857) знову звернув увагу на «Наймичці», яку назвав явищем в українській літературі. Поява такого твору, поряд із «Чорною радою» П. О. Куліша та проповідями Грегулевича стали переконливим доказом самодостатності й повноцінності української літератури [9, с. 301].

Значний інтерес для розуміння формування образу Т. Г. Шевченка в публіцистиці М. І. Костомарова має його розвідка «Украина», опублікована в 1860 р. на сторінках первістка вільної російської преси у вигляді листа до видавця «Колокола» О. І. Герцена. У тексті свого листа М. І. Костомаров суттєво розширив власну репрезентацію образу Т. Г. Шевченка, згадавши про нього не тільки як про популярного і талановитого народного поета, а й учасника Кирило-Мефодіївського товариства. Вельми прикметно, що автор подав ретроспекцію політичної розправи царя Миколи I і жандармів над Кобзарем після арешту в 1847 р. Адже українського поета направили рядовим солдатом спочатку до Оренбурга, а затим до Новопетровського укріплення, де понад десятиріччя піддавали тортурам, забороняючи писати та малювати [8, с. 379–380].

У 1860 р. М. І. Костомаров опублікував в «Отечественных записках» свою рецензію «Кобзарь. Тараса Шевченка», яка цікава з погляду на авторське усвідомлення образу українського поета. Автор визначив місце Т. Г. Шевченка не тільки в українській, а й світовій літературі, залучивши його до «першокласних поетів слов'янського світу», поставивши поряд із А. Міцкевичем і О. Пушкіним [7, с. 408].

М. І. Костомаров показав величезну популярність українського поета як серед українців, так і серед поляків та росіян. Причину цього феномену він убачав у тісному зв'язку поезики Кобзаря з народною творчістю: «Поезія Шевченка є рідна і законна дочка народної малоруської поезії – поезії пісень, але зберігає окремішність від останньої і самотність». Критик побачив значення поезії великого українського поета в тому, що його творчість наділяла народ моральною силою, спонукала до подальшого саморозвитку [7, с. 410].

Безсумнівно, М. І. Костомаров, як справжній український народолюбець, виділив істинну народолюбність Т. Г. Шевченка, вважаючи його «уособленою душею малоруського селянина». Він цілком справедливо відмітив, що осягнення минулого було важливим для поета не само по собі, а з погляду вдосконалення сьогодення і майбутнього. Поезія Кобзаря, на думку критика, утверджувала у читача думку й надію на відродження народної маси, причому не тільки української, а й будь-якої. Це загальнолюдське в поезії Т. Г. Шевченка й робило його поетичну ліру близькою серцю і росіянина, і поляка, і німця, і француза. Відтак можна констатувати, що М. І. Костомаров трактував поетичну спадщину Кобзаря як таку, що набула загальноєвропейського значення [7, с. 412].

Перші публіцистичні рецепції П. О. Куліша стосовно постаті та творчості Т. Г. Шевченка знаходимо у другій половині 50-х рр. XIX ст. У своїй замітці «Слово од іздателя» [«Народні оповідання Марка Вовчка»] (1857) П. О. Куліш, виступаючи в якості літературного критика, доброзичливо згадував про ще живого Т. Г. Шевченка, який, на його думку, «не одним іще новим псалмом звеселить наші душі». Порівнюючи оповідання Марка Вовчка з її попередниками, зокрема Т. Г. Шевченком, він показав органічний зв'язок Кобзаря з народною пісню, в чому знайшов джерело непересічної здатності до поетичних узагальнень. Оповідаючи про людську долю, Т. Г. Шевченко, на думку П. О. Куліша, не тільки закарбовував в історичній пам'яті пройдешні покоління, а закликав нині живучих до діла життя [16, с. 290].

У праці «Взгляд на малороссийскую словесность, по случаю выхода в свет книги: «Народні оповідання Марка Вовчка», опублікованій в «Русском вестнике» в тому ж 1857 р., П. О. Куліш поставив ім'я Т. Г. Шевченка на перший план, назвавши його «першокласним поетом» і висловивши переконання, що своєю творчістю цей митець художнього слова прикрасив би будь-яку літературу через свою реалістичність зображення дійсності та емоційну глибину її розуміння. Завдяки Т. Г. Шевченку, українська література розвинулася, за словами П. О. Куліша, «до загальноєвропейського значення» [10, с. 293, 295].

Першорядність таланту Т. Г. Шевченка відмічена П. О. Кулішем і в рецензійній замітці «Хохляцькі співки. Крутоярченка. СПб., 1858» (1859). В ній літературний критик знову поставив ім'я Т. Г. Шевченка поряд із Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком та Марком Вовчком у перший ряд української літератури, яка, за його висловлюванням, після цих митців слова стала явищем «майже неймовірним» [17, с. 331].

П. О. Куліш того часу не тільки високо цінував поетичний дар Т. Г. Шевченка, а робив свій внесок у популяризацію його творів. У

цьому контексті представляє інтерес замітка цього українського діяча «О новом издании стихотворений Т. Г. Шевченка», що побачила світ у виданні «Харьков» (1860). В ній автор привернув увагу читачів до ранніх публікацій творів Т. Г. Шевченка, починаючи від першого видання «Кобзарь» 1840 р., а зтим поем «Гайдамаки» (1841) та «Гамалія» (1844), декількох віршів поета в альманахах «Ластівка» і «Молодик» (1841–1843). Згадав він і власні публікації Шевченкових творів, зокрема опубліковану в «Записках о Южной Руси» (1857) чудову поему «Наймичка». Проте всі ці Шевченкові видання стали вже тоді бібліографічною рідкістю через невеликі наклади та популярність народного поета. Тому П. О. Куліш із радістю сповіщав читачів про вихід у світ нового, повнішого «Кобзаря», що з'явився завдяки зусиллям автора в його українській друкарні в Санкт-Петербурзі [13, с. 388].

18 лютого 1860 р. у Санкт-Петербурзі П. О. Куліш написав узагальнюючу статтю «Передне слово до громади. Погляд на українську словесність». У цій розвідці автор присвятив чимало уваги місцю й ролі Т. Г. Шевченка в історії сучасної української літератури. З великою шаною П. О. Куліш показав першорядне значення «рідного Кобзаря», «єдиновладного батька» для розвою літератури: «...і вже з того часу іншим смаком нам у словесності запахло». Новаторство Кобзаря полягало в тому, що він утвердив «поезію народної пісні». «Геній народний, – зазначав П. О. Куліш, – створив Шевченка з його віршем золотоголосим».

Завдяки своїй істинній народності український поет наповнив словесність «віковічною силою» і визначив шлях її поступу. За визнанням П. О. Куліша, неперехідний поетичний талант Т. Г. Шевченка досяг такої висоти, що й сам ставав геніальним явищем, «додавав орлових крил народньому генію». Відтак Кобзар перетворювався на ту інтелектуальну силу, яка гартувала внутрішню міць українського народу, надавала йому нову соціальну енергію.

Високо поцінуючи Шевченків талант, П. О. Куліш поставив його в один ряд з такими видатними майстрами художнього слова, як В. Шекспір, В. Скотт, Й. К. Ф. Шиллер, А. Міцкевич, О. Пушкін, М. Гоголь, Г. Квітка. Водночас автор підкреслив послідовну українську сутність світогляду і творчості Кобзаря, його дійсну незламність своїй «щербатій долі»: «А не погнувся, як твердий дуб, Тарас Шевченко; встояв на своїх ногах до кінця – щирим, нехибним українцем». На думку П. О. Куліша, Кобзар подарував українству правдиву поезію високої проби і закарбував назавжди рідне слово, яке стало «святиною непорочною» [15, с. 396, 397, 398, 399, 402].

Шевченкова висока поезія стала для П. О. Куліша еталоном, на який йшло рівняння поетичних проб інших літераторів. Ця думка про-

ходить у замітці українського видавця і критика «Первоцвіт Щоголева і Кузьменка. Слово од издателя» («Хата», 1860) [14, с. 403].

У своєму «Обзоре украинской словесности. П. Котляревский», написаному 18 грудня 1860 р. в Санкт-Петербурзі, П. О. Куліш знову порушив питання про роль в українській літературі Т. Г. Шевченка, порівнюючи його творчість з літературною спадщиною І. П. Котляревського. При цьому він указав на творче новаторство Кобзаря, на його визначальну роль у визначенні напряму розвитку сучасної української літератури [11, с. 567, 569].

Для нашої теми представляє інтерес і замітка П. О. Куліша «Об издании украинского словаря». В ній автор не тільки сповістив читачів про свою діяльність з підготовки українського словника, а й назвав цілий ряд українських літераторів і громадських діячів, серед них і Т. Г. Шевченка, які надавали допомогу П. О. Кулішу в його задумі. Це свідчить, що співпраця між П. О. Кулішем і Т. Г. Шевченком не припинялася до кінця життя останнього [12, с. 574].

У 1860 р. серед деяких колишніх кирило-мефодіївців виникла ідея видання першого українського журналу в північній столиці імперії. Кілька передплатних оголошень з цього приводу з'явилося, починаючи від травня того ж року. У листопаді 1860 р. колишній кирило-мефодіївець В. М. Білозерський написав нове оголошення – «Еще об издании южнорусского литературно-ученого вестника «Основа». Це повідомлення, опубліковане в «Журнале Министерства народного просвещения» й підписане «Редактор В. Белозерский» представляє дослідницький інтерес з погляду рефлексії останнього стосовно Т. Г. Шевченка. Прикметно, що вже в першому пункті оголошення йшлося про особливе задоволення редактора майбутнього видання від того, що на той час український відділ словесності мав у своєму розпорядженні значний запас творів «улюблених наших письменників – Марка Вовчка і Т. Гр. Шевченка» [2, с. 540, 541, 728–729].

У 1861–1862 рр. зусиллями свідомих українців, насамперед В. М. Білозерського, М. І. Костомарова та П. О. Куліша, в Санкт-Петербурзі став виходити у світ перший український часопис «Основа». Нове видання відіграло відмітну роль у консолідації українських національних сил.

У творчих рефлексіях українських кореспондентів часопису помітне місце посіла творчість Т. Г. Шевченка. Так, Ганна Барвінок у кореспонденції «С Волыни. Отрывок», опублікованій у першому номері часопису за 1861 р., вмістила цитату з Шевченкової поезії «Думи мої, думи мої» [1, с. 569–570]. У тому ж номері «Основи» була опублікована замітка Олександра Кониського «З Полтави (Декабрь 1860)», де згадувався уривок з поеми Кобзаря «Гайдамаки» [5, с. 572–573], та кореспонденція Михайла Левченка «Из Ананьева (Херс. губ.) (20

декабря 1860)» з цитатою із не друкованої за життя Т. Г. Шевченка поеми «Сон (Комедія)» [19, с. 513].

Наведене засвідчує, що поезії великого українського поета були не тільки відомі серед народолюбної інтелігенції різних українських земель, зокрема на Волині, Полтавщині та Херсонщині, а слугували додатковим поетичним матеріалом в їхніх публіцистичних дописах.

Рефлексії стосовно особистості та творчості Кобзаря ще за його життя продукували не тільки колишні діячі Кирило-Мефодіївського та кореспонденти «Основи», які були в епіцентрі діяльності українського національного руху та інтелектуальної думки, а й ряд сучасників-знайомих Т. Г. Шевченка, які примикали до ядра свідомого українства. В цьому контексті заслуговують на увагу оцінки О. Лазаревського. Зокрема, в «Украинской литературной летописи за 1857 год» він, аналізуючи зміст другого тому «Записок о Южной Руси» П. О. Куліша, відмітив Шевченкову поему «Наймичка», яку назвав одним із кращих творів української літератури, який репрезентував «творчість вищого розряду» [18, с. 281–282].

Відавав належне Т. Г. Шевченкові й відомий український і російський письменник, знайомий Кобзаря, О. Чужбинський. У 1860 р. в газеті «Санкт-Петербургские ведомости» він умістив свою рецензію «Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов. Издан под редакцией Н. В. Гербеля». Критик звернув увагу на те, що Т. Г. Шевченко став першим серед українських письменників, який здобув визнання в російській критиці. Заслугою Кобзаря було те, що він відстояв право писати на «мужицькому, провінційному наріччі» та створив оригінальну поезію, яку стали перекладати російські поети. Відмічаючи труднощі, з котрими стикалися російські перекладачі Шевченкового поетичного слова, О. Чужбинський розкрив витoki краси та сили поезії Кобзаря – любов до батьківщини-України та глибоке знання українського побуту та звичаїв українців. Саме ці чинники надихали народного поета на створення неперевершених поетичних шедеврів, досягти яких було надто важко в перекладацьких копіях [26, с. 556–557].

У своїй рецензії «Основа. Южнорусский учено-литературный вестник № 1-й», написаній в Санкт-Петербурзі 16 січня 1861 р., О. Чужбинський відмітив серед перших авторів цього видання Т. Г. Шевченка, який створив себе завдяки унікальному таланту без будь-якої сторонньої допомоги. Посівши перше місце серед українських письменників, завдяки своїй народності в поезії, Кобзар написав такі поетичні шедеври, від яких, на думку критика, не відмовилася б будь-яка література. О. Чужбинський зазначав, що митець слова здобув широку популярність, адже Україна відразу оцінила свого геніального поета [27, с. 591, 593; 22, с. 799].

Не обійшов увагою О. Чужбинський і діяльність Т. Г. Шевченка в царині популяризації українського слова. У своїй замітці «Букварь южнорусский. (К издателью «Северной пчелы»)» він показав не тільки очевидні видавничі переваги цього навчального видання, а і змістовну різноманітність, що виявлялася в наявності релігійних текстів, таблиці множення, народних легенд, прислів'їв та поговірок. Подібне видання, яке до того ж вирізнялося дешевизною, на думку автора, було найкращим подарунком для українських простолюдинів. Відтак О. Чужбинський цілком чітко показав народолюбний підхід Т. Г. Шевченка у справі видання навчальних книжок для народу [25, с. 597–598].

Видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, виданого коштом Платона Смирненка у друкарні П. О. Куліша 1860 р., стало об'єктом розгляду в дописі українського народолюбця П. С. Єфименка «Украинская литературная летопись», опублікованому в «Полтавских губернских ведомостях» 1861 р. Автор розкрив зміст зазначеного видання і відмітив, що воно було зустрінуто «з величезним співчуттям усіма російськими журналами». Красномовною є порада П. С. Єфименка до всіх любителів істинно художньої поезії придбати шевченкову книгу та зробити її настільною [4, с. 602].

Таким чином, в літературній критиці й публіцистиці другої половини 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. активні учасники та симпатки українського національного руху створили прижиттєвий образ Т. Г. Шевченка, характерними прикметами творчості якого були оригінальність, народність поезії, реалістичність зображення дійсності. Вельми важливим було те, що літературні критики й публіцисти показали визначне місце Кобзаря не тільки в українській, а і у світовій літературі. Це утверджувало концент культурної рівноправності, самодостатності українства на протигагу їх провінційності, меншовартості, які культивувалися царським режимом. Та і самі згадки про талановитого українського поета-народолюбця в легальній російській пресі руйнували завісу замовчування над постаттю митця слова і національного пророка, який багато років провів на царському засланні. Звичайно, в підцензурній пресі українським діячам було важко вести мову про громадську діяльність Т. Г. Шевченка. На це зважився лише М. І. Костомаров, та й то анонімно, у «Колоколі» «лондонських пропагандистів». З іншого боку, не слід забувати, що в тодішньому українському національному русі, який тільки-но входив у нову фазу піднесення, переважали національно-культурницькі мотиви. Втім творення позитивного прижиттєвого образу Т. Г. Шевченка мало велике значення для консолідації демократичного проводу українства, особливо за умов суспільного піднесення кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст.

Бібліографічні посилання

1. **Барвинок Анна.** С Волини. Орывок / Анна Барвинок // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861) / за заг. ред. Григорія Грабовича; упоряд. Олександр Боронь і Михайло Назаренко; наук. ред. Степана Захаркіна й Олеся Федорука (вступна стаття); вступ. ст. Григорія Грабовича. – К., 2013. – С. 569–571.
2. **Белозерский Василий.** Еще об издании южнорусского литературно-ученого вестника «Основа» / Василий Белозерский // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 540–546.
3. **Грабович Григорій.** Прижиттєва рецепція Шевченка: становлення національного поета / Григорій Грабович // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. XVII – LVIV.
4. **Ефименко Петр.** Украинская литературная летопись / Петр Ефименко // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 602–603.
5. **Кониський Олександр.** 3 Полтави (Декабрь 1860) / Олександр Кониський // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 572–573.
6. **Костомаров Николай.** Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. Том второй / Николай Костомаров // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 244–248.
7. **Костомаров Николай.** Кобзарь. Тараса Шевченко. 1860 / Николай Костомаров // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 406–412.
8. **Костомаров Николай.** Украина. (Письмо к издателю «Колокола») / Николай Костомаров // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 374–382.
9. **Костомаров Николай.** Чорна рада, хроніка 1863 года. Написав П. Куліш. СПб., 1857; Проповеди на малороссийском языке, протоиерея Гречулевича. Изд. второе, испр., Куліша. 1857 / Николай Костомаров // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 301.
10. **Куліш Пантелеймон.** Взгляд на малороссийскую словесность, по случаю выхода в свет книги: «Народні оповідання Марка Вовчка» / Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861) / за заг. ред. Григорія Грабовича; упоряд. Олександр Боронь і Михайло Назаренко; наук. ред. Степана Захаркіна й Олеся Федорука (вступна стаття); вступ. ст. Григорія Грабовича. – К., 2013. – С. 291–298.
11. **Куліш Пантелеймон.** Обзор украинской словесности. П. Котляревский / Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 566–569.
12. **Куліш Пантелеймон.** Об издании украинского словаря / Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 574.
13. **Куліш Пантелеймон.** О новом издании стихотворений Т. Г. Шевченка / Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 388.
14. **Куліш Пантелеймон.** Первоцвіт Щоголева і Кузьменка. Слово од издателя / Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 403–404.

15. **Куліш Пантелеймон.** Переднє слово до громади. Погляд на українську словесність / Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 396 – 402.
16. **Куліш Пантелеймон.** Слово од іздателя / Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 289–291.
17. **Куліш Пантелеймон.** Хохлацькі співки. Крутоярченка. СПб., 1858 г. / Пантелеймон Куліш // Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 331–332.
18. **Лазаревский Александр.** Украинская литературная летопись за 1857 год / Александр Лазаревский // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839 – 1861). – С. 281 – 282.
19. **Левченко Михаил.** Из Ананьева (Херс. губ.) (20 декабря 1860) / Михаил Левченко // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 573.
20. **Прийма Ф. Я.** Шевченко и русская литература XIX в. / Ф. Я. Прийма. – М.; Л., 1961. – 410 с.
21. **Свенціцький І.** Шевченко в світлі критики і дійсности / І. Свенціцький. – Львів, 1922. – 91 с.
22. **Тарас Шевченко** в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861) / за заг. ред. Григорія Грабовича; упоряд. Олександр Боронь і Михайло Назаренко; наук. ред. Степана Захаркіна й Олеся Федорука (вступна стаття); вступ. ст. Григорія Грабовича. – К.: Критика, 2013. – 804 с.
23. **Филипович П.** Шевченко в зв'язку з його добою / П. Филипович // Нова громада. – 1924. № 5–6. – С. 2–5.
24. **Филипович П.** До студіювання Шевченка та його доби / Филипович // Шевченко та його доба. – 36. I / за ред. С. Єфремова, М. Новицького і П. Филиповича. – К., 1925. – С. 7–37.
25. **Чужбинский Александр.** Букварь южнорусский. (К издателью «Северной пчелы») / Александр Чужбинский // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 597–598.
26. **Чужбинский Александр.** Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов. Издан под редакцией Н. В. Гербеля / Александр Чужбинский // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839 – 1861). – С. 556–565.
27. **Чужбинский Александр.** «Основа. Южнорусский учено-литературный вестник № 1–й» [«Русское слово»] / Александр Чужбинский // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839 – 1861). – С. 591–597.

Надійшла до редколегії 10.11.2016

УДК 930.1 (477) (092)

В. І. Воронов

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна*

ШЕВЧЕНКІАНА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

Окреслюється комплекс спеціальних публікацій на сторінках часопису «Киевская старина», які стосуються життя та творчості видатного українського поета Тараса Григоровича Шевченка. Виокремлюються їх види та різновиди, аналізується зміст ключових з них, з'ясовуються їх місце та роль у вивченні проблем шевченкознавства.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, часопис «Киевская старина», види та різновиди публікацій у періодиці, рубрики та відділи періодичного видання, жанри публікацій.

В. И. Воронов

*Днепроvский национальный университет имени Олеся Гончара,
Днепр, Украина*

ШЕВЧЕНКІАНА НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

Очерчивается комплекс специальных публикаций на страницах журнала «Киевская старина», непосредственно касающихся жизни и творчества выдающегося украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко. Определяются их виды и разновидности, анализируется содержание ключевых публикаций, устанавливается их роль и место в изучении проблем шевченковедения.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, журнал «Киевская старина», виды и разновидности публикаций в периодике, рубрики и отделы периодического издания, жанры публикаций.

V. I. Voronov

Oles Honchar Dniprovsky National University, Dnipro, Ukraine

«SHEVCHENKIANA» ON «KIEVSKAYA STARINA» PAGES

The article describes the system of special reviews published in the periodical «Kievskaya Starina» and dedicated to life and works of famous Ukrainian poet Taras G. Shevchenko. The author distinguishes types and varieties of such reviews, analyzes the content of key ones, and clarifies these reviews role in «Shevchenkiana» problems investigation. The article states that «Shevchenkiana» in «Kievskaya Starina» is an inexhaustible source

for present biographers and researchers of the prominent Ukrainian writer and poet works. «Kievskaya Starina» editors and collaborators have made a great contribution to the process of gathering and publication of memoirs (in particular reminiscences) and private epistolary, written by or addressed to T. G. Shevchenko. The periodical has also contributed to researches in the area of life and activities of one of the most outstanding personalities in Ukrainian history.

Key words: T. G. Shevchenko, periodical «Kievskaya Starina», types and varieties of publications in periodical, headings and sections in periodical, genres of publications.

Найбільш відоме і багато в чому знакове періодичне видання на території українських земель протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. часопис «Киевская старина» був першим за часом появи науковим щомісячником українознавства, який публікувався протягом 1882–1906 рр. російською мовою, а у 1907 р. під назвою «Україна» – вже українською. Ініціатива заснування часопису належала відомим українським історикам О. М. Лазаревському і В. Б. Антоновичу, а також громадським і культурним діячам України в другій половині ХІХ ст. братам Феофану і Петру Лебединцевим, які вклали в реалізацію цього видання власні кошти й опікувались ним протягом перших років існування.

Вже невдовзі після заснування «Киевская старина» стала своєрідним неофіційним друкованим органом так званої Старої (Київської) Громади, яка з 1883 р. була фактичним власником цього періодичного видання. Очолювали редколегію часопису спочатку Феофан Лебединцев (1882–1887 рр.), потім Олександр Лашкевич (до 1889 р.), Євген Ківлицький (1889–1892 рр.) і нарешті Володимир Науменко (1893–1907 рр.). Часопис протягом понад 25 років був фактично єдиним друкованим органом української гуманітаристики на підросійській Україні. «Киевскую старину» вирізняла величезна кількість наукових та документальних матеріалів – історичних, археологічних, етнографічних, філологічних, літературних (починаючи з 1890 р. тут друкувались також белетристичні твори, а з 1897 р. окремі з них – українською мовою), бібліографічних і критичних. Усі ці публікації доволі рельєфно представляють рівень розвитку української науки (саме гуманітарних її складових) та культури на той час. «Киевская старина» об'єднувала кращі наукові та культурні сили тодішньої України, а осередок її провідних співробітників можна вважати справжнім науковим товариством.

Високий науковий рівень публікацій «Киевской старины» забезпечували переважно провідні українські вчені, зокрема випускники й професори Київського, Харківського, Львівського, Київського, Санкт-Петербурзького університетів, Київської духовної академії

(М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, О. М. Лазаревський, Д. І. Багалій, О. І. Левицький, М. С. Грушевський та багато інших). Поруч з науковими дослідженнями, рецензіями, літературними творами та бібліографічними оглядами чільне місце в журналі посідали джерельні археографічні публікації, які у цілому відображали політичні, економічні, соціальні й культурні процеси, що мали місце на території України переважно протягом XVII–XIX ст. Крім документальних джерел (законодавчих актів та актових матеріалів), у «Киевской старине» масово публікувались джерела особистого походження – спогади, щоденники, листи визначних українських діячів (Т. Шевченка, М. Максимовича, О. Бодяньського, П. Куліша, Ф. Прокоповича, А. Полетики, І. Мазепи та ін.). Окрему й досить змістовну частину публікацій журналу становили етнографічні й фольклорні матеріали (пісні, легенди, прислів'я, перекази, казки українського народу), аналіз яких здійснювали на сторінках видання М. Сумцов, П. Житецький, М. Драгоманов, І. Франко, В. Науменко та ін.

Публікації на сторінках часопису продовжують залишатись невичерпним джерелом інформації для все нових і нових поколінь сучасних істориків. При цьому значна частина з них не втратили своєї наукової вартості й зараз. Діяльності редакції «Киевской старины», аналізу публікацій на її сторінках присвячено доволі багато наукових праць, як спеціальних, так і таких, що стосуються неї у контексті інших тем. Загальний огляд напрямів діяльності часопису можна знайти у статті В. М. Матях в «Енциклопедії історії України» [27]. Напевно слід визнати, що найбільш ґрунтовні наукові дослідження (зокрема й спеціальна монографія) з історії діяльності часопису, аналізу його загального змісту й спрямованості належать відомій українській дослідниці, джерелознавцю та археографу Марині Палієнко [37].

Сучасні історики у циклі змістовних статей досить ретельно вивчили часопис як своєрідне явище української культури [30], проаналізували принципи висвітлення пам'яток історії та культури, підходив до їх публікації на сторінках «Киевской старины» [13; 25], спробували з'ясувати його внесок у розробку проблем історіографії історії української журналістики [29]. Окремими авторами матеріали «Киевской старины» вивчалися у контексті аналізу мемуарної літератури, уміщеної на її сторінках, зокрема в рамках підготовки документальних збірників про життя та творчість Т. Г. Шевченка [20; 43]. Аналізу мемуарних публікацій у часописі була присвячена нещодавно захищена кандидатська дисертація київської дослідниці Т. В. Курбацької (Поліщук) [22]. У одній з її статей безпосередньо аналізується мемуарна шевченкіана на сторінках «Киевской старины» [39].

Отже, можна констатувати, що одним із тематичних напрямів, який доволі рельєфно й різноманітно представлений на сторінках

«Киевской старины» (причому практично в усіх її підрозділах і рубриках), є різні шевченкознавчі сюжети, тобто комплекс матеріалів, наукових публікацій і джерел різних видів та різновидів, які прямо стосуються визначного українського письменника і поета, а також художника і громадського діяча Тараса Григоровича Шевченка (1814–1861). Вже з першої книги часопису в ньому з регулярністю з'являлись замітки, статті, повідомлення, рецензії, навіть у назвах яких (не кажучи вже про їх зміст) фігурувало його прізвище, які прямо стосувались вивчення або висвітлення його біографії, характеристики творчого доробку, його діяльності не лише як письменника і поета, а й художника, громадського діяча, звичайної і водночас, без сумніву, непересічної людини. Тож метою статті є виокремлення, систематизація й аналіз ключових публікацій на сторінках «Киевской старины», які прямо стосуються особи й багатогранної діяльності визначного українця.

За підрахунками автора цієї статті, таких публікацій у «Киевской старине» налічується близько 280. Серед них окремі художні твори Т. Г. Шевченка; копії його картин, офортів, малюнків з коментарями й поясненнями від імені редакції часопису; матеріали до його творчої біографії; більш детальні дослідження окремих етапів і епізодів його життя; спогади про нього сучасників, людей, з якими він був знайомий, зустрічався в різний час; окремі джерела, які стосуються його самого та його родини, комплекси приватних листів (його і до нього); рецензії на спеціальні шевченкознавчі видання, які виходили друком протягом кінця XIX – початку XX ст.; численні повідомлення про відзначення його роковин, ювілеїв, вшанування його пам'яті тощо.

Напевно, найбільш багатогранно й досить повно на сторінках «Киевской старины» представлена власне археографічна складова шевченкіани, до якої входять біографічні матеріали, спогади про Т. Шевченка, залишені його друзями, близькими, просто знайомими й сучасниками, невеликі добірки документів і наративів, які стосуються окремих етапів і подій у житті поета, його листування тощо. Фактично можна констатувати, що вже з моменту виходу першої книги часопису в ньому існувала своєрідна «підрубрика з продовженням», яку умовно можна назвати «Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка». В ній переважно уміщувались невеличкі добірки джерел біографічного характеру обсягом на декілька сторінок. Серед них, зокрема, матеріали, які стосувались перебування Т. Шевченка в Новопетрівському укріпленні, опубліковані К. Обручевим (1900, кн. 2), «Три дела о рядовом линейного Оренбургского № 1 батальона Тарасе Шевченко» з коментарями С. Рклицького (1905, кн. 2), досить цікаві й оригінальні документи щодо арешту поета в 1859 р., подані до друку М. Молчановським [32] тощо. Особливо слід згадати опубліковані в книзі

2 «Киевской старины» за 1891 р. Л. Мацеевичем метричні відомості про народження й хрещення Т. Г. Шевченка [28]. Автор, зокрема, згадав різні варіанти щодо місця народження поета, які тоді фігурували в шевченкознавчій літературі – села Моринці або Кирилівка. Він підкреслив, що через священика села Сегединець о. Петра Андрієвського йому вдалось отримати виписку з метричної книги про народження і хрещення Т. Г. Шевченка, засвідчену отцем Іоанном Березницьким. Згідно з нею народився майбутній визначний поет 25 лютого 1814 р. (за старим стилем) у Моринцях і там же був хрещений трьома днями потому.

Цікавою є редакційна публікація без підпису під назвою «Несколько новых материалов для биографии Т. Г. Шевченка» [31, с. 240–273]. У ній указано на надзвичайну важливість планомірної й цілеспрямованої публікації подібних матеріалів, а також уміщено спогади про поета та деякі матеріали його листування. Зокрема, тут можна знайти записки колишнього командира роти, в якій певний час служив Т. Шевченко під час рекрутчини, полковника Г. М. Косарева за 1850–1857 рр. (до речі, останній щиро співчував і чим міг допомагав поету), фрагменти спогадів про нього ще одного його доброго знайомого Г. П. Даценка та сім листів Кобзаря до княгині В. М. Рєпніної за 1847–1851 рр.

Декілька цікавих і змістовних публікацій джерел (які, до того ж, вирізняються й дещо більшим обсягом у сторінках), що стосувались біографії поета, були здійснені М. Стороженком [46–48]. Подібного характеру біографічні матеріали на сторінках часопису публікувались також П. Лебединцевим, Л. Мацеевичем, М. Новицьким, О. Лашкевичем, М. Шугуровим, В. Доманицьким та іншими укладачами й упорядниками таких невеличких археографічних публікацій.

Певне світло на особисте життя визначного українського поета проливають дві публікації без зазначення автора «К истории последней любви Тараса Шевченко» (1899, кн. 10) та «Невеста Т. Г. Шевченко» (1904, кн. 6). Серед тематичних публікацій у «Киевской старине» можна знайти й такі, що стосуються членів його родини та нащадків. Зокрема це анонімні (напевно, опубліковані редакторами часопису) замітки «Еще о родственнике Т. Г. Шевченко» (1901, кн. 6) та «Родственники Т. Г. Шевченко» [41], а також публікації «Племянник Т. Г. Шевченко» (1901, кн. 1), «Судьба родственников Т. Г. Шевченко» (1901, кн. 5). Характерно, що значна більшість таких матеріалів публікувалась до чергових річниць з дня народження поета, тобто вміщувалась у книгах за лютий або березень відповідного року. Окрім того, в 1893 р. у книзі 7 часопису один із друзів поета Пантелеймон Куліш опублікував «Автобиографию Т. Гр. Шевченка, писанную для «Народного чтения»» (обсяг публікації становить майже 20 сторінок) [21].

Досить регулярно на сторінках «Киевской старины» також публікувались спогади про Т. Г. Шевченка. Започаткувала традицію їх уміщення в часописі цікава й досить оригінальна публікація М. Білозерського «Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861)» [2]. Вона потребує детальнішого спеціального аналізу, тим більше, що це була одна з перших за часом появи на сторінках часопису шевченкознавча публікація. Автор перш за все загадав про його особисте знайомство з поетом у 1847 р., високо оцінив його літературну діяльність. Він закликав усіх, хто його знав, написати й опублікувати спогади про Т. Шевченка. Далі він подав стислий бібліографічний огляд всього, що вже було опубліковано про українського Кобзаря на той час (1882 р.). Це, зокрема, матеріали М. Костомарова, П. Куліша, Ф. Пономарьова, М. Мікешина, Л. Афанасьєва-Чужбинського та ін. Далі М. Білозерський виклав все, що доводилось йому чути про Т. Шевченка від різних осіб. Перший фрагмент відомостей про перебування майбутнього визначного поета ще в юному віці в 1831 р. у Варшаві та подальше його етапування звідти базувався на відомостях, отриманих ним від В. М. Забіли. Спогади про літературні вечори за участі Т. Шевченка в Києві укладач переповів зі слів В. В. Тарновського та О. Ф. Сенчила-Стефановича. Свідчення про перебування Т. Шевченка в Борзенському повіті й зокрема про присутність його на весіллі П. Куліша в якості шафера залишив Г. С. Тарнавський. Цікаво, що там поет справив надзвичайне враження на присутніх своїм співом та віршами. Також у публікації подані спогади А. І. Лизогуба про перебування Шевченка в Седневі і обставини його арешту в 1847 р., про його заслання на рекрутську службу (за листами В. М. Забіли), про останні роки його життя, про знайомство з М. Максимовичем, про відпочинок влітку 1859 р. в маєтку Тарнавських. На основі повідомлень М. Лазаревського М. Білозерський також переповів обставини перепоховання Т. Шевченка в 1861 р. у Каневі. Тож загалом ця мемуарна добірка про визначного українського поета дуже цікава та інформаційно насичена.

На сторінках часопису згодом були опубліковані фрагменти спогадів про особисте знайомство та спілкування з Т. Г. Шевченком, залишені В. Беренштамом [4], Н. Кибальчич (1887, кн. 3), Ф. Лебединцевим (1887, кн. 11), Б. Сухановим-Подколзіним (1885, кн. 2), А. Смоктьєм (1883, кн. 9/10). Частина спогадів сучасників про українського Кобзаря була опублікована за редакцією, з коментарями й примітками тодішніх українських істориків та літературознавців. Наприклад, М. Шугуров опублікував доволі змістовні фрагменти спогадів про Т. Г. Шевченка старших братів відомого українського історика Ф. та М. Лазаревських (1899, кн. 4, 6), а також В. Я. Карташевської (1900, кн. 2). М. Біляшівським у часописі були вміщені спогади під

оригінальною назвою «Рассказы крестьян с. Пескарей о Т. Г. Шевченко» [3]. Редакцією часопису було опубліковано уривки з рукописних заміток М. Рігельмана «Допрос Т. Г. Шевченко в 1847 г.» [17]. Також у «Киевской старине» публікувались спогади про поета авторства Н. Ускової (1889, кн. 2), Г. Честаховського (1895, кн. 2), О. Б. Тиунової (Шмідгоф) (1892, кн. 2), полковника Косирева (1898, кн. 2) та ін. Особливо слід виокремити публікацію за редакцією одного з перших офіційних біографів Тараса Шевченка М. К. Чалого під назвою «Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко» [53].

Об'єктом окремого інтересу може бути ряд публікацій, де подано образ поета, який сформувався й закарбувався в народній пам'яті та сприйнятті. Скажімо, це невеличкі публікації за підписом «М. Васильев» (імовірно, один із псевдонімів М. Шугурова) «Народная песня о Шевченке» (1885, кн. 9) і «Шевченко в легенде» (1900, кн. 6), А. Кримського «Шевченко в народных рассказах» (1896, кн. 2), А. Смоктія «Взгляд народа на Шевченко» (1882, кн. 8), «Рассказы орских старожилов о Т. Г. Шевченко» (без підпису) (1895, кн. 11) та деякі інші.

Напевно, найбільша кількість публікацій на сторінках «Киевской старины» містить матеріали листування Т. Г. Шевченка та його досить численних респондентів. При цьому саме тут уперше з'явилась друком доволі значна частина епістолярів написаних рукою безпосередньо українського митця. Щоправда, відчутну більшість серед таких публікацій становлять не листи самого Т. Г. Шевченка, а листи до нього від інших осіб. Зокрема, в часописі було опубліковано три листи поета до О. І. Лизогуба з коментарями В. Науменка [10], по одному листу до брата Микити та В. М. Лазаревського за редакцією В. Горленка (перший від 1840 р., а другий написаний з Орської фортеці у 1847 р.) [11], листи до І. Сошенка та М. Чалого з примітками останнього (1895, кн. 2), лист до Ф. М. Лазаревського, виданий М. Комаровим (1895, кн. 2), по одному листу відповідно до В. Григоровича та О. Оболонського, подані до друку В. Науменком (1899, кн. 10; 1892, кн. 2).

Найбільш повними й змістовними серед таких публікацій є археографічне видання С. Пономарьова «Восемь писем Тараса Григорьевича Шевченко к разным лицам» (до С. Артемовського та декількох членів родини Тарновських) [40], добірка листів поета до польського громадського діяча, журналіста, видавця, історика та художника Броніслава Залеського (1819–1880), надрукована з коментарями М. Драгоманова (підпис «М. Т-овъ» є одним із його криптонімів) [51] та редакційна публікація «Три письма Т. Г. Шевченко» [50].

У першій зазначеній публікації укладач підкреслив, що оригінали листів знаходяться в родовому маєтку В. В. Тарнавського в Кача-

нівці, з них були зняті точні копії, які й опубліковані з коментарями. Листи охоплюють час з березня 1843 р. до лютого 1861 р. (при цьому останній лист до Василя Васильовича Тарнавського-молодшого взагалі був написаний за декілька днів до поетової смерті). Серед інших адресатів Т. Шевченка фігурують Г. С. Тарновський, Н. В. Тарновська, Я. В. Тарновський та відомий артист С. Артемовський. У них автор переповідав певні подробиці свого життя, звертався до респондентів з різними проханнями, обмінювався з ними інформацією, сумував за рідною Україною. Особливо показовим є другий лист від 25 січня 1843 р. (за старим стилем) до Г. С. Тарновського, в якому він так охарактеризував своє тодішнє петербурзьке життя: «...А я... чорт зна що! Ні тобі роблю, ні то гуляю, сновигаю по оцьому чортовому болотові, та згадую нашу Україну. Ох, якби то мені можна було приїхати до солов'я, весело б було! Та не знаю; спіткали мене прокляті кацапи так, що не знаю, як і випручаться...» [40, с. 403].

У передмові до наступної публікації листів Тараса Шевченка М. П. Драгоманов цілком слушно підкреслив, що ця добірка дуже важлива й цікава не тільки для вивчення біографії, а й політичного світогляду українського поета. Укладач та видавець стисло описав тернистий шлях, який подолали листи до моменту публікації, вказавши на різноманітні перешкоди в процесі їх зберігання та отримання до них доступу після смерті обох респондентів. Мали місце й окремі проблеми з їх виданням, аж до появи такої можливості в «Киевской старине». М. Драгоманов констатував, що, «окрім яскравого зображення його життя в Новопетрівському укріпленні, у листах містяться багаті вказівки на літературні інтереси та роботи Шевченка як живописця протягом 1853–1857 рр.» До того листи проливають світло на «характер ставлення» поета до «польської колонії засланих у Прикаспійському краї» щодо чого і в польських, і в російських авторів раніше існували зовсім невірні уявлення [51, с. 161–162]. Далі М. Драгоманов зазначив, що стосунки Т. Шевченка з польськими політичними засланими «були перш за все стосунками розумних та освічених друзів, які підтримували один в одного моральну енергію бесідою й працею над культурними інтересами мистецтва, літератури». Також видавець листів висловив власні міркування щодо ставлення Т. Шевченка до так званої польської справи [51, с. 163].

Самі листи писались протягом березня 1853 – травня 1859 рр. У публікації їх налічується загалом 16. Видавець супроводить їх виваженими коментарями, ретельно зазначає час і місце їх написання, вивіряє текст. У разі, якщо лист не зберіг дати написання, укладач робив досить аргументовані припущення щодо цього. Цікаво, що в більшості випадків Тарас Шевченко звертався до Б. Залеського не інакше як «мій друже єдиний», а окремі листи він адресує загалом польській

громаді Оренбурга. У цілому ця археографічна публікація теж посідає особливе місце в шевченкіані на сторінках «Киевской старины».

Цікавою є також редакційна публікація (без зазначення автора чи укладача) «Три письма Т. Г. Шевченка». Перший лист був знайдений у рукописній колекції В. В. Тарновського. Він датується 16 липня 1847 р. за юліанським календарем. Им'я адресата, на жаль, не зберіглось, тож редколегія часопису припустила, що ним міг бути або тодішній голова Київської археографічної комісії М. Е. Писарев, або І. І. Фундуклей. Написаний він був Т. Шевченком вже із заслання. Другий лист від 10 січня 1850 р. до редакції надіслав професор Московського університету М. І. Стороженко. В ньому теж відсутній адресат. Оскільки в ньому міститься прохання Т. Шевченка дозволити йому малювати, то, згідно з припущенням редакції часопису, можливо, він адресувався безпосередньо шефові жандармерії. Нарешті, третій опублікований лист був знайдений Д. І. Багалієм серед автографів Рум'янцевського музею в Москві. Він датується 8 грудня 1841 р. і адресований Г. Ф. Квітці-Основ'яненку [50].

Серед найбільш змістовних публікацій листів різних респондентів до Т. Г. Шевченка можуть бути названі комплекс епістолярій М. Лазаревського за 1857–1859 рр. за редакцією В. Науменка [9], два листи Ф. Лебединцева за 1859 і 1860 рр., опубліковані редакцією часопису з особистої колекції автора [12], а також добірки листів до українського поета від П. Куліша (1898, кн. 2), В. Тарновського (1901, кн. 2), В. Білозерського (1905, кн. 2), М. Максимовича (1884, кн. 4). Окремо слід згадати дві добірки листів з тою ж назвою «Из переписки Т. Г. Шевченко с разными лицами», здійснені з коментарями М. Чалого в книгах 3 та 6 часопису за 1897 р. [54–55]. Там, зокрема, вперше з'явилися друком листи до поета від Я. Кухаренка, Б. Залеського, Ф. і М. Лазаревських, В. Штернберга, княгині В. Рєпніної, О. Капніста. Вони містять доволі цікаві додаткові матеріали до біографії й характеристики неординарного образу Кобзаря.

Серед матеріалів «Киевской старины» трапляються й деякі публікації листів, які хоч і не були адресовані поетові, але стосуються його родини, його творчої спадщини тощо. В них як своєрідний провідний лейтмотив фігурує власне саме прізвище Т. Г. Шевченка. Наприклад, це лист О. Маркевича до редакції про вірш «Хома та Ярема», який у свій час був надиктований авторові визначним поетом (1895, кн. 2). Також це, скажімо, лист І. С. Тургенєва до О. Д. Оболенського з приводу викупу родичів Шевченка з кріпацтва, опублікований В. Науменком в книзі 2 «Киевской старины» за 1892 р., або добірка листів відомого художника та громадського діяча Г. Честаховського, написаних у 1861 р., з інформацією про похорони поета, видана з передмовою та коментарями О. М. Лазаревського [1].

Упорядник і видавець останніх зупинився на обставинах знайомства й перебігу особистого спілкування відомого співака, члена української громади в Санкт-Петербурзі Григорія Миколайовича Честоховського з поетом, подавши стислу біографічну довідку про автора листів. Разом з тоді ще досить молодим О. М. Лазаревським Г. Честоховський супроводжував тіло Шевченка для перепоховання його в Каневі. Помер співак у березні 1893 р. в Санкт-Петербурзі, а його листи, адресовані українській громаді у тодішній столиці Російської імперії, опинилися в рукописній колекції В. В. Тарновського, звідки й були вилучені видавцем для подальшої публікації. Остання включає вісім листів з подробицями перевезення, поховання та віддання перших помертвих почесей українському Кобзареві. Листи являють своєрідний звіт автора перед українською громадою. Писалися вони з Кролевця, Києва і нарешті з Канева. Перший датується 4 травня 1861 р., а останній 19 липня 1861 р. за старим стилем. У більшості з них міститься звертання особисто до одного з очільників української громади Санкт-Петербурга Федора Івановича Черненка [1, с. 171–193].

Серед наукових публікацій на шевченкознавчу тематику найбільшу кількість на сторінках часопису становлять невеликі статті, замітки й повідомлення, присвячені вшануванню його пам'яті, відзначенню чергової річниці від дня його народження чи смерті, закладенню чи встановленню пам'ятників поетові, діяльності товариств та інших осередків, названих його ім'ям. Частина з них є своєрідними невеличкими звітами з місць про віддання пошани Кобзареві, увіковічнення його непересічного образу в різних куточках України. При цьому такі замітки надходили до редакції «Киевской старины» не тільки з усіх українських земель (у складі й Російської, й Австро-Угорської імперій), а й з багатьох неукраїнських міст. Переважна більшість таких публікацій уміщувались у рубриці «Хроніка».

Постійні автори й дописувачі часопису досить жваво реагували практично на всі спеціальні наукові й науково-популярні публікації окремими виданнями, присвячені Т. Г. Шевченку. За нашими підрахунками в критико-бібліографічному відділі (або, точніше, рубриці) «Киевской старины» було опубліковано й відповідно налічується 16 рецензій та оглядів окремих шевченкознавчих видань. Власним науково-критичним рівнем і змістовністю особливо вирізняються дві рецензії В. Доманицького на бібліографічний показник матеріалів «Т. Шевченко в литературе и искусстве», укладений М. Комаровим [8; 16]; оглядова рецензія О. Лазаревського на біографічний нарис В. Яковенка «Т. Г. Шевченко, его жизнь и литературная деятельность» [23]; дві рецензії М. Молчановського на біографічну хроніку О. Кониського «Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко» [33] та «Тарас Шевченко–Грушівський. Хроніка його життя»

цього ж автора [34], а також реферативний огляд М. Петрова на збірку матеріалів до біографії поета «Жизнь и произведения Тараса Шевченко», укладену М. Чалим [35]. Напевно, слід згадати й змістовну літературно-критичну публікацію Ф. Матушевського «Т. Г. Шевченко. Мотивы поэзии. Переводы «Кобзаря» С. П. Дремцова» [52]. У зазначеній рубриці був опублікований і укладений М. Комаровим «Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Г. Шевченко», а роком пізніше ще й додатки до нього [18; 19]. Виокремлюється також змістовна критична рецензія І. Стешенка на літературознавчу публікацію А. Лісовського «Главные моменты в поэзии Т. Г. Шевченко» [45].

Оскільки серед рецензентів шевченкознавчої літератури на сторінках «Киевской старины» найбільш знаковою постаттю є О. М. Лазаревський як знаний історик, археограф і джерелознавець і до того ж людина, яка особисто знала українського поета за його життя, детальніше проаналізуємо саме його критичну працю. Рецензент відразу ж підкреслив, що публікація В. Яковенка в серії бібліотеки Павленкова «Жизнь замечательных людей», налічуючи лише 95 сторінок, може претендувати тільки на дуже стислий і далеко неповний огляд життя та діяльності відомого українського поета. До того ж вона містить «дуже багато публіцистичних відступів у дещо тенденційному дусі», які «спотворюють» справжній образ Тараса Шевченка [23, с. 289].

Далі рецензент указав на доволі багато незначних і більш серйозних помилок і огріхів автора. Останній, зокрема, чомусь не використав багато цінних попередніх публікацій про поета (М. Дашкевича, В. Антоновича, П. Куліша, О. Кониського та ін.). Він подав власну здогадку про смерть батька поета, тоді як це цілком відомий і dokonаний факт. Село Кирилівку В. Яковенко неправильно приписав замість Звенигородського повіту до Канівського. Замість священника Губського, першого вчителя Т. Шевченка, у книзі фігурує міщанин з таким само прізвищем; замість села Хлипнівки Хлібнівка тощо. Неправдою, згідно з аргументами, наведеними рецензентом, є й те, що нібито гравюрою після звільнення Т. Шевченко займався без особливих успіхів. Арешт поета не виправдано мотивується тим, що в провідних учасників Кирило-Мефодіївського товариства були знайдені надруковані твори Шевченка, тоді як насправді М. Костомарова, П. Куліша і самого поета навіть взяли під варту в різні дні. Вказав О. М. Лазаревський і на недбале змішування автором нарису української та російської мов. Загалом «нарис написаний легко і жваво, читається з цікавістю, хоч враження часом псується надто розв'язним і недоречним тоном, в який іноді впадає автор» [23, с. 290–291]. Тому, на думку рецензента, читачі мають право очікувати на більш серйозний і безпристрасний нарис життя та діяльності визначного українського поета.

Важливою шевченкознавчою публікацією в аналізованій рубриці є також огляд В. Доманицького «До бібліографії літератури про Т. Шевченка», який підбив своєрідні попередні підсумки вивчення життя та діяльності українського поета істориками та літературознавцями станом на початок ХХ ст. [14].

Окремо слід зупинитися на характеристиці декількох доволі змістовних статейних публікацій у «Киевской старине» про українського Кобзаря. Це, зокрема, стаття М. Стороженка «Первые четыре года ссылки Шевченка» [48], нарис О. Ярцева «Шевченко и Щепкин» [57], публікація М. Біляшевського «Рассказы крестьян с. Пекарей о Т. Г. Шевченко» [3], «Археологические экскурсии Т. Г. Шевченко в 1845–1846 гг.», написані О. Левицьким [24], публікація М. Шугурова «К биографии Т. Г. Шевченко» [6], змістовна розвідка В. Доманицького «Критичний розслід над темою «Кобзаря» Шевченка» [15], робота М. Сумцова «О мотивах поэзии Т. Г. Шевченко» [49] і, нарешті, публікація Ф. Матушевського «Посетители могилы Т. Г. Шевченко» [26].

Зокрема, стаття М. Стороженка ґрунтується на матеріалах про Т. Шевченка, опублікованих його біографом М. Чалим, а також окремих відомостях і джерельних свідченнях, наданих автором княгинією В. Рєпніною та Ф. Лазаревським. На їх підставі він подав деякі нові факти та уточнення до вже відомих з більш ранніх публікацій щодо життя та творчої діяльності українського Кобзаря. Особливо детально проаналізовані його стосунки з українською та польською громадами в Оренбурзі, а також з В. Рєпніною як до і під час заслання, так і в останні роки життя поета. Зокрема, зі свідчень останньої автор переказав окремі подробиці про останню зустріч княгині й Т. Шевченка [48, с. 18–21]. Стаття загалом є не аналітичною, а суто інформаційною. Вона насичена численною кількістю іноді досить розлогих цитат з джерел як вже опублікованих, так і ще невідомих на той час.

Нарис О. Ярцева написаний на підставі щоденника й особистих листів Т. Шевченка, а також епістолярій до нього від визначного актора й театрального діяча М. С. Щепкіна (1788–1863). Згідно з даними автора, познайомились ці дві непересічні особистості між 1843–1846 рр. Незважаючи на суттєву різницю у віці, у них були теплі й щирі стосунки до кінця життя українського поета. Найбільш детально О. Ярцев зупинився на переказі подробиць особистих зустрічей і контактів Т. Шевченка та М. Щепкіна в Нижньому Новгороді та Москві після звільнення українського поета з заслання. У додатках до публікації автор умістив окремі матеріали листування двох визначних діячів культури та мистецтва [57].

На особливе місце цілком заслуговує публікація відомого українського, етнографа, літературознавця і громадського діяча М. Ф. Сумцова (1854–1922), в якій подано змістовну й розгорнуту

оцінку мотивів та головних сюжетів Шевченкових поезій. Автор підкреслив, що на кінець XIX ст. вже була досить добре вивчена біографія Т. Шевченка, але відносно слабо проаналізовані його поетичні твори. Він указав прізвиська лише декількох авторів (О. Партицького, І. Франка, К. Студинського), які опублікували власні дослідження в рамках зазначеного аспекту. Натомість, згідно з його констатацією, нещодавно опублікована «брошура п. Лісовського про мотиви поезії Шевченка являє суцільну фантазмагорію з теплих слів або своєрідний вірш у прозі – гомінкий, красивий та й тільки» [49, с. 210]. Він вважає, що навіть виокремлення попередніми дослідниками деяких провідних мотивів поезій Т. Шевченка є недостатнім для змалювання його поглядів «на природу й значення віршованих творів».

Окрему увагу дослідника привабили своєрідні критерії народності творів Т. Шевченка. Останню, на його думку, складали два ключових споріднених елемента: зовнішній, тобто «запозичення, наслідування», а також «внутрішній, психічно успадкований». При цьому перший у поезіях Шевченка знайти легко, натомість другий – досить складно. До зовнішнього елемента народності поезій українського Кобзаря М. Сумцов запропонував відносити: народні пісні; легенди, перекази, казки, прислів'я; народні повір'я і звичаї; образи з народної поезії (смерть, доля – недоля); народно-поетичні порівняння і символи [49, с. 214–216]. Згідно з ним, у Т. Шевченка дуже оригінально та зі своєрідним українським колоритом зображена природа, досить переконливо подано різноманітні історичні мотиви, а на межі між історією та сучасністю уміщено «мотив про чумаків». Як мотиви в нього присутні також солдатчина, чужина, наука (вчення), різноманітні етнографічні та автобіографічні елементи. Однак всі вони поступаються сімейно-родинним стосункам, які, на його думку, є наскрізною сутністю всього Шевченкового «Кобзаря», причому головною «ареною» для їх реалізації є українське село та селянська хата, як улюблені мотиви віршів поета [49, с. 223]. Загалом стаття доволі змістовна, але, на жаль, не містить авторського висновку. З іншого боку, вона схожа на більшість інших наукових публікацій на сторінках «Київської старины», оскільки всі вони виконані типовими представниками позитивістської методологічної парадигми в гуманітарних науках з усіма її типовими рисами й ознаками.

На сторінках «Київської старины» також було опубліковано цілий ряд поетичних і прозових творів Т. Г. Шевченка. Частина з них була вперше посмертно перевидана на сторінках історико-літературного періодичного видання або уміщена без купюр і пропущених фрагментів. Переважна більшість з них з'явилися друком вже протягом 1880-х рр., коли художньо-літературною рубрикою опікувались особисто редактори часопису спочатку Ф. Лебединцев, а згодом –

О. Лашкевич. Наприклад, у книзі 3 за 1884 р. було опубліковано оповідання Т. Шевченка «Княгиня», в 1887 р. – поема «Безталанний» і повість «Музикант». Протягом 1886–1887 рр. у «Киевской старине» навіть була підрубрика «Невидані твори Т. Г. Шевченка», в якій по черзі вміщено поему «Сліпа», потім «Варнака», «Наймичку», «Близнюків», автобіографічну повість «Художник», згодом «Капітаншу» і «Дармограй». У 1887 р. в часописі було опубліковано уривки з драми Т. Г. Шевченка «Микита Гайдай» (книга 10 за цей рік).

Переважає більшість цих публікацій містять невеличку передмову або хоча б редакторську ремарку, яка звертає увагу потенційного читача на черговий твір визначного українського поета й письменника. Також у «Киевской старине» регулярно вміщувалась інформація про публікацію творів Т. Шевченка окремими виданнями, зокрема про перевидання його славнозвісного «Кобзаря», подавались поправки до попередніх публікацій, замітки щодо новознайдених рукописів його окремих творів тощо. Дописувачі «Киевской старины» були одними з перших ретельних, серйозних, але водночас доброзичливих художньо-літературних критиків письменницького доробку українського Кобзаря. Вище вже йшлося про дуже детальний і змістовний «Критичний розгляд над текстом «Кобзаря» Шевченка», опублікований на сторінках часопису відомим українським літературознавцем В. Доманицьким [15] та цікаву й змістовну статтю «О мотивах поезии Т. Г. Шевченко» М. Сумцова [49]. Критичні огляди окремих віршів українського поета були зроблені також В. Науменком (1899, кн. 7; 1906, кн. 9), М. Шугуровим (1893, кн. 8), М. Комаровим (1889, кн. 5 / 6; 1895, кн. 3) та іншими авторами.

Доволі багато представлений на сторінках «Киевской старины» і художньо-мистецький доробок Т. Г. Шевченка. Починаючи з книги 2 за 1890 р., редакція часопису регулярно друкувала його малюнки, офорти, портрети з альбомів, які тоді зберігались переважно у колекції В. В. Тарновського. Зокрема, були опубліковані «Богданова церква в с. Суботіві» (1890, кн. 9), «Вид Почаївської лаври» (1897, кн. 2), «Будиночок Котляревського в Полтаві» (1898, кн. 7 / 8), «Катерина» (1896, кн. 2), «Комора в Потоках» (1891, кн. 12), «Новопетрівське укріплення з хівинської дороги» (1899, кн. 2), а також малюнки Густинського монастиря до його реконструкції, брами з церквою св. Варвари, Трапезної церкви, Чигирини з Суботівського шляху, храму Покрови Богоматері в Переяславі, церкви Архистратига Михайла в Переяславі та ін. У книзі 2 за 1892 р. був розміщений автопортрет Т. Г. Шевченка, а в кн. 2 за наступний 1893 р. – його портрет пензля І. Рєпіна. В часописі публікувались також малюнки, які не належали митцеві, але прямо стосувались його особи. Зокрема, це малюнки із

зображенням гроба Т. Г. Шевченка в Києві поблизу Христовоздвиженської церкви (1894, кн. 2), поетової могили (1898, кн. 2) тощо.

До речі, вміщенню полотен Т. Г. Шевченка в «Киевской старине» передувала публікація на її сторінках декількох невеликих мистецтвознавчих заміток, присвячених характеристиці його доробку як художника. Цілий ряд таких заміток належить перу відомого українського вченого, етнографа й мистецтвознавця В. Г. Горленка. Наприклад, це замітки «Альбомы и рисунки Шевченко в собрании В. В. Тарновского» (1886, кн. 2), «Иллюстрации Шевченко» (1888, кн. 1 / 3), «Картины, рисунки и офорты Шевченко» [7], «Рисунки Шевченко» (1889, кн. 10), «Альбом офортів Шевченка» (1891, кн. 6) та ін. Коментарі й замітки щодо окремих малюнків Т. Г. Шевченка у часописі також опублікували О. Русов [42], В. Науменко, О. Кониський, А. Стороженко, М. Шугуров та інші дописувачі «Киевской старины». Цікавий матеріал про навчання Т. Г. Шевченка в Санкт-Петербурзькій Художній академії можна знайти в одній анонімній замітці [56]. Невідомий її автор, спираючись на опублікований ще в 1865 р. «Сборник материалов для истории Императорской Академии Художеств за столетие ее существования», подав окремі маловідомі дані про відзнаки й нагороди Т. Г. Шевченка як художника під час навчання живопису протягом 1839–1845 рр., а також два записи за 1859 р., згідно з якими його було визнано «академіком гравіювання», чим високо відзначено його успіхи в цій сфері мистецтва живопису.

Автори описували деякі колекції офортів, намагались з'ясувати або уточнити час написання окремих картин відомого українського поета й художника, пробували охарактеризувати особливості його художнього стилю, дати оцінку його мистецьким полотнам. Частина таких заміток та коментарів були своєрідним текстовим супроводом до копій полотен Т. Г. Шевченка на сторінках «Киевской старины».

Тож загалом шевченкіана на сторінках часопису доволі репрезентативна й інформативно насичена. Шевченкознавчі сюжети можна знайти абсолютно в усіх рубриках і відділах «Киевской старины». За жанровими ознаками серед таких матеріалів можна виокремити статті й нариси, рецензії та критико-бібліографічні огляди, археографічні публікації документів та наративів, літературні твори та копії з художніх полотен і картин. Провідними видами, до яких належать такі тематичні публікації є: наукові праці й дослідження, археографічні матеріали, твори художньої літератури. Загалом шевченкіана в часописі є в цілому невичерпним джерелом для сучасних біографів та дослідників творчого доробку найбільш визначного українського письменника і поета. Особливо цінним слід вважати досвід редакції «Киевской старины» та її співробітників по збиранню та широкому оприлюдненню мемуарних джерел (зокрема спогадів) та комплексів приватних

епістолярій, автором чи адресатом яких був Т. Г. Шевченко. Однак, напевно, не менш цінним можна визнати й суто дослідницький внесок часопису у вивчення життя та діяльності цієї непересічної й абсолютно неординарної особистості на тлі української історії.

Бібліографічні посилання

1. А. Л. [Лазаревский А. М.]. Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка / А. Л. [А. М. Лазаревский] // Киевская старина (далі – КС). – 1898. – Кн. 2. – С. 167–193.
2. Белозерский Н. Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 гг.) / Н. Белозерский // КС. – 1882. – Кн. 10. – С. 66–77.
3. Беляшевский Н. Рассказы крестьян с. Пекарей о Т. Г. Шевченко / Н. Беляшевский // КС. – 1894. – Кн. 2. – С. 165–181.
4. Беренштам В. Т. Г. Шевченко и простолудины, его знакомцы (Из встреч и воспоминаний) / В. Беренштам // КС. – 1900. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 248–260.
5. Билык И. Тревога над свежей могилой Т. Г. Шевченко / И. Билык // КС. – 1886. – Кн. 4. – С. 708–728.
6. Васильев Н. [Шугуров Н.] К биографии Т. Г. Шевченко / Н. Васильев [Н. Шугуров] // КС. – 1896. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 129–151.
7. В. Г. [Горленко В.] Картины, рисунки и офорты Шевченко / В. Г. [В. Горленко] // КС. – 1888. – Кн. 6. – С. 80–85.
8. В. Д. [Доманицкий В.] [Рец. на]: Комаров М. Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченко. – Одесса, 1903. – 140 с. / В. Д. [В. Доманицкий] // КС. – 1904. – Кн. 5. – Отд. 2. – С. 79–80.
9. В. Н. [Науменко В.] Письма М. М. Лазаревского к Т. Г. Шевченко (1857–1859 гг.) / В. Н. [В. Науменко] // КС. – 1901. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 283–300.
10. В. Н. [Науменко В.] Три письма Т. Г. Шевченко к А. И. Лизогубу (1848–1850 гг.) / В. Н. [В. Науменко] // КС. – 1903. – Кн. 2. – Отд. 2. – С. 63–68.
11. Два письма Т. Г. Шевченка (1840 и 1847 гг.) // КС. – 1891. – Кн. 2. – С. 209–214.
12. Два письма Ф. Г. Лебединцева к Т. Г. Шевченко (1859–1860 гг.) // КС. – 1898. – Кн. 11. – Отд. 2. – С. 45–50.
13. Демиденко О. Висвітлення пам'яток історії та культури України у часописі «Киевская старина» (1882–1906 рр.) / О. Демиденко // Укр. істор. збірник. – Х., 2004. – Вип. 6. – С. 377–390.
14. Доманицкий В. До бібліографії літератури про Т. Шевченка / В. Доманицкий // КС. – 1906. – Кн. 9. – Отд. 2. – С. 5–10.
15. Доманицкий В. Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка / В. Доманицкий // КС. – 1906. – Кн. 9. – Отд. 1. – С. 21–82; кн. 10. – С. 198–268; кн. 11 / 12. – 331–564.
16. Доманицкий В. [Рец. на]: Комаров М. Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченко. – Одесса, 1903. – 143 с. / В. Доманицкий // КС. – 1904. – Кн. 2. – Отд. 2. – С. 77–80.
17. Допрос Т. Г. Шевченко в 1847 г. (Из рукописных заметок Н. А. Ригельмана) // КС. – 1902. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 181–187.
18. Комаров М. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Г. Шевченко / М. Комаров // КС. – 1886. – Кн. 3. – С. 370–582; кн. 4. – С. 778–786.

19. **Комаров М.** Дополнение к библиографическому указателю материалов для изучения жизни и произведений Т. Г. Шевченко / М. Комаров // КС. – 1887. – Кн. 5. – С. 180–184.
20. **Костенко А.** Шевченко в мемуарах / А. Костенко. – К.: Рад. письм., 1965. – 252 с.
21. **Кулиш П.** Автобиография Т. Гр. Шевченко, писанная для «Народного чтения» / П. Кулиш // КС. – 1893. – Кн. 7. – С. 47–65.
22. **Курбацька (Поліщук) Т. В.** Публікації мемуарів у журналі «Киевская старина» (1882–1906 pp.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2011. – 14 с.
23. **Л-кий А. [Лазаревский А. М.]** [Рец. на]: Жизнь замечательных людей. Биографическая б-ка Павленкова. Т. Г. Шевченко, его жизнь и литературная деятельность. Биографический очерк В. И. Яковенко. – СПб., 1894 / А. Л-кий [А. М. Лазаревский] // КС. – 1894. – Кн. 8. – С. 289–291.
24. **Левицкий О.** Археологические экскурсии Т. Г. Шевченко в 1845–1846 гг. / О. Левицкий // КС. – 1894. – Кн. 2. – С. 230–244.
25. **Люзник М. М.** Публікація історичних пам'яток «Киевской стариной» (кінець XIX ст.) / М. М. Люзник // Українська періодика: історія і сучасність. – Л., 1997. – С. 43–46.
26. **Матушевский Ф.** Посетители могилы Т. Г. Шевченко / Ф. Матушевский // КС. – 1903. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 267–294.
27. **Матях В. М.** «Киевская старина» / В. М. Матях // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т іст. України. – К.: Вид-во «Наук. думка», 2007. – 4: Ка – Кон.
28. **Мацевич Л.** Метрическая выпись о рождении и крещении Т. Г. Шевченко / Л. Мацевич // КС. – 1891. – Кн. 2. – С. 315–316.
29. **Михайлин І. Л.** Історіографія історії української журналістики в журналі «Киевская старина» / І. Л. Михайлин // Вісник. – Х., 2003. – № 595: Сер. «Філологія». – Вип. 38: Сучасні аспекти дослідження літератури XX ст. – С. 159–163.
30. **Негодченко О. П.** Журнал «Киевская старина» (1882–1906) як явище української культури / О. П. Негодченко // Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур. – Острог, 2007. – С. 169–177.
31. **Несколько новых материалов для биографии Т. Г. Шевченко** // КС. – 1893. – Кн. 2. – С. 240–273.
32. **Н. М. [Молчановский Н.]** Арест Т. Г. Шевченко в 1859 г. (Материалы для биографии) / Н. М. [Н. Молчановский] // КС. – 1899. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 143–150.
33. **Н. М. [Молчановский Н.]** [Рец. на]: Конисский А. Я. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко. Критико-биографическая хроника. – Одесса, 1898 / Н. М. [Н. Молчановский] // КС. – 1898. – Кн. 9. – Отд. 2. – С. 90–91.
34. **Н. М. [Молчановский Н.]** [Рец. на]: Конисский О. Тарас Шевченко–Грушівський. Хроніка його життя. – Львів, 1898. – 252 с. / Н. М. [Н. Молчановский] // КС. – 1898. – Кн. 4. – Отд. 2. – С. 25–28.
35. **Н. П. [Петров Н.]** [Рец. на]: Жизнь и произведения Тараса Шевченко (свод материалов для его биографии (с портретом) / сост. М. К. Чалый. – К., 1882 / Н. П. [Н. Петров] // КС. – 1882. – Кн. 8. – С. 349–355.
36. **Н. Ш. [Шугуров Н.]**. Сведения о месте погребения Т. Г. Шевченко и о первом посмертном издании его сочинений / Н. Ш. [Н. Шугуров] // КС. – 1899. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 168–184.
37. **Палієнко М.** «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К., 2005.

38. Письма П. А. Кулиша к Т. Г. Шевченко 1857–1860 гг. // КС. – 1898. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 229–239.
39. **Поліщук Т. В.** Мемуарна Шевченкіана на сторінках часопису «Київська старина» / Т. В. Поліщук // Часопис української історії / Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка; каф. української історії та етнополітики. – К., 2003. – Вип. 15. – С. 124–130.
40. **Пономарев С.** Восемь писем Тараса Григорьевича Шевченко к разным лицам / С. Пономарев // КС. – 1883. – Кн. 2. – С. 401–408.
41. Родственники Т. Г. Шевченко // КС. – 1901. – Кн. 3. – Отд. 2. – С. 160–161; кн. 4 – Отд. 2. – С. 27; 1904. – Кн. 10. – Отд. 2. – С. 24–27.
42. **Русов А.** Коллекция рисунков Т. Г. Шевченко / А. Русов // КС. – 1894. – Кн. 2. – С. 182–191.
43. Спогади про Тараса Шевченка / за ред. І. О. Дзевєріна. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.
44. Сорок первая годовщина смерти Т. Г. Шевченко в южнорусской печати // КС. – 1902. – Кн. 4. – Отд. 2. – С. 27–30.
45. **Стешенко И.** [Рец. на]: Лисовский А. Н. Главные мотивы в поэзии Т. Г. Шевченко. – Полтава, 1896 / И. Стешенко // КС. – 1896. – Кн. 10. – Отд. 2. – С. 23–31.
46. **Стороженко Н.** Новые материалы для биографии Шевченко / Н. Стороженко // КС. – 1893. – Кн. 3. – С. 460–469; 1898. – Кн. 3. – С. 421–435.
47. **Стороженко Н.** Новые материалы для биографии Шевченко / Н. Стороженко // КС. – 1900. – Кн. 9. – С. 297–326.
48. **Стороженко Н.** Первые четыре года ссылки Шевченка / Н. Стороженко // КС. – 1888. – Кн. 10. – Отд. 1. – С. 1–21.
49. **Сумцов А. Ф.** О мотивах поэзии Т. Г. Шевченка / А. Ф. Сумцов // КС. – 1898. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 210–228.
50. Три письма Т. Г. Шевченка // КС. – 1894. – Кн. 2. – С. 320–323.
51. **Т-ов. М. [Драгоманов М.]** Письма Т. Г. Шевченко к Бр. Залесскому (1853–1857 гг.) / Т-ов. М. [М. Драгоманов] // КС. – 1883. – Кн. 1. – С. 161–176; кн. 3. – С. 611–621; кн. 4. – С. 853–866.
52. **Ф. М. [Матушевский Ф.]** [Рец. на]: Т. Г. Шевченко. Мотивы поэзии. Переводы «Кобзаря» С. П. Дремцова. Вып. 1. – Вятка, 1902 / Ф. М. [Ф. Матушевский] // КС. – 1903. – Кн. 2. – Отд. 2. – С. 102–107.
53. **Чалый М. К.** Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко / М. К. Чалый // КС. – 1899. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 151–167.
54. **Чалый М. К.** Из переписки Т. Г. Шевченко с разными лицами / М. К. Чалый // КС. – 1897. – Кн. 3. – Отд. 1. – С. 452–475.
55. **Чалый М. К.** Из переписки Т. Г. Шевченко с разными лицами / М. К. Чалый // КС. – 1897. – Кн. 6. – Отд. 1. – С. 151–175.
56. Шевченко в Академии Художеств // КС. – 1892. – Кн. 7. – С. 119–120.
57. **Ярцев А.** Шевченко и Щепкин (очерк) / А. Ярцев // КС. – 1898. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 194–209.

Надійшла до редколегії 15.06.2017

УДК 94 (477) «1914/1918»

А. О. Манько

Криворізька педагогічна гімназія, Кривий Ріг, Україна

СУСПІЛЬНА ОПІКА ЯК ОДИН ІЗ НАПРЯМКІВ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті автор зробила спробу висвітлити етапи становлення служби соціальної опіки в Катеринославській губернії. Проаналізовано роль земств у забезпеченні незахищених верств суспільства у роки Першої світової війни. Статистичні дані наочно ілюструють неспроможність земств самостійно вирішити питання інвалідів війни.

Ключові слова: волосні земства, гласні, управа.

А. А. Манько

Криворожская педагогическая гимназия, Кривой Рог, Украина

СОЦИАЛЬНАЯ ОПЕКА КАК ОДНО ИЗ НАПРАВЛЕНИЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЗЕМСТВ НА ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье автор делает попытку высветлить этапы становления службы социальной опеки в Екатеринославской губернии. Проанализировано роль земств в обеспечении незащищенных слоев общества в годы Первой мировой войны. Статистические данные наглядно иллюстрируют неспособность земств самостоятельно решить вопросы обеспечения инвалидов войны.

Ключевые слова: волосные земства, гласные, управа.

А. О. Man'ko

Kryvy Rih Pedagogical Gymnasium, Kryvy Rih, Ukraine

SOCIAL GUARDS AS ONE OF THE DIRECTIONS OF THE ACTIVITY OF EARTHS IN KATERYNOSLAV REGION IN THE YEARS OF THE FIRST WORLD WAR

One of the problems of modern state organization is the formation of the system of local self-government institutions that are capable to decide tasks of local life. The today's existing investigation on the above mentioned theme gives us the idea about the activity of zemstvo in common, in Russian Empire or Ukraine. They often left the less studied question of the activity of the local self-government institutions in some province as in Katerynoslavsk itself. The analysis of the activities of semstva is carried with the help of common specific historical investigating methods. Such approach gives an opportunity

to show a complex activity of zemstva as to the social providing of population and the economic activity of local self-government institutions during the Revolution. In the years of revolution of a zemstvo endured a number of difficulties, namely the acute financial crisis caused by financial problems of the Russian Empire. Besides considerably fell trust of the population to the power through not desire to reformirovat all parties of public life on democratic principles in particular of Katerynoslav region.

Key words: hair zemtsv, vowels, justice.

Умови розвитку людської цивілізації неминуче призводять до диференціації населення, поглиблення процесу майнового розшарування у суспільстві та появи багаточисленних соціальних проблем. Особливо, збільшується кількість людей, що потребують соціального захисту в роки великих суспільних потрясінь, таких як війна, революція тощо. Тому вивчення історичного минулого, пов'язаного з діяльністю держави у сфері суспільної опіки, є актуальним, враховуючи сьогодення української держави. До того ж діяльність земств у галузі суспільної опіки на Катеринославщині висвітлено не всебічно.

Серед сучасних українських істориків теми суспільної опіки у роботі земств торкався Ф. Ступак, який проаналізував різні види суспільної опіки, навів статистичні дані витрат земств на організацію допомоги незахищеним прошаркам населення. О. Донік досліджував діяльність ВЗС та приватних осіб у царині надання допомоги біженцям та дітям-сиротам. С. Нестерова вивчала роль органів місцевого самоврядування в організації системи суспільної опіки наприкінці XIX – на початку XX ст. Р. Божко висвітлювала діяльність земського навчально-ремісничого будинку-притулку для інвалідів Першої світової війни, що розташовувався в Маріуполі [2; 3; 4; 8; 10].

Джерельну базу даної статті, яка ставить на меті висвітлити етапи становлення служби соціальної опіки в Катеринославській губернії періоду Першої світової війни, складають законодавчі акти Російської імперії, статистичні документи й матеріали.

Система суспільної опіки почала формуватися після проведення земської реформи в 1864 р. У Статуті про суспільну опіку зазначалось: «У губерніях, де положення про земські установи вступило в силу, справи суспільної опіки належать до предмету відання губернських і повітових земських установ» [9, с. 8]. Таким чином, суспільна опіка з 1892 р. переходить до компетенції земств.

Поступово виокремились основні напрями земської опіки:

- Опіка над військовослужбовцями, що присвятили значну частину свого життя війську або мали особливі заслуги;
- Опіка над особами, що були позбавлені засобів до існування (сироти, невиліковно хворі);

– Піклування про осіб, що страждали психічними розладами.

Земства власним коштом утримували школи, сиротинці, лікарні, богадільні, притулки для невиліковно хворих, робітничі будинки, де малозабезпечені люди могли заробляти кошти на життя [8, с. 143].

Витрати земств на їх утримання були незначними. У 1901 р. Катеринославським губернським земством на організацію суспільної опіки було витрачено 3,2 % губернського земського бюджету [3, с. 675]. Але вже в 1915 р. із земських коштів було асигновано на опіку незахищених прошарків населення 4,5 % [6, с. 315]. Збільшення витрат земств на суспільну опіку є закономірним явищем, адже воєнні дії призвели до масового переміщення населення територією губернії, збільшення кількості дітей-сиріт, непрацездатних осіб та воїнів-інвалідів, які вкрай потребували допомоги земств та благодійних приватних організацій.

Основними видами допомоги бідним на території Катеринославської губернії залишались видача грошової допомоги, діяльність сиротинців, богадільень та робітних будинків. Розглянемо, що представляла собою діяльність земств з організації робітних, ремісничих будинків для військових і цивільного населення, що постраждало від війни. В. Біншток стверджував, що значна частина поранених і хворих і військових (бл. 60 %) повернулася на фронт, але 40 % залишилося в тилу як неспроможних вести фронтове життя [1, с. 60].

Яка частина цих військовослужбовців оселилась на теренах Катеринославської губернії та потребувала суспільно опіки визначити складно, та й самі земські діячі не володіли інформацією щодо кількості військовослужбовців, що потребували опіки. Так, член Губернської Земської Управи В. Яковлев зазначав, «кількість інвалідів, що потребують опіки складно визначити» [5, с. 83]. З такою ж проблемою зіткнулось і Олександрівське Повітове Земство. У доповіді Олександрівському 50-му Повітовому Черговому Земському Зібранню йшлося, що «Управа не мала достатніх даних щодо кількості інвалідів Великої війни, яким необхідна допомога земств» [5, с. 44].

Найкращою формою допомоги інвалідам війни земці вважали облаштування інвалідних будинків, «де скалічені вони мали б усе необхідне для ... життя і займались би важливим для кожного з них ремеслом» [5, с. 44].

Враховуючи потреби скалічених вояків та звернення голови Державної Думи М. Родзянко, Катеринославська Губернська Земська Управа прийняла рішення організувати центральну губернську установу у вигляді навчально-ремісничого будинку-притулку для інвалідів [5, с. 890].

Проект навчально-ремісничого будинку-притулку включав такі положення:

1) будинок-притулок розрахований на 100 осіб, що знаходяться на повному пансіоні;

2) навчальна програма розподілялась на клас для неграмотних, клас повторення вивченого матеріалу, навчально-ремісничий клас;

3) термін перебування в притулку 2 р. з наступним працевлаштуванням;

4) на утримання кожного інваліда в рік виділялася сума в 200 крб.

Виникають сумніви, що виділені кошти могли задовольнити потреби інваліда. Адже, починаючи чи не з перших днів війни, зростають ціни на продукти харчування та товари першої необхідності. За період з липня 1914 по грудень 1916 р. ціни на масло коров'яче зросли на 845 %, телятину – 700 %, молоко – 254 % [1, с. 25].

Однак, проблема полягала не тільки в недостатньому харчування, а й у самому ставленні земських діячів до інвалідів. Під час урочистого відкриття будинку-інвалідів, що відбулося 15 листопада 1916 р. протоієреєм П. Щербиною був відслужений молебень, лунали промови про вірність монархії. Але воїни-герої цього не почули, бо були ізольовані у глибині двору до закінчення церемонії [2, с. 151].

Розглянемо діяльність будинку-притулка для інвалідів у м. Маріуполь, що діяв протягом 1916–1918 рр. Рівно стільки скільки потрібно було часу на засвоєння ремісничої професії. Очолював будинок-притулок директор. Від моменту його відкриття цю посаду займав В. Петрушевський [2, с. 152]. Як стверджував Р. Божко, директору В. Петрушевському за два роки вдалося «придбати підручники, наочні посібники з географії, історії, природознавства, товарознавства, обладнання для майстерень...» [2, с. 152].

Але оснащення майстерень, купівля посібників не вирішила головної проблеми будинку-притулку – нестача місця для нужденних. Станом на червень 1917 р. в будинку для інвалідів перебувало 90 осіб, але кількість тих, хто потребував допомоги, була значно більшою. У Журналі засідань Катеринославського Губернського Зібрання Демократичного складу читаємо: «Губернська Управа вимушена до цього часу відмовляти в прийомі в будинок значної маси просителів-інвалідів. Таких прохань, часто досить наполегливих, іноді зі сльозами на очах, до сьогодні було понад 150» [7, с. 161].

Враховуючи потреби скалічених вояків, Губернська Земська Управа ухвалила рішення збільшити чисельність інвалідів, що перебувають на повному пансіоні земств ще на 80 осіб [7, с. 161]. Але цим планам не судилося збутися, тому що, починаючи з 1917 р., земства відчували фінансовий голод: «Вже 4 місяці як усім земства доводиться переживати фінансову кризу» [11].

Таким чином, суспільна опіка як один із елементів захисту населення суттєво видозмінилось з моменту появою земств. Земства

власним коштом утримували сиротинці, богадільні, будинки для невиліковно-хворих, навчально-ремісничі будинки-інвалідів. Беззаперечною заслугою земств було те, що соціальний захист почав розглядатись як одна із найважливіших суспільних справ, що було надзвичайно актуально в умовах зростання кількості осіб, що потребували захисту, особливо в роки Першої світової війни. Однак, попри певні успіхи в організації соціального захисту, заходи земств у сфері опіки малозабезпеченими прошарками суспільства були недостатніми, адже допомоги від земств у роки Першої світової війни не дочекалось багато нужденних. Та й окремі земські установи, як от будинок-притулок для інвалідів у м. Маріуполь пропрацювали зовсім недовго і канули в забуття разом із царською владою та її інституціями.

Бібліографічні посилання

1. **Биншток В. И.** Народное питание и народное здравие : [в войну 1914–1918 гг.] / В. И. Биншток и Л. С. Каминский. – М.; Л., 1929. – 90 с.
2. **Божко Р. П.** Екатеринославский Губернский дом инвалидов в Мариуполе / Р. П. Божко // Україна у світовому історичному просторі / Р. П. Божко. – Маріуполь, 2017. – (збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції). – С. 150–152.
3. **Веселовский Б.** История земств за сорок лет / Б. Веселовский. – СПб., 1909. – Т. 1. – 729 с.
4. **Донік О. М.** Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. 9. – С. 61–86.
5. Журнал Екатеринославского Губернского Земского Собрания 50 очередной сессии 1916 г. – Екатеринослав, 1916. – 1226 с.
6. Журналы заседания Екатеринославского Губернского Земского Собрания демократизированного состава. – Екатеринослав, 1917. – 301 с.
7. Журнал Александровского Уездного Земского Собрания 50 сессии. – Александровск, 1916. – 666 с.
8. **Нестерцова С.** Роль органов местного самоуправления в организации системы общественного призрения в конце XIX – начале XX вв. (на примере Мариупольского земства Екатеринославской губернии) / С. Нестерцова, Е. Щербина // Нові сторінки історії Донбасу. – 2013. – Кн. 22. – С. 141–150.
9. Устав об общественном призрении // Свод законов Российской империи. – Пг., 1915. – 243 с.
10. **Ступак Ф. Я.** Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності / Ф. Я. Ступак // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 143–148.
11. Центральний державний архів вищих органів управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2161, оп. 1, спр. 196, арк. 1.

Надійшла до редколегії 20.11.2017

УДК 94 (477) «1917/1918»

М. О. Манько

Комунальний заклад «Навчально-виховний комплекс «Криворізька спеціалізована школа І–ІІІ ступенів із поглибленим вивченням іноземних мов – дошкільний навчальний заклад», Кривий Ріг, Україна

ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТРУКТОРІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

У статті автор робить спробу висвітлити основні напрямки організаційної функції української еліти періоду національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. Характеризує здобутки та прорахунки українського проводу щодо реалізації одного із напрямів організаційної діяльності – оформлення агітаційного бюро.

Ключові слова: національна еліта, організаційна функція національної еліти, інтелігенція.

М. А. Манько

Комунальное учреждение «Учебно-воспитательный комплекс «Криворожская специализированная школа I–III ступеней с углубленным изучением иностранных языков – дошкольное учебное заведение», Кривой Рог, Украина

ПРОПАГАНДИСТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИНСТРУКТОРОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ РАДЫ НА ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЕ

В статье автор делает попытку раскрыть основные направления организаторской функции украинской элиты у период национально-освободительной борьбы 1917–1918 гг. Характеризует достижения и просчеты украинской элиты в реализации одного из направлений организационной деятельности – создание финансовой системы Украины.

Ключевые слова: национальная элита, организационная функция национальной элиты, интеллигенция.

М. А. Man'ko

Communal institution «Educational and educational complex «Kryvy Rih Specialized School I–III stages with in-depth study of foreign languages – pre-school educational institution», Kryvy Rih, Ukraine

PROPAGANDIST ACTIVITY OF THE CENTRAL RADAS INSTRUCTIONS IN KATERYNOSLAV REGION

During the creation of the national state, one of the most important things in Ukraine is still remains the overestimation of all overestimation of

its own past history, studding of the ways of forming of the national elite in different periods of the Ukrainian history. The investigations that today are devoted to the national liberation struggl of Ukrainian people (March 1917 – April 1918) presents the events in Ukraine. The question about the formation and functioning of the national elite in context of fundamental changes in the Ukrainian society. The main component in the estimation of the political situation is the analysis of competence of the state employees. In this article it was made an attempt to analyse with the help of common concrete historical methods and in the light elitaristic theories of cultural scientific potential of the Ukrainian national elite together with the state building and to stress the common tendencies of the formation of the national elite during the national liberation struggle.

Key words: national elite, organizational function of the national elite, intelligentsia.

Історія суспільства твориться не сама собою – її творить народ, а доленосні рішення ухвалюють «обрані» – представники еліти. Еліта завжди була квінтесенцією народного досвіду, традицій, то ж не дивно, що розбурхане революційними подіями українство поставило на чолі національного проводу свідому інтелігенцію.

Історія Української революції і через сто років залишається однією із дискусійних та досліджуваних тем сучасної історіографії. Подібний науковий інтерес викликаний не тільки важливим значенням цього етапу державотворчих трансформацій для української держави, а й неоднозначністю історичних подій та політичних лідерів, що опинилися в цей період біля державного керма.

Історіографічна база розробок з історії 1917–1918-х рр. солідна. Доктор історичних наук В. Верстюк стверджує, що за роки незалежності України історикам вдалося вибудувати оригінальну концепцію революційних подій, звільнити її від нашарувань та міфологем створених радянською історичною наукою [2, с. 10]. Фундаментальні напрацювання з даної проблематики містяться у дослідженнях ряду українських істориків: В. Верстюка [2], В. Солдатенка, О. Реєнта, Т. Осташко, Р. Пирога, Я. Грицака [7]. Попри це, історія Української революції містить чимало «білих плям». Одним із малодосліджених питань залишається діяльність інструкторів Центральної Ради у регіональному вимірі. Сьогодні історична наука частково повертає несправедливо забуті імена, виключені з історичного процесу радянською ідеологією, але цей процес триває повільно.

Жодна політична влада не може функціонувати ізольовано від народу. Комунікативні зв'язки та політична пропаганда є одним із важливих аспектів діяльності національних еліт. Під поняттям «пропаганда» розумітимемо форму комунікації, спрямовану на поширення фактів, аргументів, чуток та інших відомостей для впливу на

суспільну думку на користь певної спільної справи чи громадської позиції [1, с. 50].

Дослідження із зазначеної проблематики проводили Г. Алмонд, Дж. Коулмен, А. Мурадян, В. Іванов, М. Назаров, Д. Ольшанський, Р. Шварценберг. Взаємовпливи політичного режиму і особи досліджували такі відомі вчені, як Т. Адорно, Е. Канетті, Е. Фромм, М. Хорхаймер та ін. А. Авторханов акцентував увагу на своєрідних рисах становлення тоталітарної системи та пропагандистських засобах її утвердження. Колективна монографія В. Андрущенка, Л. Губерського, М. Михальченка висвітлює методологічно-світоглядні підходи до проблем політичної культури, пропаганди та особистості [5]. Розвиток політичної пропаганди простежено у монографії М. Скуленко. Це одна з перших спроб у вітчизняній науці аналізу феномену політичної пропаганди, визначення етапів розвитку та її характерних рис [5].

Початок Української революції в березні 1917 р. та створення Української Центральної Ради спричинили активні мобілізаційні процеси у культурно-освітній сфері суспільного життя та зумовили високий рівень залучення суспільства у політичний процес. Основним політичним засобом у боротьбі за владу та підтримку населення в умовах невизначеності адміністративно-правового механізму стала інформаційна пропаганда.

Ефективність державної діяльності перебувала в тісному зв'язку з інформаційною діяльністю політичних суб'єктів, що поєднувала в комунікаційному процесі центр і периферію, поміщаючи в інформаційний простір проекти суспільного розвитку, які відповідали настроям та прагненням населення українських територій [4, с. 85]. Органи, що займалися інформаційною пропагандою, інформаційні бюро, преса, книжкові видавництва в мирний період революційного процесу, справляли критичний вплив на суспільно-політичну думку, а в період воєнних дій забезпечували об'єктивне відображення їх розвитку для підтримки «патріотичного духу» та позитивного настрою в суспільстві.

Іншим аспектом визначальної ролі інформаційної складової в діяльності політичних суб'єктів, зокрема УЦР та підпорядкованих їй органів, стала протидія інформаційній пропаганді з боку головного опонента у боротьбі за національну самостійність та, в кінцевому рахунку, за незалежну й суверенну державу – російському «більшовизму». В інформаційному плані більшовики володіли потужною агітаційною та пропагандистською системою, що забезпечила їм прихід до влади та подальший політичний успіх. Суть її полягала в тотальній інформаційній, а в подальшому ментальній дезінтеграції населення окремих територій, після чого більшовицькі війська практично не зустрічали активного опору на захоплених територіях [4, с. 86].

Прийшовши до влади, лідери Центральної Ради не мали чіткого плану дій. Про це вказував писар Генерального Секретаріату П. Христюк [10]. Подібну тезу занотував й маловідомий діяч національного руху Є. Ляхович. У книзі «Форма і зміст українських визвольних змагань» він писав, що обов'язок національного проводу українська еліта «взяла на себе без виразних позитивних, поставлених на певних моральних зложеннях, ідей, не ведена спрагою створити щось величне, оригінальне питомо українське, тільки ведена негативними мотивами увільнити себе й український нарід від чужого давячого ярма... Що потім буде? Мало хто пробував відкрити це у своїй уяві, залишаючи це випадковому збігові обставин» [7, с. 7]. Організаційна робота щодо оформлення державного апарату велася мляво та була наповнена партійною боротьбою й популістськими гаслами. Показовим у цьому плані є формування агітаційного борю. Інституційне оформлення цього ключового органу відбувалося на засіданні Комітету Центральної Ради 1 травня 1917 р. Основними точками зіткнення стало питання представництва в цій інституції. В. Винниченко обстоював ідею партійного представництва. У своєму виступі наголошував на ефективності агітаційної роботи представників різних політичних сил на периферії, в залежності від їх популярності в певному регіоні [11, арк. 7].

Ще одним аргументом, на думку В. Винниченка, була обізнаність партійних функціонерів із реальним станом справ в Україні, а відтак їх робота мала бути ефективнішою від безпартійних агітаторів. Протилежну позицію посідали Ф. Крижанівський та Скрипник. Врешті-решт було прийняте рішення запропонувати партійним організаціям надіслати своїх представників. Агітаційне бюро ставало частиною агітаційної комісії [11, арк. 7 зв.].

Основна мета агітаційного бюро полягала в організації пропагандистської діяльності серед широких українських мас. Проте, якщо у наближених до Києва регіонах бюро так-сяк справлялося зі своєю роботою, то на периферії українська справа була організована не належним чином. У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України знаходимо значну кількість відомостей про неефективність роботи зазначеної інституції [12]. Зокрема, єлисаветський та сумський повітові інструктори у своїх донесеннях до Центральної Ради повідомляли, що в українських справах страшна плутанина. Подібна ситуація в Сумському повіті склалася через відсутність кваліфікованих інструкторів [12, арк. 64], а от Єлисаветський повіт страждав від агітації російських партій та неналежної організації просвітницької роботи лідерами українського руху [12, арк. 88].

Така ситуація не була винятком і в Катеринославській губернії. Російські політичні партії розгорнули тут потужну інформаційну

кампанію, натомість політичні сили, що репрезентували українство, не спромоглися організувати власного видання, тож доводилося організовувати мітинги, дебати, зустрічі. Подібна робота вимагала багато сил, часу, а головне кадрів [6, с. 25]. Тому катеринославська українська еліта постійно зверталася до УЦР з проханням надати кваліфікованих агітаторів, промовців. Подібні звернення зазвичай отримували відмову, адже і саме УЦР відчувала брак організаторів для роботи у масах [9, с. 28].

Зважаючи на блискучу освіту, здобуту в одному з провідних закладів Російської імперії, інформаційне бюро УЦР уповноважило Панаса Феденка навесні 1917 р. бути інструктором з питань політичної освіти та організатором українських національних сил у його рідному Верхньодніпровському повіті. Саме селяни цього повіту на з'їзді у серпні 1917 р. обрали його своїм представником до Центральної Ради у Києві [3, с. 50]. «Піднімати» українську справу виявилось нелегким завданням. З одного боку, давалося взнаки відсутність політичного досвіду, з іншого, – тотальне засилля російських політичних партій та ідей у краї. До того ж селяни, втомлені важкою роботою в полі, неохоче включалися в боротьбу за національну самоідентифікацію. З цього приводу в серпні 1917 р. Панас Феденко доповідав у Центр: «Зараз пробуваю в самім центрі Рудницького району басейну залізних руд. До сього часу тут не має ніякої української ні с.д. ні с.р. організації» [12, арк. 7]. Пізніше схожу тезу він занотує і в праці, присвяченій його товаришу та соратнику І. Мазепі [9, с. 21].

В мемуарній літературі знаходимо відомості про ще одного здібного інструктора від Центральної Ради – Грицька Третяка. Студенту-електротехніку спільно з українськими силами Катеринославщини вдалося залучити селянство губернії до Всеукраїнської Селянської Спілки. Завдяки діяльності агітаторів вдалося здобути впевнену перемогу на виборах до Всеросійської Установчої Ради [9, с. 28].

Постійна атака більшовицької пропаганди спонукала координаційний центр українських сил – Центральну Раду до найшвидшого інституційного оформлення агітаційного бюро. Попри те, що подібна робота породжувала цілу низку проблем, а саме: міжпартійні протиріччя, пошук кваліфікованих кадрів, все ж вона допомагала зрушити із мертвої точки стан справ на периферії. Про результативність діяльності агітаційного бюро свідчить те, що за короткий проміжок часу були створенні товариства «Просвіти», організовували проукраїнські мітинги, демонстрації, які послаблювали вплив російських агітаторів.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що національним українським силам на Катеринославщині вдалося згуртувати навколо себе український народ. Проте центральне керівництво допустило ряд прорахунків, а саме: відсутність єдиної концепції розбудови держави,

абстрагування центру від потреб регіонів, брак кваліфікованих кадрів зробили неможливим на цьому етапі розбудову національної держави.

Бібліографічні посилання

1. **Боднарчук О.** Відображення у дискурсах ЗМІ пропагандистських кампаній / О. Боднарчук // Грані. – 2013. – № 12. – С. 49–53.
2. **Верстюк В.** Від «великой октябрьской социалистической революции и гражданской войны на украине (1917–1920)» до «нарисів історії української революції» й далі: трансформації дослідницької парадигми / В. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2017. – № 3. – С. 8–23.
3. **Грачевська Т.** Громадсько-політична, наукова та історико-літературна діяльність П.В. Феденка: дис. на здобуття наук. ступ. к.і.н / Т. Грачевська. – Д., 2007. – 252 с.
4. **Калакура Я.** Ментальний вимір Української революції 1917–1921 рр. / Я. Калакура // Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.). – К., 2017. – С. 83–101.
5. **Кравчук М.** Політична пропаганда як засіб становлення і трансформації політичних режимів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. : спец. 23.00.02 «політичні інститути та процеси» / М. Кравчук. – Л., 2006. – 21 с.
6. **Мазепа І.** Україна в огні і бурі революції / Ісаак Мазепа. – Чикаго, 1956. – 210 с.
7. **Мовчан П.** «Непідкупна правда життя» / П. Мовчан // Єфремов С. О. Початок нової доби: радівська публіцистика. – К., 2011. – 382 с.
8. **Солдатенко Ф.** Революційна доба в Україні (1917–1920 роки) : логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті / Ф. Солдатенко. – К., 2012. – 521 с.
9. **Феденко П.** Ісаак Мазепа: борець за волю України / П. Феденко. – Лондон, 1954. – 228 с.
10. **Христюк П.** Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. / П. Христюк. – Н.-Й., 1969. – 710 с.
11. Центральний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО). – Ф. 1115, оп.1, спр. 16.
12. ЦДАВО. – Ф. 1115, оп.1, спр. 44.

Надійшла до редколегії 20.11.2017

НАДДНІПРЯНЩИНА XIX–XX ст.: ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

УДК 502.75+58(092)

В. С. Савчук

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна*

І. Я. АКІНФІЄВ І ПРЕДСТАВНИКИ КИЇВСЬКОЇ БОТАНІЧНОЇ ШКОЛИ: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ СПІЛКУВАННЯ

На підставі вивчення різноманітних джерел наведені невідомі дані щодо професійних й особистісних стосунків В. І. Липського, І. Ф. Шмальгаузен та І. Я. Акінфієва й висловлені міркування щодо чинників, які сприяли співробітництву І. Ф. Шмальгаузен та дружбі і творчому спілкуванню В. І. Липського з І. Я. Акінфієвим.

Ключові слова: І. Я. Акінфієв, Київська ботанічна школа, І. Ф. Шмальгаузен, В. І. Липський, професійні та особисті стосунки, чинники спілкування, невідомі інскрипти.

В. С. Савчук

*Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара, Днепр,
Украина*

И. Я. АКИНФИЕВ И ПРЕДСТАВИТЕЛИ КИЕВСКОЙ БОТАНИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ: НЕИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ ОБЩЕНИЯ

На основании изучения разнообразных источников приведены неизвестные данные о профессиональных и личных взаимоотношениях И. Ф. Шмальгаузен, В. И. Липского и И. Я. Акинфиева и высказаны соображения относительно факторов, которые способствовали сотрудничеству И. Ф. Шмальгаузен и дружбе, и творческому общению В. И. Липского и И. Я. Акинфиева.

Ключевые слова: И. Я. Акинфиев, Киевская ботаническая школа, И. Ф. Шмальгаузен, В. И. Липский, профессиональные и личные отношения, факторы общения, неизвестные инскрипти.

V. S. Savchuk

Oles Honchar Dniprovsky National University, Dnipro, Ukraine

**I. Y. AKINFIEV AND REPRESENTATIVES OF KIEV BOTANICAL
SCHOOL: UNKNOWN PAGES
OF COMMUNICATION**

The issue of relations between the Ekaterinoslav botanico-geographer and the florist I. Ya. Akinfiev with the representatives of the Kiev botanical school was studied. The lack of knowledge of this topic is shown. The main representatives of this school were identified: I. F. Shmalhausen, professor of botany at Kiev University, and his apprentice in science V. I. Lipsky. The latter subsequently in 1922–1927. was president of the All-Ukrainian Academy of Sciences. Factors that contributed to the establishment of contacts and professional relations by I. Ya. Akinfiev and I. Shmalhausen, were considered. The main component of these contacts was the activity of I. Ya. Akinfiev as a collector of the botanical collections of vegetation of the European flora and the need for assistance from I. F. Shmalhausen in the development of collections of Caucasian vegetation carried out by I. Ya. Akinfiev. Is given Inscripts dedicated by I. Ya. Akinfiev to I. F. Shmalhausen, as well as is disclosed the history of the save monography of I. Ya. Akinfiev's «Flora of the Central Caucasus», donated to I. F. Shmalhausen.

Previously unknown data on the relationship of another representative of the Kiev Botanical School V. I. Lipsky and I. Ya. Akinfiev are presented. Factors that contributed to the rapprochement and friendship of these botanists are considered. The professional interests, the closeness of views on the development of botanical science and the role in this development of plant taxonomy, social origin (both were from clerical family) were identified as the main factors. Intellectual development, knowledge of many languages, ethnography and professional attitude to her, aspiration to create botanical gardens, as centers of conservation of rare and disappearing vegetation, promoted their rapprochement and friendship. Information is provided on joint expeditions of I. Ya. Akinfiev and V. I. Lipsky to the Caucasus with the aim of herbaricization of the Caucasian flora. An attempt was made to determine the beginning of these expeditions. It is shown that V. I. Lipsky highly valued the botanical works of I. Ya. Akinfiev and put them on a par with the works of K. F. Ledebour, F. I. Ruprecht and other famous researchers of the flora of the Caucasus. A number inscripts of V. I. Lipsky's in books, which he presented to I. Ya. Akinfiev, are cited. They testify to the deeply respectful and friendly relations between the future president of the All-Ukrainian Academy of Sciences V. I. Lipsky and the Ekaterinoslav florist and geographer–botanist I. Ya. Akinfiev. The author substantiates the assertion that I. Ya. Akinfiev also belonged to the Kiev school of botanists I. F. Shmalhausen.

Key words: I. Ya. Akinfiev, Kiev Botanical School. I. F. Schmalhausen. B. H. Lipsky, professional and personal relations, factors of communication, unknown inscriptions.

Автор статті давно і послідовно досліджує життя і діяльність Івана Яковича Акінфієва – відомого педагога, флориста і геоботаніка, громадського діяча, який зробив вагомий внесок в усіх сферах своєї діяльності. Предметом даного дослідження є невідомі сторінки спілкування представників київської ботанічної школи І. Ф. Шмальгаузена та В. І. Липського з І. Я. Акінфієвим. Історіографія саме з цього питання фактично відсутня, хоча іншим сторонам життя і наукової діяльності І. Я. Акінфієва, В. І. Липського та І. Ф. Шмальгаузена присвячено низку публікацій. Зокрема, життя академіка В. І. Липського знайшло відбиття в досить значній кількості публікацій, що охоплюють його життєвий шлях і науковий доробок. Але навіть у фундаментальних дослідженнях [4; 5] не згадується прізвище катеринославського ботаніка Івана Яковича Акінфієва [8], з яким Володимира Іпполітовича Липського пов'язували довгі роки як професійних, так і суто особистісних стосунків.

Метою даної публікації є спроба визначити перебіг і характер стосунків відомих вчених-ботаніків І. Ф. Шмальгаузена та В. І. Липського – представників київської ботанічної школи – з одним із катеринославських ботаніків І. Я. Акінфієвим.

Основний цикл праць І. Я. Акінфієва з флори Кавказа відноситься до 90-х рр. XIX ст., коли накопичений ним у подорожах матеріал було піддано теоретичному осмисленню. У І. Я. Акінфієва виникли при цьому великі труднощі у зв'язку з його відірваністю від університетських центрів, навколо яких формувалися наукові школи, в тому числі з ботаніки. І. Я. Акінфієв пізніше (у 1914 р.) зазначав з цього приводу, що «відсутність у провінціальному місті необхідної літератури і гербарних посібників, а також вільного від службових занять часу, заважали автору в його ботанічних заняттях. Тому приходилося надавати розробку збору рослин спеціалістам університетських міст, як, наприклад покійному професору І. Ф. Шмальгаузену, відомому флористу В. І. Липському і авторам розлогої праці з вивчення кавказької рослинності «Матеріали для флори Кавказа», що вийшов вже в кількості 40 випусків» [8, с. 41].

Університетських міст у підросійській Україні на той час налічувалося три: Харків, Київ, Одеса. Одним з найяскравіших представників ботанічної науки в Харківському університеті був А. М. Краснов. На наш погляд, звертатися до нього І. Я. Акінфієв не міг, оскільки досить сильно полемізував з ним з приводу походження й розподілу рослинності на Кавказі. Хоча цікавим є той факт, що І. Я. Акінфієв

єв навіть брав участь у 1890 р. в експедиції професора А. М. Краснова до Сванетії. Як він сам писав у своїх мандрівних замітках, що після кожного дня «ми ретельно все разом розглядали і записували здобуті рослини» [8, с. 39]. До кого ще міг звернутися за допомогою І. Я. Акінфієв?

На той час посаду завідувача кафедрою морфології та систематизації рослин і директора Ботанічного саду Київського університету обійняв Іван Федорович Шмальгаузен (1879 р.), а І. Я. Акінфієв свої перші збори кавказьких рослин здійснив у 1882 р. спочатку в околиці гори Бештау (поблизу Мінеральних Вод). Надалі він розширив свої дослідження до Центрального Кавказу (між Казбеком і Ельбрусом). Погляди І. Ф. Шмальгаузена на ботанічну науку, на значення систематики рослин в її розвитку збігалися з поглядами І. Я. Акінфієва. Тож не дивно, що останній став одним з найактивніших колекторів унікальної гербарної колекції І. Ф. Шмальгаузена

і відповідно почав звертатися до нього з проханням допомогти у розробці своїх зборів кавказької флори.

Флорист і ботаніко-географ І. Я. Акінфієв з 1882 р. по 1912 р. займався дослідженням різних місцевостей Кавказу, як один, так і спільно з А. М. Красновим, В. І. Липським, Ф. О. Алексєєнко, О. В. Павловим. Його гербарій кавказької флори містив надзвичайно багато рослин, що дало йому підстави висловити свої думки щодо розповсюдження рослинності на Кавказі, зокрема нагорно-ксерофітної. Як зазначалося в роботі [3, с. 23]: «Во «Флоре Центрального і Восточного Кавказу» (1894 г.) И.Я. Акинфиев полемизирует с Н. И. Кузнецовым по вопросу о центре распространения нагорно-ксерофитной растительности, отмечая: «...необходимо признать, что эта прочная, и, вероятно, также древняя здесь растительная формация, как она древняя в Дагестане, так что, по нашему мнению, нет пока достаточ-

ного основания считать родиной ее Дагестан» (с. 135)». Приводиться список растений с вертикальным распространением из 795 видов, 200 из которых приводятся для исследуемой нами территории. Здесь же (с. 305–306) приводятся описания *Saxifraga dinnikii* Shmalh., *S. columnaris* Schmalh. *aba longisiliqua* Schmalh., собранных автором в ущелье Сукан-Су на доломитах Скалистого хребта, диагнозы которых были составлены И. Ф. Шмальгаузенем (1893)».

У контексті нашого дослідження з цього цитування видно, що І. Ф. Шмальгаузен багато в чому допоміг І. Я. Акінфієву розібратися з систематикою рослинності Кавказу. І. Я. Акінфієв у свою чергу зробив детальний опис рослин, названих на честь І. Ф. Шмальгаузена.

І. Ф. Шмальгаузен справив надзвичайно великий вплив на формування І. Я. Акінфієва як ботаніка-науковця. На сьогодні до наукової школи І. Ф. Шмальгаузена зараховують таких відомих вчених-ботаніків, як В. І. Липський, Й. К. Пачоський та М. В. Григор'єв. На наш погляд, є всі підстави вважати й І. Я. Акінфієва приналежним до наукової школи І. Ф. Шмальгаузена.

Свідченням вище зазначеного певною мірою слугує й те, що одну зі своїх основних праць – книгу «Флора Центрального Кавказу», що була опублікована у 1894 р. в «Трудах Харьковского общества испытателей природы» і вийшла також окремих виданням, І. Я. Акінфієв присвятив І. Ф. Шмальгаузену. Ця посвята видрукувана на окремій сторінці на початку книги. Крім того, І. Я. Акінфієв подарував з написом «Глубокоуважаемому Ивану Федоровичу Шмальгаузену признательный автор» примірник книги І. Ф. Шмальгаузену. Після смерті останнього книга була подарована вдовою І. Ф. Шмальгаузена Луїзою Людвігівною відомому українському вченому-ботаніку Є. І. Борзиловському і збереглася в його бібліотеці.

Щодо В. І. Липського, то можна припустити, що їх знайомство відбулося за тих часів, коли В. І. Липський розпочав свої ботанічні екскурсії на Ставропілля і Північний та Центральний Кавказ.

І. Я. Акінфієв розпочав ці екскурсії з метою гербаризації та ботанічних досліджень у 1882 р. Перша ж ботанічна екскурсія В. І. Липського на Кавказ відбулася у 1887 р.

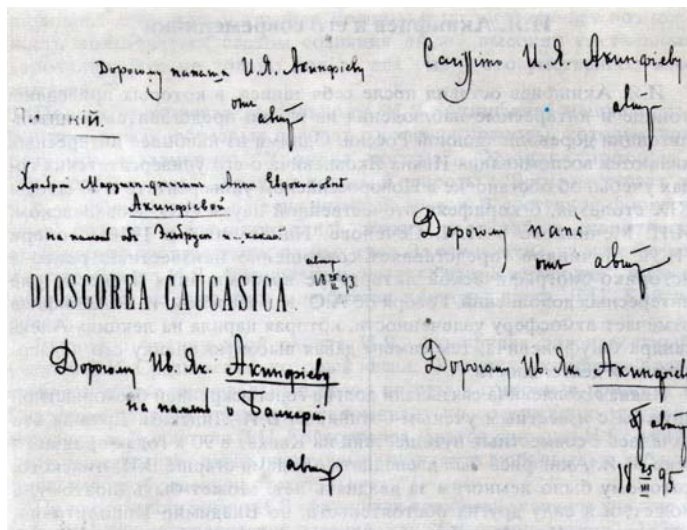
Вирішальними для формування професійних і товариських стосунків між В. І. Липським та І. Я. Акінфієвим стали 1892–1893 рр. Інформація, наведена у книзі [4] свідчить, що у 1892–1893 рр. ботанічні екскурсії В. І. Липського на Кавказ були найдовшими. Зокрема у 1892 р. він провів на Кавказі три місяці. Наше дослідження свідчить, що саме в ці роки він багато екскурсав саме з І. Я. Акінфієвим. Так, влітку 1892 р. вони двічі здійснили екскурсії в альпійську область Кавказьких гір: липень 1892 р. (В. І. Липський, І. Я. Акінфієв, А. В. Павлов) і липень 1892 р. (В. І. Липський, І. Я. Акінфієв). Третя спільна експедиція (в Балкарію влітку 1892 р.) не відбулася, оскільки горці завалили камінням прохід з передгір'я, щоб запобігти епідемії холери, що тоді спалахнула. Але в наступному (1893 р.) вчені протягом 9 днів мандрували по Балкарії, здійснюючи ботанічні збори [1].

І. Я. Акінфієв був на 12 років старший за В. І. Липського. Для молодой людини він мабуть зумів стати авторитетом по життю і людиною, яка була дуже близька В. І. Липському по духу за багатьма чинниками. Може тому, В. І. Липський, звертаючись до І. Я. Акінфієва в листах до нього та й в інших ситуаціях, називав його «отець», або «папаша». Майбутній президент ВУАН був добре знайомий і з дружиною І. Я. Акінфієва, Анною Євдокимівною, яка досить часто супроводжувала свого чоловіка в ботанічних екскурсіях. Підтвердження вище зазначеному знайдено нами в низці інскриптів. Причому інколи вони доволі жартівливі, підкреслюючи невимуснені стосунки між дарителем і тим, кому було подаровано книгу.

Що приваблювало В. І. Липського в І. Я. Акінфієві? Чому дві різні за віком людини так швидко налагодили дружні стосунки і довго підтримували їх? Ретельне вивчення життя, діяльності і творів обох вчених дозволяє висловити такі припущення.

Вони обидва були ботаніками. Але цього замало. Їх зближувало те, що вони, як і В. І. Липський, так й І. Я. Акінфієв, вважали себе належними до ботанічної школи І. Ф. Шмальгаузена, який багато в чому сприяв їх ботанічній діяльності. Немаловажним чинником було й те, що вони дотримувались однакових поглядів як на шляхи ботанічних

досліджень, так і на місце Кавказу в них; однаково оцінювали значимість його флори та її вивченість на той час. Як і В. І. Липський, І. Я. Акінфієв надавав великого значення систематиці рослин. Їхні думки з цього приводу перегукувалися.

Дарчі написи на книгах, подарованих І. Я. Акінфієву
В. І. Липським в різні роки

В. І. Липський зазначав: «Ботаник, который берется за флористические исследования, прежде всего должен быть систематик» [6]. На такий же позиції стояв й І. Я. Акінфієв, вважаючи, що тільки повне ретельне дослідження флори і місцевих умов Кавказу надасть можливість зробити достовірні висновки й узагальнення. Ця думка збігалася з думкою В. І. Липського (Липський, 1899), за якою «... находки, вводящие в флору Кавказа столь разнородные элементы, даже подтропического характера, показывают, что до полного исследования Кавказа еще далеко» [7]. Спорідненість наукових поглядів В. І. Липського й І. Я. Акінфієва підкреслена останнім у 1893 р.: «И мой коллега (В. И. Липский – Автор) и я держимся той мысли, вопреки мнению некоторых петербургских ботаников, что флора Кавказа, как вообще и многие другие отрасли знаний о нем, далеко еще не изучена и не исследована. Об этом было заявлено нами разновременно в печати» [1, с. 3]. Отже, одностуді в науці.

Були й інші чинники особистісного плану. Обидва вони походили з родин священнослужителів, обидва добре володіли мовами, хоча

й навчалися у різних за спрямуванням навчальних закладах. Оскільки І. Я. Акінфієв закінчив Кавказьку семінарію, призначенням якої було нести «слово божє» на Північний Кавказ, там вивчали додатково осетинську, татарську та калмицьку мови. В. І. Липський був сильнішим в інших мовах, але лінгвістичні здібності теж були чинником, який зближував їх.

Був ще один цікавий чинник, який характеризував збіг наукових уподобань цих ботаніків. Якщо звернутися до сучасних досліджень з етнографії народів Кавказу, то фактично жодне з них не обходиться без посилань на... ботаніка Акінфієва, як на людину, яка або вперше, або поряд з іншими дослідниками зробила цінний внесок у ці дослідження. Значна кількість його праць містить відповідні етнографічні й інші описи буття народів Кавказу. Якщо звернутися до праць В. І. Липського, зокрема до його відомої праці «Горная Бухара», знайдемо там багато сторінок, присвячених етнографічним спостереженням. А це, вже, на наш погляд, може бути і результат спілкування В. І. Липського й І. Я. Акінфієва у подорожах по Кавказу, під час яких формувалися уподобання молодого вченого. На жаль, ця сторона діяльності вченого мало відома етнографам.

В. І. Липський високо цінував роботи І. Я. Акінфієва, зокрема книгу «Флора Центрального Кавказа» (1894) [2], присвячену І. Ф. Шмальгаузену. Він ставив її в один ряд із працями К. Ф. Ледебур, Ф. І. Рупрехта та інших відомих дослідників флори Кавказу. Сам І. Я. Акінфієв зазначав, що метою його праці «было вновь разыскать все, что было когда-то и где-то найдено на кавказе, и не только привести виды в систематическую известность, но и распределить их по местообитанию (география и местонахождению (топография))» [2, с. 149]. І. Я. Акінфієв, високо цінуючи внесок свого колеги у ботанічну науку та його ерудованість, після смерті І. Ф. Шмальгаузена неодноразово консультувався у В. І. Липського з питань розробки своїх зборів рослин.

І наостанок щодо ботанічних садів. В. І. Липський та І. Я. Акінфієв і в цьому питанні були одностайними й намагалися створити Ботанічний сад – перший у Києві (вдалося лише в 1935 р.), другий – у Катеринославі у 1900–1914 рр. (вдалося реалізувати у 1928 р., вже після смерті І. Я. Акінфієва).

Фактично невідомі на сьогодні стосунки і співробітництво І. Я. Акінфієва з І. Ф. Шмальгаузенем та В. І. Липським додають нових рис до характеристики цих науковців і свідчать про неповну вивченість їх життя і діяльності.

Бібліографічні посилання

1. Акинфиев И. Я. Девять дней в центре Кавказа / И. Я. Акинфиев. – Екатеринослав, 1893. – С. 3.
2. Акинфиев И. Я. Флора Центрального Кавказа / И. Я. Акинфиев // Тр. общества испытателей природы при Харьковском ун-те. – 1894. – Т. 27. – С. 123–332.

3. Астамирова М. А.-М. Состояние исследований криофильной флоры Центрального и Восточного Кавказа / М. А.-М. Астамирова // Вестник Академии наук Чеченской республики. – 2014. – № 1 (22). – С. 15–28.

4. Доброчаева Д. Н. Владимир Ипполитович Липский / Д. Н. Доброчаева, Г. П. Мокрицкий. – К., 1991. – 216 с.

5. Крецул Н. І. Історико-науковий аналіз діяльності академіка - В. І. Липського в контексті розвитку ботанічної науки в Україні / Н. І. Крецул: дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / Нац. акад. наук України, Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2005. – 179 с.

6. Липский В. И. Исследование Северного Кавказа / В. И. Липский // Зап. Киев. о-ва естествоиспытателей. – 1891. – Том 11. – Вып. 2. – С. 38–39.

7. Липский В. И. Флора Кавказа / В. И. Липский. – СПб., 1899. – С. 196.

8. Савчук В. С. Иван Яковлевич Акинфиев / В. С. Савчук. – М., 1996. – 112 с.

Надійшла до редколегії 20.11.2017

УДК 061.6: 001.89: 330.341.1(477)

Н. М. Кушлакова

Західнодонбаський інститут МАУП, Павлоград, Україна

ПІДТРИМКА ПРОФЕСІЙНОЇ ЗГУРТОВАНOSTІ ЯК ЕЛЕМЕНТ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ НАУКОВО- ТЕХНІЧНИХ ОБ'ЄДНАНЬ ПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

На основі широкого кола джерел розглянуто основні напрями діяльності інженерно-наукових об'єднань промислових регіонів України, в основу діяльності яких було покладено ідею об'єднання інженерної спільноти з метою встановлення фахової комунікації, професійної, моральної і матеріальної взаємодопомоги.

Ключові слова: фахова комунікація, професійна підтримка, працевлаштування, матеріальна допомога, безповоротні кошти, стипендії.

Н. Н. Кушлакова

Западнодонбасский институт МАУП, Павлоград, Украина

ПОДДЕРЖКА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СПЛОЧЕННОСТИ КАК ЭЛЕМЕНТ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ НАУЧНО- ТЕХНИЧЕСКИХ ОБЪЕДИНЕНИЙ ПРОМЫШЛЕННЫХ РЕГИОНОВ УКРАИНЫ (КОНЕЦ ХІХ – НАЧАЛО ХХ в.).

На основе широкого круга источников рассмотрены основные направления деятельности инженерно-научных объединений про-

мышленных регионов Украины, в основу деятельности которых была положена идея объединения инженерной общественности с целью установления профессиональной коммуникации, моральной и материальной взаимопомощи.

Ключевые слова: профессиональная коммуникация, профессиональная поддержка, трудоустройство, материальная помощь, безвозвратные средства, стипендии.

N. N. Kuslakova

Westdonbass Institute by IAPM, Pavlograd, Ukraine

**PROMOTIONAL PROFESSIONAL SUPPORT AS THE ELEMENT
OF CORPORATE CULTURE OF SCIENTIFIC-TECHNICAL
ASSOCIATIONS IN THE INDUSTRIAL REGIONS OF UKRAINE
(THE END OF XIXth – THE BEGINNING
OF THE XXth CENTURIES)**

The activities of the scientific and technical societies in the industrial regions of the Russian Empire for uniting the engineering community, for employing and supporting its members were according to the very purpose of the designated societies creation. The basis of the activity of engineering scientific and technical societies was, first of all, the idea of integrating the engineering community not only in order to establish professional communication, but also mutual assistance. «Assistance» in matters of employment, material assistance to the society members and their families. Professional support was expressed, first of all, in the promotion of employment, which the societies paid a lot of attention: in the instructions (IRTS department) and in the charters of practically all societies (with the exception of CSEKR) the legal basis for employment was laid down. Special units of the Bureau for the work search were created (KD IRTS). The Labor Bureau (KD IRTS), the Reference and Intermediary Department (CSEKR); the publishing houses of the societies posted vacancies in the regional enterprises in different business fields and private announcements of engineers about job search, etc. Engineering societies, acting as an intermediary in recruiting, not only provided assistance to their members, but also provided employers with well-trained specialists in various fields of industrial and agricultural production, thus contributing to the development of the industrial southern regions of the state.

The financial support of its members and their families, which was laid down in the charter, as one of the priority tasks (with the exception of the IRTT departments), was common to all scientific and technical societies. Material support was provided in different ways: temporary or one-time assistance (irrevocable or on loan) and monthly (loan or non-refundable). Material support was more common to the engineers societies – graduates of higher technical institutions and independent regional societies and was given on the application of a member of the company. Professional support was also for students of higher technical institutions. Scientific and technical societies became the centers of the professional community, helping students

with their Alma Mater by any means available: allocating funds to their own scholarships (SE KHMC), involving students in research (SE KHMC, SRTS, CSEKR), material assistance needy students (SRTS). All this contributed to the unification of the engineering community and increased authority of engineers and engineering work in general.

Key words: professional communication, professional support, employment, material assistance, irrecoverable means, scholarships.

Важливою складовою соціально-економічного розвитку будь-якої держави завжди виступала науково-технічна інтелігенція. З економічним піднесенням Донбасу і Кривбасу зростала й роль технічної еліти регіону, в середовищі якої закономірно виникла потреба об'єднання спільних зусиль з метою вирішення професійних, громадсько-наукових і особистих проблем. За таких умов, у промислових регіонах України виникла ціла низка інженерно-наукових товариств, членами яких були здебільшого професори вищих технічних навчальних закладів та університетів, а також інженери, технологи, службовці та промисловці. Саме це соціально-професійне співтовариство, члени якого володіли високими духовно-моральними особистісними якостями, стало носієм передових громадських ідеалів і новітнього наукового знання.

Практично всі науково-технічні товариства одним з основних завдань своєї діяльності визначали сприяння розвитку вітчизняної промисловості й популяризації наукового технічного знання. Проте, аналізуючи статuti досліджуваних інженерно-наукових об'єднань, можна виділити деякі суттєві особливості щодо поставленої мети і завдань (див. табл. 1). Так, відділення Імператорського Російського технічного товариства, які у своїй діяльності керувались Інструкцією, мали на меті «содействовать развитию техники и технической промышленности в России». Вочевидь така лаконічність у формулюванні мети обумовлена, насамперед, його складом і структурою: дійсним членом товариства могла бути будь-яка особа, діяльність якої тим чи іншим чином пов'язана з технічною галуззю. В залежності від роду професійних занять члени товариства входили до одного чи декількох відділів ІРТТ. Діяльність Російського технічного товариства і його відділень була спрямована на користь всієї державі тим самим, на думку засновників, повинна була сприяти об'єднанню всіх членів товариства.

Тому й не було заплановано спеціальних заходів щодо згуртування, взаємодопомоги і професійної підтримки. Серед основних завдань ІРТТ у Статуті та в Інструкціях відділенням виокремлюється лише одне положення, яке носить приватний характер відносно будь-кого з членів товариства: *«Посредничество между техниками и лицами, нуждающимися в их услугах»* [1].

Таблиця 1

**Матеріальна та професійна підтримка членів науково-технічних товариств
промислово розвинених регіонів Російської імперії
(кінець XIX – початок XX ст.)***

Напрями діяльності	КВ ІРГТ	ХВ ІРГТ	ТГІКР	ІРГТ	ТІ КВГУ	ТМІР
Посеред. у працевл. і матер. До-помога	в Інструкції працевл.	в Інструкції працевл.	–	закладено в Статуті	закладено в Статуті	закладено в Статуті
Працевлаштування	Бюро для пошуку місця праці	Бюро праці	Довідково-посеред-ни-цький відділ	через оголошення	через оголошення	через оголошення
Матеріаль-на допо-мога: – членам Товариства	одноразові виплати за нагальною потребою	–	за потре-бою	+ поворотна і безпово-ротна	+ спец. капітал	–
– членам сімей	одноразові виплати за нагальною потребою	–	за потре-бою	+	+(Похоронна каса)	–
– студен-там вишу (стипендії, тощо)	–	–	–	–	+	–
Діяльність по згуртуванню інженерної спільноти	екскурсії	екскурсії	екскурсії, вечори, обіди	допомога у працевлаштуванні (всім)	оголо-шення та інформація в журналі	окружні наради Екскурсії, вечори, обіди
Страхуван-ня членів товариства	–	ТВС членів	–	ТВС членів	–	–
Пільгові умови сплати членських внесків	–	–	пожиттєві члени звільня-ються	в залеж-ності від річного до-ходу	в залеж-ності від річного до-ходу	можливо частина-ми

* – Таблицю складено автором за матеріалами статутів, протоколів за-сідань і звітів означених товариств у досліджуваний період,

+ – систематична допомога із спеціальних коштів, закладених у річному кошторисі, й затверджена рішенням загальних зборів товариства.

Для втілення в життя поставленого завдання у відділеннях Російського технічного товариства в різні періоди було здійснено спробу облаштування спеціальних відділів: «Бюро пропозиції місця праці» (КВ ІРТТ, 1909 р.) і «Бюро праці (відділ попиту й пропозиції праці)» (Рахівничий відділ ХВ ІРТТ, 1911 р.). Діяльність цих бюро вбачалась, у першу чергу, в розміщенні оголошень у журналах «Записки КВ ІРТТ», «Записки ХВ ІРТТ» і «Счетоводство и хозяйство».

Як показала практика, періодично на сторінках журналів з'являлись оголошення про пошук місця роботи або оголошення щодо вакансій на підприємствах регіону, але, як наголошується в одному з протоколів засідань Ради КВ ІРТТ, за браком *«заявлений как ищущих, так и предлагающих места, постановлено обождать с организацией бюро»* [2], і надалі ці відділи так і не розпочали своєї діяльності у відділеннях Російського технічного товариства. Матеріальна допомога як самим членам товариства, так і їх сім'ям від початку діяльності ІРТТ не була актуальною і не передбачалася.

Перша російська революція і початок Першої світової війни призвели до серйозних соціально-політичних та економічних змін у державі. В цій ситуації деякі відділення Імператорського Російського технічного товариства за особистими заявами своїх членів здійснювали певну матеріальну допомогу, яка все ж була тимчасовим, а не системним заходом: надання щомісячної допомоги дружинам членів товариства, що знаходилися на війні (по 5 крб), субсидія в сумі 25 крб при від'їзді на навчання тощо.

Інша ситуація склалася в товариствах, що були організовані випускниками вищих технічних закладів, у нашому випадку – це Південно-Російське товариство технологів і Товариство інженерів, що закінчили Катеринославське вище гірниче училище. Ці товариства, на відміну від відділень ІРТТ, мали свої статuti, були самостійними в організації своєї діяльності, а членство визначалося тим вищим закладом освіти, який вони закінчили.

У період навчання існуюча система навчально-виховного процесу у вищих технічних закладах сприяла вихованню у студентів свідомої громадської позиції, високих морально-етичних якостей, формуванню своєрідної корпоративної культури. Тому й ідея так званого інженерного братства знайшла відображення у статутах означених інженерно-наукових товариств, про що вже наголошувалося вище, а саме у формулюванні мети: *«а) объединение членов его на почве научной и практической деятельности в технической области, выражаемое в доставлении возможности обмениваться приобретенными сведениями и следить за развитием технических наук, содействуя этим самым процветанию их в Отечестве; б) оказание помощи нуждающимся членам и их семействам; в) облегчение*

сношений между фабрикантами и заводчиками с одной стороны и технологами с другой – и доставление мест занятий сим последним при посредстве общества» [3].

Очевидно, що члени Південно-Російського товариства технологів (а Товариство інженерів, що закінчили КВГУ за аналогією з ними), формулюючи мету діяльності свого об'єднання як триєдину, вважали одним із найважливіших завдання «вспоможения» в питаннях пошуку місця роботи та матеріальної допомоги членам товариства та їх сім'ям. Аналіз протоколів засідань цих товариств підтверджує життєдієвість означених у Статуті завдань, а на сторінках друкованого органу кожного товариства («Известия Южно-Русского общества технологов» і «Южный инженер») систематично розміщується інформація або оголошення щодо вакансій на підприємствах південного регіону Російської імперії та оголошення заяв на отримання місця роботи з вказівкою спеціальності претендента (див. рис. 1).

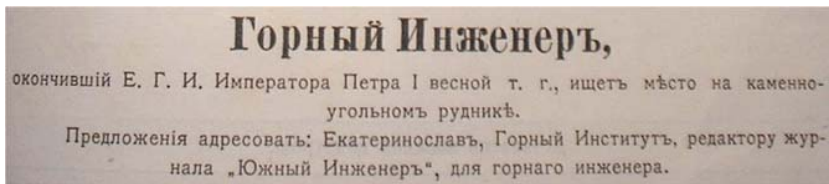

Рис. 1 Оголошення, вміщені на сторінках журналу «Южный инженер» (друкований орган Товариства інженерів, що закінчили Катеринославське вище гірниче училище).

Питаннями працевлаштування безпосередньо опікувалося Правління науково-технічних товариств, причому надання допомоги при пошуку місця роботи для членів товариства здійснювалось безкоштовно (оголошення, консультації, листування тощо). Для всіх останніх, бажаних віднайти вакансію, послуга працевлаштування була платною – оголошення невеликого розміру в журналі коштувало 25 коп. за один день (ТІ КВГУ).

Щодо членів товариств, які бажали скористатися допомогою товариства при пошуку місця роботи, то вони брали на себе зобов'язання відшкодувати витрати товариства після працевлаштування з першого заробітку в розмірі від 1% за умови, що річний дохід складає більше 600 крб (менша грошова сума не оподатковується, ПРТТ). Навіть у складні 1914–1917 рр., коли країна потерпала від війни й розрухи, Правління товариств намагалися допомогти своїм товаришам-інженерам, підшукавши їм місце роботи. Так, у 1914 р. у товаристві обговорювалося питання створення Бюро для сприяння в пошуку робо-

ти, а у звіті про діяльність ТІ КВГУ за 1915 р. зазначалося, що через Правління були працевлаштовані 7 осіб, а 14 вакансій залишилися не зайнятими. Розміщення оголошень було більш характерним для Товариства інженерів, що закінчили Катеринославське вище гірниче училище, а от Південно-Російське товариство технологів зазвичай оприлюднювало інформацію у вигляді щомісячних або річних звітів із зазначеного питання.

У процесі наукового дослідження були віднайдені друковані першоджерела, що дало змогу найбільш повно відтворити цей напрям діяльності саме у Південно-Російському товаристві технологів (див. табл. 2, рис. 2).

Таблиця 2

Діяльність Південно-Російського товариства технологів щодо працевлаштування інженерів півдня Російської імперії (1895–1908 рр.)*

	1895–1896	1896–1897	1897–1898	1898–1899	1899–1900	1908
заяви від інженерів	24	53 (1)	49 (1)	89 (3)	98	32
вакансії, пропонувані роботодавцями	22/5 (1)	35/7	60/16	84/25	51/10	25/9

* – таблицю складено автором за матеріалами протоколів засідань і звітів Південноросійського товариства технологів.

Порівнявши попит і пропозицію у заміщенні вакантних робочих місць, можна простежити певну закономірність – поступове зростання (за незначним винятком 1908 р.) усіх показників, але ситуація далеко не задовільна. За наявності великої кількості інженерів, котрі шукали місце роботи, і значної кількості пропозицій від роботодавців, все ж число зайнятих вакансій на виробництві залишалося на низькому рівні.

Від початку діяльності Правління товариства надавало цьому напрямку діяльності значну увагу, аналізуючи об'єктивні й суб'єктивні причини такого стану речей. По-перше, інформація про вакантні посади здебільшого надходить не від адміністрації підприємств, а від окремих членів товариства (наприклад, з 22 пропонуваних вакансій у першому звітному році лише 8 надійшли безпосередньо від керівництва заводів до Правління товариства). По-друге, специфіка роботи інженерів-механіків та інженерів-хіміків. Перша категорія інженерів після подачі заяви до Правління може знайти місце роботи, здебільшого без зайвих зусиль, самотужки, зважаючи на великий попит на працю технологів-механіків у сучасних умовах на залізниці, заводах і фабриках. Після працевлаштування інженери, на жаль, своєчасно не надають потрібну інформацію до Правління. Що ж до працевлашту-

вання інженерів-хіміків, то слід зауважити, що здебільшого вакансії надходили від цукрових заводів, які пропонували не вигідні умови роботи: сезонність (3–4 місяці на рік), невисока заробітна платня.

Крім того, існували й дещо своєрідні вимоги до кандидатів на заміщення оголошених вакансій з боку роботодавців, як то: віросповідання, вік або національність. Але найсуттєвішим недоліком у роботі товариства щодо працевлаштування (особливо молодих інженерів) члени Правління вважали відсутність інформації (місцезнаходження, поштова адреса, тощо) про кандидатів у період найбільш активного попиту на працю. Для усунення всіх вад було прийнято рішення про систематичний збір і публікацію інформації про зміну місця перебування членів товариства на сторінках журналу «Известия Южно-Русского общества технологов».

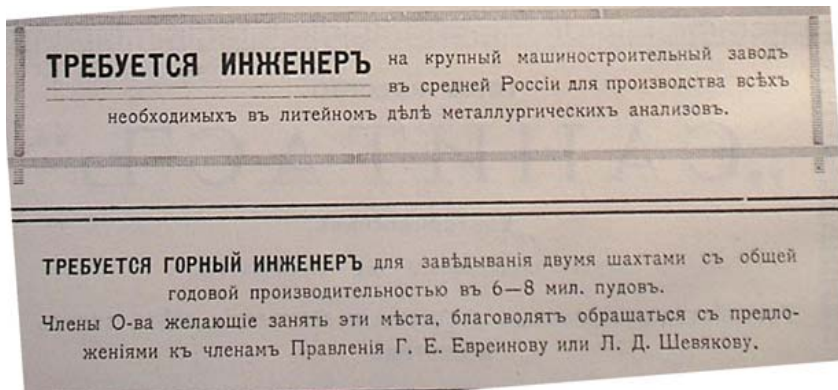

Рис. 2. Діяльність Південно-Російського товариства технологів щодо працевлаштування членів товариства (1895–1908 рр.)

Слід зазначити, що з розвитком діяльності товариства в означеному напрямі за допомогою до Правління в пошуках роботи стали надходити заяви і від інженерів-сторонніх осіб (див. табл. 2 – число в дужках), чому активно сприяв журнал, поширюючи інформацію як про саме товариство, так і про вакансії для інженерів різного фаху. І ще один факт звертає на себе увагу – зниження показників діяльності в порівнянні з попередніми роками, в 1908 р., що, вочевидь, пов'язано з соціально-політичними подіями 1905–1907 рр. в Російській імперії.

Товариська допомога у питаннях працевлаштування зближувала членів науково-технічних товариств, згуртовувала їх навколо Правління, додаючи до суто професійного спілкування особистісні морально-етичні почуття. Такий взаємозв'язок ставав ще тіснішим і людянішим завдяки іншому напрямку діяльності, притаманному та-

кож товариствам випускників вищих технічних закладів – Товариству інженерів, що закінчили Катеринославське вище гірниче училище, і Південно-Російському товариству технологів – це надання матеріальної допомоги членам товариства та їх сім'ям.

Цьому напрямку діяльності в обох товариствах приділялася значна увага і виділялася суттєва сума коштів, яка від початку закладалася в кошторис товариства на поточний рік діяльності (див. табл. 2). Так, у кошторисі ТІ КВГУ (з 1912 р. ТІ КГІ) існувала стаття витрат «спеціальний капітал», з якого здійснювалися виплати різноманітної допомоги, на яку щорічно виділялося до 300 крб. Цікаво, що така благодійна діяльність не припинялася протягом усього періоду існування товариства, навіть у роки Першої світової війни, коли значна кількість науково-технічної інтелігенції залишилася без роботи або опинилась у вирі бойових дій. У цій ситуації самі інженери й члени їх сімей залишилися без будь-яких коштів до існування. Перед ТІ КГІ найбільш гостро постали завдання «вспоможения» як членам товариства, так і їх сім'ям.

Уже на засіданні 13 вересня 1914 р. Правління товариства постановило пожертвувати із сум товариства 100 крб на користь дешевих їдалень для сімейств воїнів, призваних на війну. Крім того (на цьому ж засіданні), Правління вирішило звернутися до всіх членів товариства з пропозицією надати приміщення з харчовим забезпеченням або тільки приміщення для розміщення поранених воїнів. У 1915 р. благодійна діяльність активізувалась і на засіданнях загальних зборів розглядалися питання: 1) про асигнування 100 крб на користь сімей осіб, призваних на війну; 2) про створення похоронного фонду (для підтримки сімей фронтовиків-членів товариства); 3) про відрхування коштів для надання допомоги членам товариства та їх сім'ям, які опинились у скрутному матеріальному становищі (262 крб); 4) про збір коштів на санітарно-живильний (санітарно-харчувальний) загін імені російських техніків; 5) про виділення коштів на утримання спочатку одного, а потім двох ліжок імені загиблих на війні членів Товариства інженерів, які закінчили Катеринославський гірничий інститут у лазареті при санітарному загоні Катеринославського відділення Імператорського Російського технічного товариства. Загальна сума виділених коштів тільки протягом 1914–1916 рр. виглядала таким чином: а) допомога членам товариства та їх сім'ям – 262 крб і 100 крб на поховання (із створеної спеціально Похоронної каси); б) сім'ям інженерів-фронтовиків (не членам товариства) – 100 крб (на безкоштовну їдальню); в) на санітарний загін – 436 крб; г) на утримання двох ліжок в лазареті санітарного загону – 500 крб [4].

Від початку своєї діяльності (вже починаючи з другого року), ТІ КГІ здійснювали матеріальну підтримку не лише своїх членів, а

й талановитих студентів КГІ, надаючи їм стипендії (в основному в розмірі 100 крб) від Товариства інженерів, що закінчили КГІ. Кошти на стипендії складалися з плати за слухання лекцій. Цю практику Товариство продовжило й у роки Першої світової війни. Так, у весняному півріччі 1914 р. стипендію було надано студенту Селітренникову (50 крб), у березні 1915 р. засновано стипендію імені загиблих на війні членів товариства в розмірі 100 крб (у другому півріччі 1914 р. вона була призначена студенту А. Алексєєву). Зокрема, стипендіатами товариства на перше півріччя 1915/16 н.р. затверджені студенти Мовсес Авакьянц і Карапет Вартанянц (по 50 крб) [4]. Стипендії, які призначалися здібним студентам, були не єдиною формою їх заохочення.

На засіданні загальних зборів членів товариства 24 березня 1915 р. було прийнято рішення щодо залучення студентів до науково-дослідної роботи шляхом *«устройства периодических собраний с участием посторонних для технических докладов и о допущении на них студентов, серьёзно занимающихся разработкой вопросов из области науки и техники»* [5]. Очевидно, що для громадсько-наукової організації, якою було ТІ КГІ, і яка функціонувала, здебільшого, за рахунок членських внесків, благодійна діяльність виглядає досить солідно як з точки зору напрямів здійснення матеріальної допомоги, так і з огляду на значні фінансові витрати з цього питання.

Аналогічну діяльність із надання матеріальної допомоги здійснювало й Південно-Російське товариство технологів, яке в кошторисі передбачало статтю витрат «допоміжний капітал», причому надавалася матеріальна допомога двох видів: поворотна (у вигляді безвідсоткового кредиту) і неповоротна (без подальшого відшкодування) (див. табл. 3–4 і рис. 3).

Таблиця 3

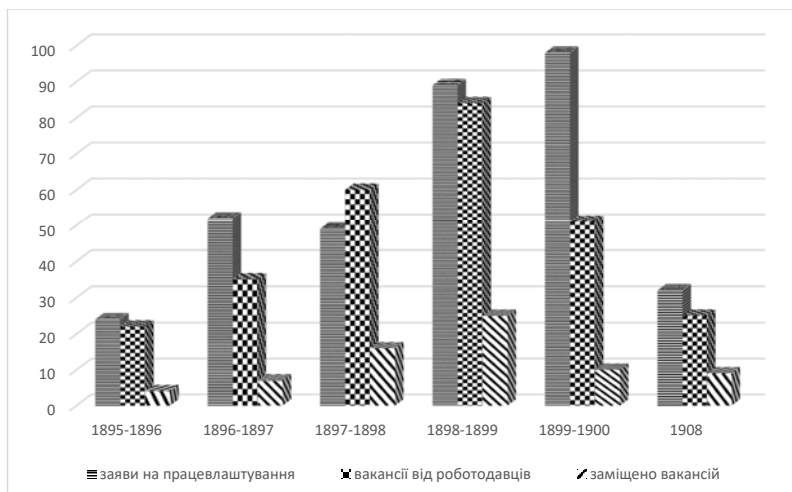
Динаміка надання матеріальної допомоги Південно-Російського товариства технологів своїм членам та їх сім'ям (1895–1908 рр.)*

	1895–1896	1896–1897	1897–1898	1898–1899	1899–1900	1908
Поворотні й не-поворотні кошти (крб.)	90	155\1480п	125\1095п	160\1490п	250\2620п	440\50п
Всього (крб.)	90	1635	1220	1650	2870	490
Допоміжний капітал (крб.)	–	До 1000	1500	1500	2000	–

* – таблицю складено автором за матеріалами протоколів засідань і звітів Південно-Російського товариства технологів

n – сума поворотних коштів

Види допомоги, процедура надання та розмір матеріальної допомоги встановлені в Статуті ПРТТ, де зазначено, що діяльність товариства полягає «...е) в видаче єдиновременных и ежемесячных пособий; ж) в доставлении членам, их семействам медицинской помощи и в помещении малолетних детей членов в учебные заведения» [6].

**Рис. 3. Динаміка руху допоміжного капіталу
Південноросійського товариства технологів (1895–1908 рр.)**

Як свідчать статистичні дані, товариство дійсно активно допомагало своїм членам, надаючи тимчасову допомогу (неповоротні кошти, здебільшого – це перший членський внесок для молодих інженерів, що тільки-но вступили до товариства, або гроші на поховання) і щомісячну допомогу (поворотні кошти). За допомогою до Правління зверталися найчастіше з таких причин: хвороба одного з членів сімейства, відшкодування на проїзд до місця роботи, матеріальна допомога на життя при відсутності постійного місця роботи тощо. З розвитком діяльності ПРТТ практично щороку збільшувалася сума допоміжного капіталу, причому виплати перевищували встановлені ліміти. Збільшувалася не просто сума виплат, а кількість поданих заяв на допомогу, які здебільшого задовольнялися стовідсотково (див. табл. 4).

Правління йшло на ці вимушені кроки, сподіваючись, що поворотні кошти будуть вже частково повернені протягом звітного року. Приємно вражають показники матеріальної допомоги в 1908 р., коли країна переживала складні роки й значна кількість інженерів залишилася без роботи, тому сім'ї залишилися без засобів до існування. Пів-

денно-Російське товариство технологів у цей період знайшло змогу виділити значну суму на неповоротну допомогу – 440 крб, що значно більше проти минулих років (див. табл. 3).

Таблиця 4

Динаміка надання матеріальної допомоги Південно-Російського товариства технологів своїм членам та їх сім'ям (1895–1908 рр.)*

	1895–1896	1896–1897	1897–1898	1898–1899	1899–1900	1908
К-ть поданих заяв	4	31о/29	36/о/21	18о/28	51	25
Задоволені заяви	4	31о/29	36/о/21	18о/27	47	9
Допомога Правління (на поховання, к-ть)			2	1	5	

* – таблицю складено автором за матеріалами протоколів засідань і звітів Південно-Російського товариства технологів

Не залишалося товариство й осторонь проблем студентів своєї Alma Mater, підтримуючи їх і морально, і матеріально. В 1898 р. при Харківському технологічному інституті розпочало свою діяльність Товариство «вспомоществования недостаточным» (рос.) студентам, вже сама назва якого говорить сама за себе – навчання у виші було платним, а кількість і розмір стипендій були досить обмеженими (50 безкоштовних місць для навчання, 50 державних і 2 приватних стипендій). Південно-Російське товариство взяло під свою опіку це молоде товариство: 1) на сторінках журналу «Известия Южно-Русского общества технологов» неодноразово розміщувались оголошення щодо діяльності студентського товариства; 2) друкувалися гасла з пропозицією до всіх небайдужих допомогти матеріально студентству; 3) саме ПРТТ виділяло грошові кошти. Так, у касовому звіті за 1898 р. зазначено, що зібрано пожертв на користь Товариства студентів ХПІ 19 крб, а Правлінням ПРТТ виділено 45 крб.

У промислово розвинених регіонах Російської імперії на сучасних українських територіях функціонували, як наголошувалося вище, також і самостійні науково-технічні об'єднання: Товариський гурток інженерів Катеринославського району та Товариство маркшейдерів Півдня Росії. Ці товариства виникли на початку ХХ ст., організаційна структура й напрями науково-технічної діяльності яких представляли собою симбіоз кращого, що було напрацьовано інженерно-науковими товариствами інших типів за попередні роки. Вони також опікувалися матеріальною допомогою фахівцям, що входили до їх складу. Так, головні напрями діяльності Товариства маркшейдерів Півдня Росії

впливали з мети, сформульованої у Статуті: «а) объединить членов Общества в совместной работе по вопросам научным, техническим и бытовым, касающимся деятельности маркшейдера; б) оказывать по мере возможности нуждающимся членам Общества помощь в форме приискания для них занятий, выдачи ссуд и единовременных или периодических пособий и попечения об их семьях» [7].

Як бачимо, в першу чергу товариство мало на меті, як і товариства випускників технічних вишів, об'єднання членів не лише в питаннях науково-технічних, а й побутових у формі матеріальної та практичної підтримки не лише самих членів, а й їх сімей. Товариство маркшейдерів об'єднувало у своєму складі фахівців, які проживали у віддалених один від одного місцях, що охоплювали значну територію півдня Російської імперії, тому місцезнаходження Бюро було розташоване практично в центрі Донецько-Криворізького басейну – в Катеринославі.

Допомога у працевлаштуванні здійснювалася через друкований орган товариства журнал «Маркшейдерские известия», на сторінках якого розміщувались оголошення про вакансії на підприємствах гірничорудної промисловості, а також приватні оголошення від інженерів про пошук місця роботи. Питаннями працевлаштування та матеріальної допомоги опікувалося саме Бюро товариства, яке для впорядкування всебічної діяльності ТМПР планувало відкрити відділення по всій території Російської імперії, щоб мати змогу вчасно реагувати на потреби членів товариства й зміни в їх професійному житті. На жаль, багатьом сподіванням не судилося бути здійсненими – спочатку Перша світова війна, потім буремні революційні події й зміна соціально-політичного устрою держави завадили планам товариств.

Товариський гурток інженерів Катеринославського району мав на меті об'єднання інженерів для дружнього й наукового спілкування, але, як показало проведене дослідження, діяльність гуртка була різноманітною й не обмежувалася лише спілкуванням. Гурток був громадською організацією, яка працювала на умовах самофінансування, але Правління знаходило можливість матеріально підтримувати важливі заходи професійного спрямування, організовані іншими науково-технічними об'єднаннями міста. Так, наприклад, до фонду Катеринославського відділення Імператорського Російського технічного товариства було перераховано кошти в сумі 100 крб на побудову приміщення для вечірніх курсів для робітників.

Початок Першої світової війни наклав свій відбиток на всю діяльність гуртка як технічної організації. Термінові загальні збори 13 вересня 1914 р. було скликано з метою з'ясування таких питань: 1) хто з членів Гуртка були призвані на війну; 2) матеріальний стан сімей цих членів – після чого було прийнято рішення, завдяки якому

Правління мало змогу оперативного приймати будь-яке рішення щодо матеріальної допомоги сім'ям воїнів: «...уполномочить Правление оказывать помощь семьям запасных воинов-членов ТКИ из кассы Кружка...по усмотрению Правления, без обращения к Общему Собранию за специальным разрешением» [8, с. 21].

На цьому ж засіданні Правління порушило питання про участь Гуртка у справі допомоги потерпілим від війни, тому що «долг граждан и обязанность кружка, как культурной организации, призывают его к посильному участию в помощи раненым воинам и оставшимся без кормильцев семьям призванных в армию» [8, с. 20–21]. З цього приводу всім членам гуртка було розіслано спеціальні листівки з відірвними передплатними листами: з 200 розісланих листів повернувся 81 на загальну суму щомісячних внесків 221 крб та одноразових 60 крб. Усі кошти було направлено «...в лазарет Государственной Думы...и в Городское Попечительство о семьях запасных, призванных на войну» [8, с. 22]. Збір коштів не був одноразовою акцією, бо вже на кінець 1915 р. на користь жертв війни до каси Гуртка надійшло 2 536 крб, з яких 977 крб 50 коп. перераховано на рахунок передового загону Державної Думи та 976 крб 50 коп. внесено на користь сімей запасних воїнів м. Катеринослава, а залишок у сумі 782 крб внесено на кожний із вищезначених рахунків порівну 1 лютого 1916 р.

За зразком інженерно-наукових об'єднань випускників технічних вишів у воєнні роки в Товариському гуртку інженерів Катеринославського району було порушено питання про створення довідково-посередницького бюро для допомоги членам Гуртка у працевлаштуванні. Рішенням загальних зборів члену гуртка Володимирі Петровичу Глодовському було доручено розробку Правил діяльності вказаного відділу. Проект Статуту Довідково-посередницького відділу, в основу якого було покладено правила аналогічного бюро при Московському гуртку техніків, був представлений на розгляд загальних зборів членів гуртка 07 березня 1915 р.

Після затвердження Статуту Правління ТГІКр призначило головою відділу Івана Миколайовича Нікітіна (товариш голови ТГІКр). Відділ розпочав свою діяльність 4 квітня 1915 р. За структурою Статут складався з двох частин: 1 – Мета й обов'язки Відділу, 2 – Обов'язки членів ТГІКр, «ищущих места и занятия». Як наголошується в першому розділі Статуту, «Справочно-посреднический Отдел по приисканию занятий членам Товарищеского Кружка...имеет целью содействовать членам Кружка в приискании мест и занятий соответственно их специальности...» [8, додаток].

Практично в даному основоположному документі розроблено порядок оформлення взаємовідносин між Гуртком та особами, які працевлаштовуються через його посередництво. В процесі наукового

пошуку не лише інформацію щодо організації діяльності Довідково-посередницького відділу, а й зразки бланків (заява та зобов'язання) цього відділу, які, на наш погляд, також представляють окремий інтерес, якщо зважити на те, що заява, зокрема, носила конфіденційний (за Статутом відділу) характер.

З метою матеріального захисту своїх членів деякі товариства створювали для своїх членів Товариства взаємного страхування. Наприклад, у Харківському відділенні ІРТТ цю ідею впроваджував у життя Рахівничий відділ ХВ ІРТ, після проведення Першого з'їзду бухгалтерів товариств взаємного страхування в 1913 р., а в Південно-Російському товаристві технологів питанням взаємного страхування членів опікувалася комісія по створенню першого відділу страхування у складі «М. В. Базькевича, Г. Ф. Буракова, А. И. Подушко, В. В. Романова, Л. Е Ройтенберга, В. И. Таранова-Белозерова и А. И. Шелихова» [9].

З точки зору взаємодопомоги та діяльності науково-технічних товариств щодо згуртування інженерної спільноти окремої уваги заслуговує діяльність Південно-Російського товариства технологів щодо присвоєння всім випускникам Харківського практичного технологічного інституту однакового звання інженера. Це питання було досить болісним для багатьох випускників, бо за Положенням інституту: «§12. Студенты, прошедшие успешно полный курс наук в институте, ... удостоиваются: отличнейшие – звание инженера-технолога, а все остальные – звание технолога...» [10]. Аналогічна проблема хвилювала й випускників Санкт-Петербурзького технологічного інституту, тому в серпні 1896 р. Правління Товариства технологів (м. Санкт-Петербург) було порушено клопотання перед урядом щодо надання всім випускникам їхнього технічного вишу звання «інженер». Таку ініціативу підтримало й Південно-Російське товариство технологів.

Член товариства М. І. Григор'єв-Алексанов звернувся до Правління з відповідним листом, у якому наголосив: «В виду двойственного звания «Инженер-технолог» и просто «Технолог» – в обществе явились два взгляда. На «инженера технолога» смотрят как вообще на инженера известной специальности. Между тем, как «технолог» в глазах непосвященного общества является чем-то «недооконченным», не «вполне сформировавшимся»... Ненормальность такого взгляда – вполне очевидна, и нравственное самочувствие многих из нас... красноречивее фактов говорит о нерациональности подобного разделения» [11]. До даного листа приєдналася значна кількість членів ІРТТ, і Правління порушило відповідне клопотання перед урядом, акцентувавши увагу на тому, що найбільш авторитетною думкою з цього питання є законодавчий документ, у якому інженером вважається особа, яка закінчила вищий технічний

навчальний заклад і отримала право на виконання відповідних робіт. Найбільшим каменем спотикання у вирішенні даного питання були виключно будівельні знання й право на виконання будь-яких архітектурно-будівельних робіт. Проблемне для багатьох інженерів-випускників ХТІ питання отримало позитивне вирішення лише в 1904 р.

Отже, організація та діяльність більшості інженерних громадсько-наукових товариств були викликані об'єктивними соціально-економічними умовами, які склалися в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: бурхливий розвиток Півдня держави у зв'язку з відкриттям та розробкою покладів корисних копалин Донбасу та Кривбасу. Діяльність науково-технічних товариств промислових регіонів Російської імперії по згуртуванню інженерного співтовариства, працевлаштуванню й підтримці своїх членів відповідала самій меті створення означених товариств. В основу діяльності інженерних науково-технічних товариств було покладено, в першу чергу, ідею об'єднання інженерної спільноти не лише з метою встановлення професійної комунікації, а й взаємодопомоги, «вспоможения» в питаннях працевлаштування, матеріальної допомоги членам товариства та їх сім'ям.

Професійна підтримка виражалась, у першу чергу, у сприянні в питаннях працевлаштування, яким товариства приділяли значну увагу: в інструкціях (відділення ІРТТ) і статутах практично всіх товариств (виняток становить ТГІКр) закладено нормативну базу щодо працевлаштування; були створені спеціальні відділи Бюро для пошуку місця праці (КВ ІРТТ), Бюро праці (ХВ ІРТТ), Довідково-посередницький відділ (ТГІКр); у друкованих органах товариств розміщувались оголошення про вакансії на підприємствах регіону різного напрямку господарської діяльності й приватні оголошення інженерів про пошук роботи тощо. Інженерні товариства, виконуючи роль посередника при працевлаштуванні, не лише надавали допомогу своїм членам, а й забезпечували роботодавців якісно підготовленими фахівцями в різних галузях промислового та сільськогосподарського виробництва, сприяючи таким чином розвитку промислових південних регіонів держави.

Спільною для всіх науково-технічних товариств була й матеріальна підтримка своїх членів та їх сімей, яка була закладена у статутах, як одне з першочергових завдань (за винятком відділень ІРТТ). Матеріальна підтримка здійснювалась у різний спосіб: тимчасова чи одноразова допомога (безповоротна або у кредит) і щомісячна (кредит або безповоротна). Матеріальна підтримка була більш притаманна товариствам інженерів – випускників вищих технічних закладів і самостійним регіональним товариствам і надавалась за заявою члена товариства: при хворобі чи скрутному матеріальному становищі за відсутності місця роботи, при недостатності коштів на проїзд до місця роботи, на поховання, при вступі до товариства нових членів тощо.

Матеріальна, професійна й моральна підтримка з боку товариства сприяла згуртуванню інженерної спільноти в цілому і в кожному будь-якому науково-технічному товаристві зокрема. В деяких товариствах створювалися Товариства взаємного страхування (ХВ ІРТТ і ПРТТ). Південно-Російське товариство технологів порушило перед урядом клопотання професійного характеру щодо звання «інженер», яке отримало з часом позитивне рішення й мало важливе значення для всієї інженерної спільноти.

Професійна підтримка стосувалась і студентства вищих технічних закладів. Науково-технічні товариства ставали осередками професійного співтовариства, допомагаючи студентам своїх Alma Mater будь-якими доступними засобами: виділяли кошти на свої власні стипендії (ТІ КВГУ), залучали студентів до науково-дослідної роботи (ТІ КВГУ, ПРТТ, ТГІКр), здійснювали матеріальну допомогу нужденним студентам (ПРТТ). Все це сприяло згуртуванню інженерного співтовариства і підвищенню авторитету інженерів та інженерної праці в цілому.

Бібліографічні посилання

1. Кузьмина О. В. К вопросу о подготовке квалифицированных кадров для русской промышленности на рубеже XIX–XX вв. (Съезды русских деятелей по профессиональному и техническому образованию) / О. В. Кузьмина // Научно-технический вестник Санкт-Петербургского государственного университета информационных технологий, механики и оптики. – 2010. – № 4 (68). – С. 116.
2. Записки Екатеринославского отделения Императорского Русского технического общества. – 1909. – № 9–10. – С. 577.
3. Устав общества вспоможения технологов под названием «Южно-усское общество технологов». – Харьков, 1895. – С. 3; Устав общества инженеров, окончивших Екатеринославское высшее горное училище. – Екатеринослав, 1911. – С. 3.
4. Южный инженер. – 1915–1917 гг.
5. Южный инженер. – 1916. – № 4. – С. 94.
6. Устав Общества вспоможения технологов под названием «Южно-Русское общество технологов». – Харьков, 1895. – 22 с.
7. Устав Общества маркшейдеров // Маркшейдерские известия. – Вып. 7. – Екатеринослав, 1914. – С. 52.
8. Годовой отчет о деятельности Товарищеского кружка инженеров Екатеринославской губернии за 1913–1914 гг. – Екатеринослав, 1914.
9. Протокол седьмого общего собрания 27 декабря 1900 года // Отчет о деятельности Южно-Русского общества технологов за первые пять лет. – Харьков, 1901. – С. 179.
10. Положение о Харьковском практическом технологическом институте // Известия Харьковского технологического института императора Александра III за 1905 г. – С. 4–5.
11. В Правление Южно-Русского общества технологов // Отчет о деятельности Южно-Русского общества технологов за первые пять лет. – Харьков, 1901. – С. 98–99.

Надійшла до редколегії 20.11.2017

УДК 94: 021.85] (477.63)

Л. М. Лучка

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна*

**КНИГООБМІН У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ФОНДІВ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ БІБЛІОТЕК XIX – ПОЧАТКУ XX ст.**

Розглянуто питання книгообмінних зв'язків між бібліотеками різного підпорядкування, визначено роль обміну виданнями у процесах комплектування багатогалузевих фондів, у створенні науково-освітнього та інтелектуального простору Катеринославщини. Проаналізовано тематичний і кількісний склад видань, що надійшли шляхом внутрішнього книгообміну.

Ключові слова: книгообмін, бібліотеки, навчальні заклади, товариства, Катеринославщина.

Л. Н. Лучка

*Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара,
Днепр, Украина*

**КНИГООБМЕН В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ФОНДОВ
ЕКАТЕРИНОСЛАВСКИХ БИБЛИОТЕК XIX – НАЧАЛА XX вв.**

Рассмотрены вопросы книгообменных связей между библиотеками разного подчинения, определена роль обмена изданиями в процессах комплектования многоотраслевых фондов, в создании научно-образовательного и интеллектуального пространства Екатеринославщины. Проанализированы тематический и количественный состав изданий, поступивших путем внутреннего книгообмена.

Ключевые слова: книгообмен, библиотеки, учебные заведения, общества, Екатеринославщина.

L. M. Luchka

Oles Honchar Dniprovsky National University, Dnipro, Ukraine

**BOOK EXCHANGE IN THE PROCESS OF BOOK COLLECTION
ORGANIZATION IN KATERINOSLAV LIBRARIES
IN THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES**

The article deals with book exchange of Katerinoslav libraries with different institutions of the imperial country in the 19th – the beginning of the 20th centuries. Book exchange is considered as an important component of book acquisition in libraries of different departmental subordination. Book exchange provides interesting cooperation and close connections among li-

braries, institutions and organizations through publishing products. Book exchange helps to organize qualitatively united book collection in Katerinoslav Province with the aim of immediate satisfaction of different users' requests. The most active book exchange took place between Katerinoslav scientific and professional societies and their colleagues from Ukrainian and Russian libraries and different institutions. In particular, «Prosvita» library communicated with institutions by book exchanging supplementing the book collection with modern Ukrainian literature. The role of book exchange in educational institution libraries was defined by the educational level of the institution and reading needs of the teaching staff. Book exchange included books, digests and magazines and it grew annually. Librarians and active figures of Katerinoslav who worked as teachers or were members of different circles and societies played important roles in book exchange. The contribution of each Katerinoslav institution to organization and development of unified state library fund is significant. The study of the internal book exchange process is aimed at preserving of the national book heritage.

Key words: book exchange, libraries, educational institutions, societies, Katerinoslav Province.

Для сучасних бібліотек різних відомств внутрішньодержавний документообмін є актуальним і пріоритетним у процесах формування та розвитку фондів зібрань. Книгообмін є важливою складовою процесу комплектування фондів, кінцева мета якого полягає у якісному задоволенні читацьких потреб. У другій половині XIX ст. поживавився процес розповсюдження книжкової продукції, тому зростає роль обміну у процесах співпраці між бібліотечними закладами. Обмін пов'язаний з фінансовими витратами. На жаль, імперські державні органи виділяли мізерні кошти на бібліотечку справу, зокрема обмін літературою. Тому товариства самотужки вирішували ці питання: виступали з ініціативою, вели листування та отримували результати. Історія книгообміну пов'язана з розвитком чотирьох чинників, а саме, науковим і культурним рівнем, станом поліграфічної бази, наявністю великих бібліотек, що мали необхідні для обміну матеріальні умови. Книгообмін допомагає створювати та зберігати для користувачів цілісні колекції книжкових і періодичних видань, цінних за змістом та оформленням.

Актуальність поставленої теми зумовлена проблемними аспектами розвитку сучасних бібліотек України. Науковці бібліотекознавчої галузі висвітлюють загальний процес книгообміну та визначають його роль у формуванні бібліотечних фондів різних типів. Це дослідження спрямоване на вивчення книгообміну та його організації у бібліотеках Катеринославщини XIX – початку XX ст., що допомагає створити цілісну картину історико-сучасного розвитку бібліотечної мережі Дніпропетровщини [10; 12].

Мета полягає у виявленні та аналізі досвіду роботи катеринославських бібліотек з питань книгообміну та посилення зв'язків співпраці.

З 1877 р. до 1916 р. при Міністерстві народної освіти діяла Комісія з міжнародного обміну наукових та художніх видань. Внутрішньодержавний книгообмін під час царату мав обмежений характер, але завдяки Е. Л. Радлову, людині глибоко відданий бібліотечній справі, ця діяльність мала плідні результати [9, с. 124]. В умовах недостатнього фінансування, з одного боку, та відповідно до потреб часу, з іншого боку, нагальним питанням у досліджуваний період була наявність новітньої літератури у бібліотеках держави. Книгообмін означає передачу творів друку з однієї бібліотеки до інших на постійне користування, ефективний засіб поповнення фондів документами, що не розповсюджувалися через книготорговельну мережу [29, с. 315–316].

Українська бібліотечна енциклопедія (УБЕ) подає визначення сучасного терміну книгообміну як міжбібліотечного документообміну між бібліотеками в межах країни. Його мета полягає у доукомплектуванні діючих фондів бібліотек, поліпшення якісного складу та звільнення їх від зайвих дублетних і непрофільних документів. Документообмін здійснюється поточними та іншими виданнями бібліотек або установ, безкоштовним передаванням документів з однієї бібліотеки в іншу [2].

Роль та значення книгообміну чітко сформульовано українським бібліотекознавцем К. І. Рубинським: оскільки кожна бібліотека є відображенням своєї епохи, то вивчення фондів дозволяє всебічно уявити тогочасні реалії життя. За словами іншого вченого, відомого бібліографа та читачезнавця М. О. Рубакіна, бібліотечне ядро (книгозібрання) є центром тяжіння кожної бібліотеки, завдяки змісту якого бібліотека повинна повноцінно працювати та відповідати належному рівню системи освіти. У XIX ст. вчені зазначали, що «скудний» стан університетської бібліотеки не дозволяв їм порівнювати власні успіхи (наукові дослідження) з європейським науковим досвідом. Вищезазначене доводить, що книгообмін був і залишається пріоритетною складовою процесу комплектування бібліотек [1, с. 151; 27, с. 126–159].

Наприкінці XIX ст. Катеринославська міська громадська бібліотека за підтримки Голови бібліотечної ради Г. А. Залюбовського мала ділові стосунки з Воронежською, Саратовською бібліотеками, Російською публічною бібліотекою у Юр'єві, Саратовською бібліотекою та безкоштовно отримувала видання шести наукових товариств [14, с. 14, 30]. У 1910 р. катеринославська бібліотека відправила колегам з Маріупольської міської бібліотеки на їх прохання 7 назв, 396 томів дублетних журналів, у народну читальню станції Єнакієво – 6 назв, 432 т.

На початку XX ст. важливим напрямом підвищення кваліфікації бібліотечних кадрів був обмін досвідом роботи. За цих умов цікаву

інформацію містили звіти Миколаївського, Харківського, Одеського, Севастопольського, Ялтинського товариств бібліотекознавства, які надходили до Катеринославської міської бібліотеки. Крім того, у 1911 р. бібліотека Російської академії наук отримала від міської громадської бібліотеки дублетні примірники газети «Вестник Юга» [15, с. 9; 16, с. 5].

У XIX ст. для катеринославських навчальних закладів питання книгообміну були важливими і потрібними. Викладачі Катеринославської класичної гімназії тільки після обов'язкового розгляду попечителем Одеського навчального округу власні праці передавали до інших навчальних закладів. За підтримки директора гімназії Я. Д. Грахова відбувалась тісна співпраця закладу з Російським географічним товариством шляхом обміну місцевими інформаційними виданнями (1849 р.). Класична гімназія вела книгообмін з відомими навчальними установами Петербурга, найстарішими закладами імперії: Рішельєвським ліцеєм (1830–1840 рр.) та Віленським університетом (1831 р.). З Харківським університетом активно співпрацював І. С. Афанасьєв, викладач математичних наук, інспектор гімназії (1837–1845 рр.), завідувач бібліотеки з 1819 р., а з 1841 р. відповідальний за роботу книгарні. Певний внесок у цьому напрямку зробив старший викладач латинської мови гімназії А. І. Барташевич (1831–1862). Його діяльність як завідувача книгарні у 1831–1841 рр. була корисною для розвитку фундаментальної бібліотеки, якою водночас він керував [11, с. 98, 134].

Наприкінці XIX ст. за підтримки Губернської земської управи бібліотека Катеринославського першого реального училища отримала від Гнедінського ремісничого училища різних навчальних посібників на суму близько 3 тис. крб. Видання стали потужною базою для студентської аудиторії під час навчального процесу [21, с. 25]. Доречно зазначити, що за Статутом Катеринославського комерційного училища, освітній заклад мав право випускати з-за кордону без мита потрібну учням навчальну та художню літературу [30, с. 14].

Важливою у цьому напрямку була діяльність бібліотеки Катеринославського вищого гірничого училища. З початку свого існування керівництво навчального закладу приділяло підвищену увагу формуванню високоякісних та сучасних фондів підлеглих бібліотек: основної, студентської, кабінетних. У 1906 р. за часів керівництва С. М. Сучкова Вище гірниче училище видавало 50 назв підручників та допоміжних посібників, які розповсюджувались серед місцевих бібліотек та інших закладів. За звітами відомо, що шляхом книгообміну училище отримувало книги від офіційних органів та установ: Міністерства фінансів, Міністерства землеробства, Міністерства шляхів сполучень та Гірничого департаменту [28, с. 74].

Налагодженою була система зв'язків з понад 20 вищими навчальними закладами, зокрема Київським університетом Св. Володимира, Київським політехнічним інститутом, Харківським університетом, Новоросійським університетом, Казанським університетом, Томським університетом, Варшавським політехнічним інститутом тощо (1904 р.). Завдяки обміну фонди бібліотеки навчального закладу щорічно зростали на 500 примірників новітньої різноманітної літератури, серед яких близько 100 екземплярів складала навчальна література [22, с. 6–7].

У 1908 р. книгообмінними шляхами бібліотека передала до інших організацій та установ видання Катеринославського вищого гірничого училища, отримавши взамін 67 назв російських та українських періодичних видань, зокрема «Бюллетень», «Вестники», «Записки», «Известия», «Сборники», «Обзоры», «Сообщения», «Труды», «Ученые записки». Зазначені видання продовжують свою історію і у ХХІ ст. [23, с. 49–51]. Коло співробітництва щорічно розширювалося. Так, у 1911 р. до книгообміну приєднався Харківський технологічний інститут, Київський комерційний інститут, Саратовський університет, Томський технологічний інститут. Зросла кількість періодичних видань, отриманих бібліотекою шляхом обміну виданнями училища, і сягнула 90 назв. Книгообмін дублетними виданнями здійснювався на основі листування з відповідальними за цю роботу співробітниками інших бібліотек або наукових товариств [24, с. 45–47].

На початку ХХ ст. Катеринославське товариство «Просвіта», завдяки обміну, отримувало українські книжки та періодику з Української книгарні Е. П. Череповського у Києві. Дружні й професійні стосунки пов'язували «Просвіту» з Катеринодаром, бібліотеки якого отримували катеринославський журнал «Дніпрові хвилі». Значну роботу здійснювало товариство з розповсюдження власних видань з історії рідного краю до українських книгарень. Зокрема, у 1913 р. вийшли з друку твори Д. І. Яворницького «Як жило славне низове запорозьке військо» (вартістю 8 коп), Д. І. Дорошенка «З минулого Катеринославщини» (вартістю 10 коп), Б. Д. Грінченка «Чудова дічина» (вартістю 35 коп) [5, с. 79–80].

Бібліотечна комісія Катеринославської «Просвіти» піклувалася про обмін українськими виданнями з галицькими і російськими відповідними товариствами та установами. У 1917 р. члени товариства «Просвіта» у с. Перещепине Новомосковського повіту звернулися з проханням до видавництва і українських авторів надіслати свої видання і твори до бібліотеки [25, с. 3]. Просвітницький заклад мав свій видавничий фонд, примірники якого члени товариства розсилали іншим організаціям, зокрема до Київської «Просвіти». Корисною була співпраця з книгарнею «Літературно-наукового вісника» та «Українською книгарнею» [26, арк. 2].

Відкрита у 1874 р. безкоштовна жіноча школа Товариства почительства про жіночу освіту в Катеринославі отримувала від редакції журналу «Воспитание и обучение» 9 назв книжок (1878/79 н. р.). Завдяки клопотанню культурно-освітнього діяча, педагога О. О. Андрієвського, бібліотека школи отримувала в дарунок від редакції журнали «Семья и школа», «Живописное обозрение», «Природа и люди», «Воспитание и обучение». Плідним було спілкування з Комітетом поширення корисних книг, у результаті якого шкільна бібліотека отримала на початку 80-х рр. XIX ст. 255 примірників книжок, брошур та серійних видань [20, с. 17–22].

Цінним був книгообмін Катеринославської вченої архівної комісії (1903 р.) та Катеринославського наукового товариства (1901 р.). Фонд наукової літератури та періодичних видань формувався завдяки обміну з науковими установами та закладами. Оскільки завдання вищезазначених товариств полягали у створенні та збереженні потужної бібліотеки з історії, археології, етнографії краю, то книгообмін належав до важливого джерела у вирішенні цього питання. На шпальтах місцевого видання «Летописи ЕУАК» систематично вміщувався перелік отриманих товариством нових книжок. На початку XX ст. велось листування з Московським Рум'янцевським музеєм, що засвідчує протокол № 11 від 25 листопада 1907 р. Шляхом активного спілкування з Львівським університетом бібліотечний фонд Комісії поповнювався ґрунтовними працями з історії південної та західної Русі українського діяча, професора М. С. Грушевського [6, с. 12–14].

У 1910 р. члени Катеринославської вченої архівної комісії звернулися з клопотанням до Оренбурзької та Полтавської вчених архівних комісій про обмін виданнями. За цей напрямок діяльності відповідали ініціативні бібліотекарі В. Ф. Адамов, Я. В. Локоть, В. В. Данилов [7, с. 249]. Встановленню книгообмінних зв'язків Комісії сприяли активні діячі Катеринослава, офіційно звертаючись до певних наукових установ та з особистих контактів. Цікавою є інформація про організації, з якими плідно співпрацювали бібліотеки. За звітом Голови товариства А. С. Синявського, обмін відбувався з організаціями й видавництвами Чернігова, Харкова, Києва, Одеси, Москви. Відновленню бібліотечних відносин з колегами сприяв В. О. Біднов, за підтримки якого надійшли педагогічні праці методиста С. В. Фарфаровського.

У 1910 р. на одному із засідань було підготовлено звіт про отримання 13 цінних за змістом одеських, харківських, волинських, чернігівських, полтавських видань. Листування велося з 10 архівними комісіями, Науковим товариством імені Шевченка у Львові, Київським науковим товариством. У 1911 р. фонди наукової бібліотеки поповнились «Историей Харьковского университета» українського історика

та громадського діяча Д. І. Багалія, натомість відправлено колегам «Летописи» КВАК [19, с. 270].

Члени Катеринославського наукового товариства мали бажання відкрити загальнодоступну для населення бібліотеку з читальною, яка б мала нові наукові журнали, довідкову літературу, мапи, рідкісні видання. З початку діяльності правління наукового осередку порушувало питання про обмін власними працями з товариствами та редакціями періодичних видань України, Росії [3, с. 55–57; 4, с. 11].

На Катеринославщині початку ХХ ст. вагому роль у поширенні технічних знань та якісній підготовці технічних кадрів відігравало Науково-технічне товариство, створене у 1910 р. за підтримки Л. В. Писаржевського. Товариство опікувалося бібліотекою, яка мала технічну літературу і була доступною для мешканців. У 1913 р. технічна бібліотека від своїх колег отримувала такі журнали, як «Известия Томского технологического института», «Учёные записки Юрьевского университета», «Журнал общества сибирских инженеров», «Записки Московского отделения Императорского технического общества», видання Київського політехнічного інституту, кримських технічних закладів [13, с. 3].

У зв'язку з підвищеним читацьким попитом на технічну літературу та своєчасним отриманням новітньої інформації зростала роль книгообміну як ефективного джерела. Відповідальність за комплектування сучасною періодикою ніс бібліотекар Л. Л. Іванов. «Правила користування бібліотекою» містили інформацію щодо термінів користування книгами і журналами, складених з урахуванням читацької активності [8, с. 12].

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у Катеринославі активізувалась діяльність фахових товариств: бджолярів (1898 р.), садівництва (1893 р.), любителів полювання (1910–1917 рр.), сільського господарства (1915–1917 рр.). Усі товариства об'єднувала наявність фахового друкованого органу. Товариство бджолярів видавало журнал «Пчела» обсягом три аркуші, Товариство садівництва мало «Вестник», Товариство сільського господарства друкувало журнал «Южное хозяйство». Видання катеринославських товариств розсилалися земським бібліотекам Катеринославської губернії та вченим закладам і установам інших губерній. Шляхом безкоштовного обміну Товариство бджолярів відправило 104 примірники свого видання, отримавши натомість 90 примірників нових видань – праць колег [18, с. 4].

Зазначимо, що один примірник журналу «Южное хозяйство» відправляли до Англії (1915–1916 рр.), що свідчить про високий інформаційний рівень місцевого видання. Замість того бібліотека товариства сільського господарства зберігала у своїх фондах звіти та праці спеціальних товариств. Доречно додати, що розсилка журналу «Юж-

ное хозяйство» з роками зростала. За рішенням ради товариства фахове видання отримували безкоштовно бібліотеки та читальні вищих, середніх та нижчих сільськогосподарських навчальних закладів, які у свою чергу поповнювали фонди катеринославської установи власними періодичними виданнями. Кількість журналів і газет, що отримувало товариство, складала 115 назв (1915 р.) [17, с. 21, 89–97].

Отже, бібліотеки товариств відігравали важливу роль у розвитку і корисній дієвості наукових та фахових установ. Обмінні зв'язки здійснювалися за ініціативою членів товариств відповідно часу. Читальська активність та попит на книжки вимагав глибоко змістовних фондів.

Книгообмін як важлива складова процесу комплектування якісних фондів українських бібліотек активно здійснювався катеринославськими бібліотеками у XIX – початку XX ст., зокрема бібліотеками навчальних закладів, різними науковими та фаховими товариствами. Протягом історії книгообмін довів, що є вагомим і корисним джерелом поповнення фондів та якісного обслуговування під час виконання складних читальських запитів. Внесок кожного катеринославського закладу у формування та розвиток єдиного державного бібліотечного фонду України є вагомим. Вивчення та аналіз процесу внутрішнього державного книгообміну допомагає створити цілісну картину розвитку бібліотечного простору та спрямовано на збереження національної книжкової спадщини.

Бібліографічні посилання

1. **Ванеев А. Н.** Развитие библиотечной мысли в России (XIX– начало XX вв.) / А. Н. Ванеев. – М., 2003.
2. Документообмін міжбібліотечний (внутрішньодержавний). Українська бібліотечна енциклопедія URL: <http://www.ube.nplu.org/> (дата звернення: 9 вересня 2017).
3. Екатеринославское научное общество, май-июнь, 1901. – Екатеринослав, 1901.
4. Екатеринославское научное общество. Год 2, № 1, 2, 3, 4. – Екатеринослав, 1902.
5. З українського життя // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 5. – С. 79–80.
6. Заседание Екатеринославской ученой архивной комиссии: протокол № 9 от 5/XII 1906 г. Летопись ЕУАК. – Екатеринослав, 1909. – Вып. 5. – С. 12–14.
7. Заседание Екатеринославской ученой архивной комиссии: протокол № 15 от 14 ноября 1909 г. Летопись ЕУАК. – Екатеринослав, 1910. – Вып. 6. – С. 247–249.
8. **Иванов Л.** Отчет по библиотеке Научно-технического общества за 1913 г. / Л. Иванов // Труды Научно-технического общества при Екатеринославском горном институте за 1913 г. – Екатеринослав, 1914. – С. 11–12.
9. **Каневский Б. П.** Из истории международного книгообмена в России, 1877–1916 гг. / Б. П. Каневский / Государственная библиотека СССР имени В. И. Ленина // Труды. – М., 1965. – Т. 8. – С. 72–125.

10. **Кунанець Н.** Формування фондів наукових книгозбірень Львова шляхом книгообміну в кінці XIX – на початку XX ст. / Н. Кунанець // Бібліотечна планета. – 2011. – № 2. – С. 17–19.

11. **Локоть Я. В.** Исторические записки о столетнему существовании Екатеринославской классической гимназии, 1805-1905 / Я. В. Локоть. – Екатеринослав, 1908.

12. **Льовшина Л. Д.** Посилення зв'язків наукової бібліотеки Харківського державного університету харчування та торгівлі з іншими бібліотечними закладами /Л. Д. Льовшина, Л. Г. Бакуменко // URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/> (дата звернення 23.08.2017).

13. Местная хроника // Русская правда. – 1912. – 4 июня. – С. 3.

14. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1893 г. – Екатеринослав, 1894.

15. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1910 г. – Екатеринослав, 1911.

16. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1911 г. – Екатеринослав, 1912.

17. Отчет о деятельности Екатеринославского губернского общества сельского хозяйства, 1 января 1915 – 1 января 1916 гг. – Екатеринослав, 1916.

18. Отчет о деятельности Екатеринославского общества пчеловодов за 1912 г. – Екатеринослав, 1913.

19. Отчет о деятельности Екатеринославской ученой архивной комиссии, 1909–1910 гг. // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1911. – Вып. 7. – С. 266 – 271.

20. Отчет о деятельности Общества попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе за 1881/1882 уч. год. – Екатеринослав, 1882.

21. Отчет о состоянии Екатеринославского реального училища за 1893-1894 уч. год. – Екатеринослав, 1894.

22. Отчет о состоянии и действиях Екатеринославского горного училища за 1904 г. – Екатеринослав, 1905.

23. Отчет о состоянии и действиях Екатеринославского горного училища за 1908 г. – Екатеринослав, 1909.

24. Отчет о состоянии и действиях Екатеринославского горного училища за 1911 г. – Екатеринослав, 1912.

25. **Педенко О.** Наш край / О. Педенко // Народная жизнь. – 1917. – 11 авг. – № 124. – С. 3.

26. Просвіта: приходно-расходная книжка за 1908–1910 гг. и 1914 г. // ДНІМ. – Ф. 32, оп. 1, спр. 2. – 25 арк.

27. **Рубакин Н. А.** Книжное оскудение / Н. А. Рубакин // Русское богатство. – 1893. – № 1. – Отд. 2. – С. 126–159.

28. **Рубин П. Г.** Исторический очерк возникновения Екатеринославского высшего горного училища и его деятельности за 1899 – 1909 гг. / П. Г. Рубин. – Екатеринослав, 1909.

29. **Столяров Ю. Н.** Книгообмен. Книга: энцикл. / Ю. Н. Столяров. – М., 1999. – С. 315–316.

30. Устав Екатеринославского коммерческого училища, основанного екатеринославским купечеством. – Екатеринослав, 1900.

Надійшла до редколегії 18.09.2017

УДК 930.1:37] (477)»17»(091)

О. І. Журба, К. Ю. Іонцева

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна*

ПУБЛІЧНІ ЛЕКЦІЇ В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Представлено склад, структура та інформаційні можливості архівних комплексів Державного архіву Дніпропетровської області для формування уявлень щодо проблематики та масштабу лекційної діяльності в Катеринославській губернії на початку ХХ ст. Виявлені джерела висвітлюють кола пізнавальних зацікавлень мешканців регіону, місце і форми лекційної роботи в становленні культурного ландшафту модерного міста. Архівні матеріали розкривають механізми регулювання місцевою владою духовного життя Катеринослава та Катеринославської губернії. Визначається особистий склад лекторів, деякі аспекти національних відносин в регіоні.

Ключові слова: Катеринослав, публічні лекції, регіональна культура, Державний архів Дніпропетровської області, модерне місто, культурний ландшафт.

О. І. Журба, Е. Ю. Ионцева

*Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара,
Днепр, Украина*

ПУБЛИЧНЫЕ ЛЕКЦИИ В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ В НАЧАЛЕ ХХ в. (ПО МАТЕРИАЛАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ)

Представлены состав, структура и информационные возможности архивных комплексов Государственного архива Днепропетровской области для формирования представлений о проблематике и масштабах лекционной деятельности в Екатеринославской губернии в начале ХХ в. Выявленные источники освещают горизонты познавательных интересов жителей региона, место и формы лекционной работы, её роль в формировании культурного ландшафта современного города. Архивные материалы раскрывают механизмы регулирования местной властью духовной жизни Екатеринослава и Екатеринославской губернии. Определяется личный состав лекторов, некоторые аспекты национальных отношений в регионе.

Ключевые слова: Екатеринослав, публичные лекции, региональная культура, Государственный архив Днепропетровской области, современный город, культурный ландшафт.

O. I. Zhurba, E. Yu. Ionceva

Oles Honchar Dniprovsky National University, Dnipro, Ukraine

**PUBLIC LECTURES IN THE KATERYNOSLAV PROVINCE
IN THE EARLY XX CENTURY (BASED ON MATERIALS STATE
ARCHIVE OF THE DNEPROPETROVSK REGION)**

The degree of development in the scientific literature of the organization of public lectures in the Katerynoslav province at the beginning of the 20th century was determined. The urgency of studying the popularization of positive knowledge for studying the processes of urbanization in the region is justified. The composition, structure and information capabilities of the archival complexes of the State Archives of the Dnepropetrovsk Region are presented to formulate ideas about the problems and scales of lecture activity in the Ekaterinoslav province at the beginning of the 20th century. Revealed sources give an idea of the circle of cognitive interests of the inhabitants of the region, the place and forms of lecture work, its role in shaping the cultural landscape of a modern city. Archival materials reveal mechanisms of regulation by the local authorities of the spiritual life of Katerynoslav and Katerynoslav province. The personal composition of lecturers, certain aspects of national relations in the region are determined.

Key words: Katerynoslav, public lectures, regional culture, the State Archive of the Dnepropetrovsk region, a modern city, cultural landscape.

В дослідженнях проблем регіональної культури та формування міського середовища модерного Катеринослава питання організації публічних лекцій в регіоні майже обійдене увагою, або знаходить лише ілюстративне висвітлення. Так само фрагментарно ця тематика представлена і на сторінках синтетичних наукових та довідкових видань, присвячених історії Катеринослава та Катеринославщини в цілому [5; 11; 14; 15; 17]. Причому інформація про публічне поширення наукових, художніх, історичних, господарських та інших корисних і запитуваних населенням знань почерпнута переважно з опублікованих джерел, насамперед місцевої преси [1; 2; 9; 12; 13].

Тому виявлення нами у фондах Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО) цілого комплексу офіційної документації, що відображає процес організації публічного поширення знань на початку ХХ ст. шляхом проведення лекцій для широкого загалу, представляє значний інтерес. Фахове опрацювання цього архівного масиву може мати високу наукову цінність і стати суттєвим прирощенням знань не лише краєзнавчого характеру. Такий документальний комплекс потенційно здатен стати інформаційним ґрунтом для суттєвої корекції теперішніх уявлень про формування регіонального духовно-культурного ландшафту, бути корисним у справі дослідження специфік формування українського модерного міста, особли-

во його інтелектуальної складової. Проблематика формування мережі публічної науково-інформаційної комунікації може включатися й до інших різноманітних наукових контекстів, що відкриває широкі перспективи для конструювання нових ракурсів вивчення регіональної, національної та глобальної історії.

Публічне поширення знань на початку ХХ ст. певнено набувало масового характеру не лише в Катеринославі. Воно ставало загальним явищем інтелектуального та духовно-культурного життя всієї імперії [10]. Лекційна активність перетворювалася на помітну ознаку громадського і культурного ландшафту регіонів, що були включені до процесів всеосяжної модернізації. До цієї діяльності активно залучалися місцеві інтелектуали від службовців, вчителів, інженерів до професорів університетів, які вважали своїм обов'язком нести позитивне знання до широких мас. Така консолідація активістів, яка, як правило, відбувалася навколо громадських структур (товариств, комісій, редколегій періодичних видань), засвідчувала формування нового соціального простору популяризації значимої науково-пізнавальної інформації серед населення.

З іншого боку, стійке зростання суспільного попиту на лекційну діяльність ставало виявом формування регулярного, а головне масового споживання інформації, адаптованого наукового, корисного соціально-економічного та гуманітарного знання. Причому, в умовах стрімкого формування мережі масової офіційної та приватної преси, попит на безпосередній, аудіо-візуальний контакт з джерелом інформації зберігав свою значимість не лише серед недостатньо освічених верств, які лише прилаштовувалися до нових інформаційно-освітніх вимог суспільства, що модернізується. Лекційні форми користувалися популярністю і серед цілком грамотної міської публіки, засвідчуючи становлення складного багаторівневого інформаційного ринку, в якому важливе місце належало публічним лекціям. Вивчення генези, структури, механізмів діяльності, еволюції, персоніфікаційних, соціальних і суспільно-політичних аспектів функціонування цього ринку можуть суттєво уточнити і навіть змінити уявлення на процеси формування духовно-культурного простору модерного міста, на механізми становлення регіональної культури та суспільної (в тому числі й історичної) думки, на шляхи і методи популяризації наукових знань, на політику місцевої імперської влади та характер її взаємодії із суспільством. Усі ці проблеми мають високі рейтинги актуальності в сучасній історичній науці [3; 6; 9; 16].

З комплексу архівних матеріалів, що зберігаються у фонді № 11 (Канцелярії Катеринославського губернатора) ДАДО, дві справи (№ 1070 та 1181), вже були в полі зору одного з авторів цієї статті, який звертав увагу на їх інформаційні можливості щодо висвітлення діяльності катеринославського товариства «Просвіта» [7; 8].

Одна з цих справ (№ 1181) стала предметом нашої особливої уваги з метою виявлення її інформаційного потенціалу, а також задля створення моделі джерелознавчого аналізу аналогічних архівних комплексів. Вона містить документи Канцелярії Катеринославського губернатора, що за своєю видовою приналежністю представлені листуванням щодо одержання дозволів окремими особами та організаціями на читання публічних лекцій у Катеринославі та інших населених пунктах губернії. Хронологічно документи охоплюють період з 28.10.1910 по 23.09.1911 рр. Загальний обсяг справи налічує 379 аркушів та включає: 1) прохання щодо проведення лекцій з програмами і конспектами виступів, 2) відповіді губернського начальства на ці прохання, 3) афіші та оголошення щодо цих заходів та 4) інші документи, що здебільшого стосуються з'ясування відомостей щодо самих лекторів, або змісту їхніх лекцій, повідомлень про місце й час їх проведення, можливі перенесення тощо.

Тематика лекцій, відображена в документах цієї справи, надзвичайно різноманітна і створює проблемно-предметне поле зацікавленості катеринославців, а також дозволяє скласти певне уявлення щодо рейтингу (ієрархії) та структури затребуваності тем на місцевому популяризаторському ринку.

Найчисельнішу групу складали лекції, що висвітлювали різноманітні аспекти гуманітарного знання – культури, мистецтва, філософії, соціології, релігії, історії. Лектори виступали з доповідями, присвяченими життю і творчості відомих діячів літератури і мистецтва – Л. М. Толстого, Л. Бетховена, А. П. Чехова, М. Горького, Марка Вовчка, Т. Г. Шевченка. Лектори активно популяризували релігійну тематику, висвітлювали особливості життя окремих релігійних спільнот: «О воспитании и начальной еврейской школе» [4, арк. 10-12], «О поэте Бялике» [4, арк. 20-22] та ін. Значну увагу приділялось національному питанню, формуванню суспільно-політичної свідомості: «Трагедия интеллигенции» та «Национальность и национализм» [4, арк. 4-9], «Идейная пустота» [4, арк. 62-63], «Национализм пред лицом современного сознания» [4, арк. 65].

За своєю суспільною значимістю виділяються лекції, присвячені річниці селянської реформи 1861 р. Такі виступи неодноразово проводилися протягом сезону 1910–1911 гг.: «На заре крестьянской реформы» лектора М. В. Довнар-Запольського [4, арк. 39–41], «Крепостное право и крестьянская жизнь XVI-XVIII веков» Н. Н. Мирошниченка, «Крепостное право в России в XIX веке и реформа 19 февраля» Н. Н. Колотинського [4, арк. 42–53], «Падение крепостного права в России» В. І. Пічети [4, арк. 64], однойменна лекція Є. Є. Кримського [4, арк. 78–82] та інші.

Наступною за популярністю темою серед лекторів та мешканців губернського міста були медицина та охорона здоров'я. Можна при-

пустити, що такий інтерес пов'язаний як із поширеними в той час хворобами та антисанітарними умовами, так і з глибокою модернізацією самого способу життя, який висував нові вимоги до санітарних стандартів та способів їх додержання, до самого стилю життя, руйнував патріархальні уявлення про побутову гігієну. Цьому було присвячено серію лекцій доктора С. Ф. Кириллова, щодо боротьби з хворобами: «Об охрании чистоты питьевых вод в деревне», «О брюшном тифе», «О возвратном тифе», «О сыпном тифе», «О чуме человека», «О чахотке», «О сибирской язве» [4, арк. 27-30]. Їх метою було ознайомлення населення з проявами хвороб, їхньою профілактикою та лікуванням. Деякі лектори пропагували нетрадиційні методи медицини та дотримання здорового способу життя: «Проявление гипноза в человеке» та «Врач у постели больного и роль гипноза в борьбе со страданиями» П. В. Каптерева [4, арк. 36-38], «Вегетарианство и его значение» Л. А. Ройтмана [4, арк. 123-125].

Важливе місце в сезоні 1910-1911 рр. займало жіноче питання, що в той час набувало актуальності в Російській імперії в цілому: «Студентка в прошлом и настоящем» [4, арк. 17-19], «О новой женщине в связи с современным литературным и идейным переломом» [4, арк. 83-88].

Зацікавлення публіки викликали лекції, присвячені сільськогосподарській тематиці. Їх здебільшого виголошували професіонали-агрономи. Так, Г. В. Де-Сен-Лоран виступав як у Катеринославі, так і у населених пунктах Слов'янoserбського повіту [4, арк. 15]. Треба зазначити, що лекції на аграрну тематику інколи читалися українською мовою.

Актуальним питанням у вивченні місця лекційної роботи у формуванні духовно-культурного обличчя Катеринослава, що захлинявся у морі проблем, породжених несподіваною і бурхливою модернізацією, представляється створення колективного портрету тих, хто задовольняв пізнавальну спрагу нових катеринославіців. Проте, незважаючи на наявність певної інформації в справі № 1181, говорити про її достатність не доводиться. Але, перші підступи до розв'язання цього завдання архівна справа надає. Так, тут виявляються механізми організації популярних лекцій. Довідуємося, що прохання щодо дозволу на проведення заходів часто подавали не самі лектори, а їх довірені особи – члени правління організацій, які влаштовували проведення лекцій (голова Катеринославського наукового товариства А. Терпігоров, Правління Луганської міської суспільної бібліотеки ім. М. В. Гоголя, Правління Мануйлівської філії Катеринославського товариства «Просвіта» та ін.), уповноважені по влаштуванню лекцій, голови релігійних громад (єпископ Катеринославський і Таганрозький Симеон, Катеринославський раввін М. Л. Бруштейн), завідувачі або директори

навчальних закладів (завідувач школи І. Таушев, директор Олександрівського середнього механіко-технічного училища Д. Н. Поддєрьогін та ін.) тощо. Одним із найбільш частих авторів клопотань був П. В. Сивіцький – уповноважений Правління Товариства взаємодопомоги прикажчиків селища Юзівка та уповноважений Професійного товариства службовців промислових підприємств міста Маріуполя, який неодноразово звертався за дозволами на проведення лекцій іншими особами – В. А. Поссе, І. П. Кульжевським. У поданнях не завжди вказувалася посада лектора, що ускладнює визначення його фаху та соціального статусу – однак, таких випадків менше; частіше зазначалася як мінімум посада або науковий ступінь.

Залежно від тематики лекцій, їх проводили відповідні фахівці – агрономи (Г. В. Де-Сен-Лоран), доктори філософії (С. Г. Сватіков, А. С. Брагін), лікарі (С. Ф. Кириллов), філологи (Н. Н. Колотинський, В. А. Восинський – викладачі словесності у Комерційному училищі). Проте, інколи спеціальність лектора зовсім не збігався з тематикою його виступу – наприклад, санітарний фельдшер при Новомосковській земській управі Д. М. Москалець влаштував читання з нагоди 50-річчя Т. Г. Шевченка [4, арк. 70–74], а кандидат права А. Н. Лісовський виступав з лекціями, присвяченими Л. М. Толстому та Л. Бетховену [4, арк. 23–26]. Більшість лекторів були з самого Катеринослава (насамперед, працівники навчальних закладів), або з інших міст губернії, однак траплялися й такі, які приїжджали здалеку – лектор-доктор П. В. Каптерев з Москви, літератор А. К. Поляцький з Сергієва Посада, історик М. В. Довнар-Запольський з Києва.

Були серед лекторів і жінки. Так, у січні 1911 р. з лекцією «Окультизм в Індії» виступила мандрівниця В. М. Масалова [4, арк. 31–32]. Цікавим є ряд документів, що міститься на арк. 89–91 даної справи. Першим з них є прохання голови Катеринославського наукового товариства А. Терпігорова про надання дозволу на читання курсів лекцій вісьмом лекторам, з яких п'ятеро були жінками (приватна вчителька Є. Є. Лівшиц мала проводити лекції з російської мови та арифметики, К. І. Баранова та Б. Л. Лібман (також приватні вчительки) – з арифметики, стоматолог Р. М. Богорад та ще одна приватна вчителька Є. Є. Гінзбург – з російської мови). Слідом за цим проханням знаходимо наказ губернатора начальнику Катеринославського губернського жандармського управління надати інформацію щодо благонадійності цих осіб. Після отримання позитивної відповіді їм було надано дозвіл на влаштування читань.

Відповіді на прохання писалися губернатором, але частіше – головою Канцелярії. Зазвичай прохання про проведення лекцій одразу задовольнялися, однак були випадки, коли дозволу передували вимоги надіслати конспект, уточнити деякі дані щодо лектора, місця або часу лекції, рекомендації відносно її проведення.

Більшість лекцій виголошувалося російською мовою, однак були й винятки. Так, наприклад, у проханні від імені Правління Мануйлівської філії Катеринославського товариства «Просвіта» про надання дозволу агроному А. С. Гладченку на читання лекції про сільське господарство містилася примітка: «На малорусском языке» [4, арк. 103].

У деяких проханнях та реакціях влади на них можна знайти інформацію й про час та місце проведення читань. Лекції проводилися і в Катеринославі, і в менших містах та селищах губернії – Олександрівську, Луганську, Юзівці, Мануйлівці, Новомосковську, Маріуполі, Бахмуті та ін. В Катеринославі одними із найпопулярніших місць були аудиторії Катеринославського наукового товариства, в яких читали лекції як члени самого товариства, так і представники інших інституцій. Окрім того, місцями публічних читань були також Англійський клуб, Історичний та Політехнічний музеї, Жіночий клуб, аудиторії Комерційного училища та навіть їдальні залізничних майстерень.

Більшість публічних виступів були безкоштовними, але інколи – платним. Отримані кошти йшли або лектору, або на користь певної організації (бібліотеки, Катеринославської вченої архівної комісії, жіночої гімназії тощо) чи на спорудження культурних пам'яток. Ціни на квитки коливалися від 15 копійок до 2 крб. Зазвичай вони продавалися в книгарнях або безпосередньо на місці проведення.

Отже, справа № 1181 з фонду № 11 ДАДО, яка присвячена лекційній роботі в Катеринославі на початку ХХ ст., має значний інформаційний потенціал щодо висвітлення і вирішення цілого ряду актуальних питань урбаністики, інтелектуальної, культурної та соціальної історії. Його ефективне використання та включення до сучасного історіографічного контексту вимагає вирішення низки дослідницьких завдань, першим серед яких є завершення евристичної роботи з виявлення і аналізу інших аналогічних справ ДАДО, що здатне створити цілісний інформаційний архівний комплекс. Результатом цього може стати розширення уявлень про механізми і характер формування культурного обличчя міста та про специфіку модернізаційних процесів в регіоні взагалі. Залучені до наукового обігу архівні документи, що відображають процеси популяризації позитивного знання в Катеринославській губернії, сприятимуть вивченню історії суспільної думки, освіти, науки та культури Наддніпрянщини.

Бібліографічні посилання

1. **Абросимова С. В.** Історія Катеринослава на сторінках видань Губернського статистичного комітету / С. В. Абросимова // Грані. – 2001. – № 3 (17).

+**Абросимова С. В.** Катеринославська вчена архівна комісія і її внесок у дослідження історії міста / С. В. Абросимова // Грані. – 2001. – № 4 (18).

3. Города империи в годы Великой войны и революции / ред. А. Миллер, Д. Черный. – СПб., 2017.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 1181: Дело о выдаче разрешений отдельным лицам и организациям на право чтения публичных лекций (28.12.1910 – 23.09.1911). – 379 арк.
5. Дніпропетровськ: віхи історії / А. Г. Болебрух, І. Ф. Ковальова, М. Е. Кавун та ін. – Д., 2001.
6. Живучи в модерному місті: Київ кінця 19 – кінця 20 століть / упоряд. О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. – К., 2016.
7. **Журба О. І.** Архівні джерела з історії Катеринославської «Просвіти» / О. І. Журба // Дослідження з історії Придніпров'я: Соціальні відносини та суспільна думка. – Д., 1991.
8. **Журба О. І.** Лекційна робота старої катеринославської «Просвіти» та проблеми формування міського середовища / О. І. Журба // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. – Д., 2005. – Вип. 2.
9. **Журба О. І.** Сторінками історії Катеринославської «Просвіти» / О. І. Журба // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. – Вип. 1. – Д., 2001.
10. Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом: коллект. моногр. / под ред. А. Н. Дмитриев. – М., 2012.
11. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
12. **Леонова О. В.** Історичні сюжети на сторінках довідково-статистичних видань Катеринослава другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. В. Леонова // Вісн. Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Д., 2008. – Вип. 16.
13. **Леонова О. В.** Перший ювілей Катеринослава як історіографічне явище / О. В. Леонова // Гуманітарний журн. – 2010. – № 3-4.
14. **Лінднер Р.** Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / Р. Лінднер. – К.; Донецьк, 2008.
15. **Портнова Т. В.** Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ – початку ХХ ст. / Т. В. Портнова – Д., 2008.
16. Там, всередині. Практики внутрішньої колонізації і культурної історії Росії / под. ред. А. Эткінда, Д. Уффельманна, И. Кукулина. – М., 2012.
17. **Чабан М.** Діячі Січеславської «Просвіти» (1905-1921): Біобібліограф. словник / М. Чабан. – Д., 2002.

Надійшла до редколегії 06.12.2017

ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНА ІСТОРІЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

УДК 282:286 (477.7) «19/20»

Н. М. Буланова

Музей історії міста Кам'янське, Кам'янське, Україна

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ТА ЛЮТЕРАНСЬКА КОНФЕСІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У СВІТЛІ ЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Аналізуються впливи церковної політики Російської імперії на церковно-релігійне життя римо-католиків та лютеран на Півдні України впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Встановлено, що у порівнянні з лютеранською конфесією, римо-католицька у визначений період зазнала більших обмежень у своїй діяльності, оскільки втратила канонічне право прямих контактів із Ватиканом.

Ключові слова: Російська імперія, Південна Україна, церква, конфесія, римо-католицизм, лютеранство, парафія, священики, парафіяни.

Н. Н. Буланова

Музей истории города Каменское, Каменское, Украина

РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКАЯ И ЛЮТЕРАНСКАЯ КОНФЕССИИ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ В СВЕТЕ ЦЕРКОВНОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА ХІХ – НАЧАЛО ХХ ст.)

Анализируется влияние церковной политики Российской империи на церковно-религиозную жизнь католиков и лютеран на Юге Украины на протяжении второй половины ХІХ – начала ХХ ст. Установлено, что по сравнению с лютеранской конфессией, римско-католическая в означенный период имела большие ограничения в своей деятельности в связи с тем, что потеряла право прямых контактов с Ватиканом.

Ключевые слова: Российская империя, Южная Украина, церковь, конфессия, римский католицизм, лютеранство, приход, священники, прихожане.

N. N. Bulanova

Museum of history of city Kam 'yanske, Kam 'yanske, Ukraine

**ROMAN CATOLIK AND LUTHERAN CONFESSION
IN THE SOUTH UKRAINE IN THE SECOND HALF
OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES**

Actuality of theme is determined by the need to harmonize social relations in conditions of social instability. With the development of a democratic society, one must take into account the needs of the believers of different confessions and build a policy that is tolerant to them. Therefore, the purpose of the study has become the specificity of the activities of the Roman Catholic and Lutheran confessions in the South of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries in the light of the church policy of the Russian Empire.

It is noted that imperial power is in the management of a multi-confessional state tried to combine the traditional orientation towards the Russian people and Orthodoxy with universalism. This was manifested in the attempt to apply the unified principles of the management and support of foreign confessions. Built in the state mechanism of legal regulation, they had the status of «tolerant». Their legal status was legally enshrined in 1857 in the Regulations, thanks to which the state has a real opportunity to influence the internal life of Catholics and Lutherans.

Convincing examples are given that, under the influence of external factors, there were differences in the attitude of the Russian authorities to Catholics and Lutherans. The Roman Catholic Confession was under greater pressure than the Lutheran, because Catholics were forbidden to communicate directly with the papal throne. Communication with the Vatican took place only through the Ministry of Internal Affairs. The church life of both Catholics and Lutherans was strictly regulated. The only way of life of foreign confessions in the Russian Empire was the complete subordination to secular power and neutrality in relation to other religions.

Key words: Russian Empire, South Ukraine, church, confession, Roman Catholicism, Lutheranism, parish, priests, parishioners.

За сучасних умов визначення національно-культурних орієнтирів постала гостра потреба критичного вивчення й переосмислення церковної спадщини України в її окремих регіонах. У світлі цього важливим завданням для істориків та вивчення взаємозв'язків між представниками різних конфесій, впливів церковної політики на їх церковно-релігійну діяльність. Незважаючи на чималий доробок як з історії римо-католицизму, так і лютеранства, у працях дослідників висвітлюються здебільшого окремі аспекти історії римо-католиків чи лютеран у контексті суспільно-політичного, економічного, культурного розвитку приєднаних до Російської імперії українських територій [1; 2; 3; 11; 12; 13; 15]. Як свідчить аналіз літератури, на сьо-

годнішній день відчутний гострий дефіцит спеціальних досліджень, що детально висвітлюють різні сюжети церковної історії християн іноземних сповідань на регіональному рівні, включаючи законодавче регулювання та повсякденне парафіяльне життя.

У другій половині XIX ст. Римо-католицька та Євангелічно-лютеранська церкви, пов'язані з національною самоідентифікацією і культурно-історичним розвитком різних народів, глибоко укорінилися в Російській імперії, в тому числі на території Південної України, де сформувалися географічні ареали розміщення цих конфесій. Управляючи поліконфесійною державою, імперська влада намагалася поєднувати у своїй політиці традиційну орієнтацію на російський народ і православ'я, з універсалізмом, що проявлялось у намаганні застосовувати єдині принципи управління й підтримку всіх легальних конфесій, які служили опорою престолу. У свідомості правителів імперії був закорінений мілетний (через місцеву «верхівку») підхід в управлінні державою, що знайшло відображення в законодавстві.

Правове становище християн іноземних сповідань було юридично закріплене в 1857 р. у Статутах, завдяки яким держава отримала реальну можливість впливати на внутрішнє життя католиків та лютеран [17]. Поява Статутів Римо-католицької та Євангелічно-лютеранської церков стала підтвердженням легалізації католицизму та лютеранства, їх офіційним визнанням у якості терпимих релігій, гарантом збереження і подальшого розвитку інославнох конфесій в імперії.

Держава фактично визначала релігійну ідентичність підданих з метою підтримання існуючої в імперії ієрархії конфесій. В цьому сенсі конфесії іноземних сповідань, вбудовані в державний механізм правового регулювання, мали статус «терпимих»: кодифіковані норми релігійного права отримували статус світських законів. Затверджений законом і духовною дисципліною контроль духовенства за релігійно-моральним життям віруючих доповнювався вкоріненою релігійною практикою формування політичної лояльності до російської монархії. Разом з тим під впливом зовнішніх чинників існували відмінності у ставленні російської влади до католиків та лютеран. Так, лютерани, на відміну від католиків, не мали фундаментальної догматичної бази, стрункої церковної ієрархії, усталеної традиції прозелітизму. Основні принципи лютеранства – підпорядкування церкви світському главі держави, проявилися повною мірою в Російській імперії. Вищою адміністративною інстанцією Євангелічно-лютеранської церкви вважалася Генеральна Євангелічно-лютеранська консисторія, що знаходилась у Санкт-Петербурзі [17].

Натомість Римо-католицька церква ідентифікувала себе з національними прагненнями вірних, схильна до більшої незалежності від держави через підлеглість єдиному наднаціональному центру –

Ватикану, який призначав кандидатів на єпископів, визначав їхню юрисдикцію, позбавляв їх влади та сану. Як інституція, ця конфесія зазнала більшого імперського впливу, ніж Євангелічно-лютеранська, отримавши право апелювати до Ватикану лише через Міністерство внутрішніх справ [17, с. 25]. Папа Римський завжди у свідомості католиків, незважаючи на юридичну підпорядкованість католицької ієрархії державі, залишався Божественним намісником. Натомість верховна влада Російської імперії розглядала несанкціоновані взаємини з Ватиканом як політичну антидержавну діяльність.

У політичному житті Російської імперії зберігалася традиція, започаткована Катериною II, яка «не визнала за Римом права втручання під приводом релігії в розпорядок внутрішнього устрою католицького духовенства ...і в справі урядові» [16, с. 4]. Правоздатність та дієздатність католиків обмежувалась через заборони прямого спілкування духовенства з Римським двором, реалізації папських указів без погодження їх державною владою. У зв'язку з цим римо-католицькі священники змушені були дотримуватись фактично неканонічних норм. Лютерани, які не мали канонічного законодавства, скористалися наданою їм можливістю для конструювання власної, єдиної системи правового регулювання. Євангелічно-лютеранська церква більш тісно співпрацювала з державою, зверхність якої визнавала, тому законодавчі обмеження торкалися її меншою мірою.

Окрім взаємин із Ватиканом, на становище РКЦ на Півдні України вплинули польські повстання 1830-1831 рр., 1863-1864 рр., що активно підтримувались польським католицьким духовенством. Очевидно, цей чинник спричинив негласні заборони римо-католицьким священникам мешкати поруч зі своєю парафією. Так, одному з кримських ксьондзів наказано було винаймати квартиру в Перекопі, де не було жодного католика, а найближча римо-католицька громада знаходилась у 25 кілометрах від міста [12, с. 53–71]. Як римо-католицькому, так і лютеранському духовенству заборонялося наділяти святими таїнствами мирян з інших парафій, покидати парафію без дозволу духовної консисторії [17, с. 27, с. 56].

Яскравим свідченням намагань влади розпорешувати католиків по різних населених пунктах є ситуація з однодворцями – переселенцями із західних губерній, які у 1857 р. були поселені у різних селищах Бахмутського, Олександрівського, Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії. На практиці така дислокація, коли в одному селищі мешкало по кілька родин католиків, виявилася досить складною для здійснення християнських треб. 2 грудня 1858 р. переселенці написали листа до єпископа Тираспольського Ф. Кана з проханням про сприяння у переселенні до однієї Миколаївської волості Олександрівського повіту на порожні землі. Цей повіт духовно опі-

кувався ксьондзом Пауліном Бальцевичем, настоятелем Бахмутсько-Олександрівської парафії [7, арк. 1-4]. Панотець також звернувся з відповідним проханням до консисторії, враховуючи, що справляти треби на відстані у 1294 версти більше, ніж один раз на рік, було просто неможливим. Натомість церковне начальство порадило ксьондзу частіше об'їжджати парафію, оскільки питання про переселення не знаходилося в їхній компетенції. У цій ситуації прослідковуються намагання владних структур Російської імперії створити умови для асиміляції католиків переважаючим православним населенням краю.

Релігійно-правові обмеження католиків та лютеран позначились на громадській сфері. Іновірці були позбавлені можливості обіймати посади в державному управлінському апараті; їх не допускали до світської навчально-виховної діяльності. Лише у квітні 1906 р. було скасовано закон про заборону католикам і лютеранам заміщати посади народних учителів у земських школах [13, с. 143].

Імперська влада намагалася чинити перепони у відкритті шкіл для католиків. Так, у 1866 р. на ім'я Попечителя Одеського навчального округу курат Симферопольської римо-католицької церкви Михальським було подане клопотання про відкриття школи для дівчат: «Курат Симферопольской Римско-католической церкви Михальский содержащий уже при этой церкви мужскую школу [в ній навчалось всього 12 учнів – *прим. автора*] просит о дозволеннии ему открыть при оной и женскую школу, в которой преподавателем закона Божия, чтения и письма на русском, немецком и французском и четыре действия арифметики намерен заниматься сам курат Михальский» [4, арк. 1].

На підставі зібраної інформації про благонадійність курата, Симферопольський поліцеймейстер доносив: «Отзывы не очень выгодны, что же касается образа мыслей его, то он не высказывался, а во время минувшей Польской революции пособничал некоторым единоверцам в открытии ими в пользу мятежников подписки...» [4, арк. 2]. Тому був знайдений формальний привід для відмови: «...курат Михальский по французски и немецки говорит, но знает ли он эти языки основательно настолько, чтобы преподавать воспитанницам, то на это никто не мог дать удовлетворительного ответа» [4, арк. 4, 4 зв.]. І курат не отримав дозволу на відкриття школи для дівчат. При цьому доньки православних парафіян ще у 1863 р. отримали можливість навчатися у жіночому єпархіальному училищі.

Могутнім важелем впливу на римо-католицьке духовенство був фактор матеріальний. Після польського повстання 1863 р. все майно, нерухомість та капітали католиків надійшли до казни. Відтоді на її утриманні перебував увесь штат костелів, а священники одержували державну плату від 280 до 400 крб на рік. До казни ж мали надходити церковні збори [16, с. 46]. Але траплялися випадки, коли ксьондзи

взагалі залишалися без засобів для існування. Один із них стосується учасника польського повстання Гаспара Войткевича, якого в 1876 р., після закінчення терміну заслання у Сибіру направили до Катеринослава [6, с. 1]. У зв'язку з важким матеріальним становищем, він неодноразово звертався до Катеринославського губернатора з проханням про надання допомоги, але так і помер, не дочекавшись відповіді [6, с. 2].

Найнебезпечніших у політичному відношенні духовних осіб закривали в монастирях. Для цього було достатньо подання губернатора до духовної консисторії [8, арк. 305]. На утримання «порочных ксендзов» виділялося 50 коп. на добу. Вони потрапляли у повну залежність від настоятеля монастиря, який переглядав всю кореспонденцію, міг дозволити або заборонити побачення зі сторонніми особами тощо [14, арк. 1, 2].

Обмеження діяльності іноземних християн стосувалися також культової практики. Так, у 1850 р. Департамент духовних справ іноземних сповідань направив до Херсонської римо-католицької єпархії указ Сената № 18003 «О делении церковных предметов на священные и несвященные» [10, с. 103]. Цей указ поширювався і на лютеранські парафії. Того ж року вийшов указ Міністерства юстиції про заборону ввезення з-за кордону книг, заборонених цензурою [10, с. 103]. В 1853 р. єпископ Кан отримав наказ Міністерства внутрішніх справ, у якому вимагалось, «чтобы приобретение недвижимого имущества римско-католическими духовными учреждениями, под каким бы то видом и на какую бы то ни было сумму производилось не иначе, как по представлению о том каждый раз в Министерство внутренних дел» [10, с. 104].

Після придушення польського повстання 1863 р. упродовж 1860–1870-х рр. заборонялися проповіді польською мовою, що завдавало великих труднощів для мирян та кліру [10, арк. 1]. У 1866 р. уряд заборонив католикам виходити з процесіями поза межі храмів. У цьому плані Євангелічно-Лютеранська церква, традиційно підпорядкована світській владі й позбавлена церковного центру за кордоном, знаходилася у сприятливому становищі. Всі постанови про стан і потреби лютеранських церков, зміни у богослужінні, зняття сану з патерів за існуючою традицією затверджувалися російським імператором.

Церковна політика російського самодержавства позначилася й на храмовому будівництві. У 1857 р., в «Уставе духовных дел иностранных исповеданий» остаточно визначено порядок будівництва римо-католицьких та лютеранських церков. Їх дозволялося споруджувати там, де цього потребували обширність парафії, існували складнощі у виконанні треб одним священиком або відбувався значний приріст населення [13, с. 34]. Для отримання дозволу на закла-

дини потрібно було звертатися до місцевого губернського начальства, яке розпочинало низку листувань з духовними консисторіями іноземних сповідань, православної консисторією, Святішим Синодом і Міністерством внутрішніх справ.

На практиці цей процес тривав не один рік і ставав надто обтяжливим і драматичним для віруючих та священників. Так, у колонії Гроненталь, що знаходилась на відстані 50 верст від церковної парафії Розенталь Симферопольського повіту, у 1882 р. парафіяни вирішили збудувати нову римо-католицьку церкву, оскільки існуючий храм був маленьким і не вмщав усіх парафіян.

Парафіяни зібрали кошти, склали кошторис і проект, направивши відповідне клопотання до будівельного відділу Таврійського губернського правління, але «не зависимо от сего на основании 125 и 247 ст. т. XII устава строительного просит Епископа Таврического и Симферопольского, а также Тираспольскую Римско-католическую Духовную консисторию уведомить, нет ли препятствий на разрешение постройки церкви и открытия в ней богослужения» [5, арк. 22]. Коли влада довідалась, що будівництво було розпочате без дозволу, священику винесли догану. Але храм все-таки дозволили освятити.

Російська дослідниця О. Ліценбергер зробила висновок, що спорудження лютеранських церков у цілому велось активніше, ніж римо-католицьких: у 1865 р. влада заборонила будувати римо-католицьку церкву в Єлисаветграді; в 1891 р. – не прийнято проект церкви в Одесі через висоту шпильів, вищих від православного храму; католицька громада села Олександрівки Таврійської губернії роками очікувала дозволу на будівництво церкви [11].

Для духовного життя лютеран, у яких на першому плані була особиста віра, церковні будівлі були менш значимими, ніж для католиків. Незважаючи на це, участь у церковному будівництві вважалася почесною. Малочисельність духовенства дещо нівелювалася спрощеним культом, але коло обов'язків пасторів і патерів залишалось широким.

Церковно-релігійне життя лютеран і католиків відбувалося під постійним контролем і регламентацією влади. Як і православне духовенство, римо-католицьке й лютеранське були поставлені на службу престолу, здійснюючи «...чтение в церкви, после окончания Божественной службы, Высочайших манифестов и указов, предписаний светского начальства» [16, с. 19]. До кола церковних богослужінь включалися дні народжень членів імператорського Дому, згідно з табелем Міністерства внутрішніх справ [16, с. 34]. Департамент іноземних сповідань постійно направляв затверджені імператором форми ектиній для включення у річний цикл богослужінь [10, арк. 1–3]. Перелік «царських» днів регулярно доповнювався новими молебнами та

панахидами. 21 квітня 1863 р. Тираспольському єпископу надійшов імператорський указ із Римо-католицької духовної колегії про поминання впродовж року в римо-католицьких храмах «преставившегося» імператора Миколи Олександровича [8, арк. 108–109]. Під час жалобних днів, а також православного Великого посту, в містах припинялося громадське і культурне життя представників інших конфесій.

У богослужіння лютеранських і римо-католицьких церков Південної України запроваджувалися молебні на честь важливих подій в суспільно-політичному житті Російській імперії. Так, 20 лютого 1878 р. римо-католицькі та протестантські храми відслужили молебні на честь закінчення російсько-турецької війни [8, арк. 314]. Під час богослужінь Товариство опікування пораненими і хворими воїнами збирало пожертви для католиків і лютеран – учасників російсько-турецької війни [8, арк. 301]. В 1860 р. римо-католицькі та протестантські парафії краю зібрали кошти на будівництво пам'ятника на честь 1000-річчя Росії [8, арк. 14].

На відміну від лютеранського, римо-католицьке духовенство, згуртоване і дисципліноване, не обтяжене родинами, виявляло спротив розпорядженням російської влади, не бажаючи служити «царські» молебні, носити височайше пожалувані їм російські нагороди. У грудні 1863 р. вийшло розпорядження Тираспольського єпископа з цього питання: «А как подобные поступки... могут быть отнесены к презрению Высочайших награждений, то в устройении сего недоразумения на будущее время внушить священникам, чтоб они исполняли в точности настоящее распоряжение... носили ордена, кресты и медали... по крайней мере, в дни праздничные, табельные и торжественные, а также надевали оные, направляясь в присутственные места» [8, арк. 1].

В указі імператора від 9 грудня 1878 р. зазначалося, що «...в некоторых римско-католических церквях в высокоторжественные дни, духовенство, по окончании литургии, пред отправлением молебствия за царствующий дом, отходя от алтаря в ризницу для перемены облачения, остается там столь продолжительное время, что большая часть присутствующих на литургии народа расходится, полагая, что служение закончилось» [8, арк. 305]. Римо-католицька колегія вимагала від священників служити «царський» молебен відразу по закінченню літургії.

На початку ХХ ст. традиційна система управління етноконфесійними відносинами переживала в Російській імперії кризу, що зробило реформування неминучим: наростаюче у суспільстві прагнення до свободи індивідуального вибору розхитувало механізм регулювання державно-церковних відносин. У результаті віросповідного реформування урядом було відмінено найбільш одіозні обмеження релігійного життя римо-католиків та лютеран: їм надавалось право вільного

сповідання і відправлення релігійних обрядів, знято обмеження в будівництві й ремонті храмів, придбанні майна, заснуванні релігійних закладів. Але залишались обмеження в плані поширення і пропаганди вчення. Після 1905 р. особливо загострилась проблема реєстрації конфесійної приналежності, коли, з однієї сторони, російським підданам був, у принципі, дозволений вільний вибір релігії, а з іншої, – від їх віросповідання залежало багато прав і обмежень, що визначали становище людини в суспільстві.

Опинившись в ситуації, що значно розширила духовну свободу, російські чиновники за інерцією продовжували дотримуватись відповідної ієрархії на чолі з традиційними конфесіями, що мали усталену догматику і давній досвід стосунків з державою. Так, у 1912 р. парафіяни села Богемки Таврійської губернії були притягнуті до кримінальної відповідальності за будівництво церкви без затвердження проекту губернським правлінням [13].

Оскільки римо-католицькі та лютеранські громади Південної України знаходились у прямій залежності від російської влади, церковна політика якої була направлена на обмеження їх релігійної діяльності і послаблення впливу на суспільство, єдиним шляхом виживання в Російській імперії для них залишалось повне підпорядкування світській владі і нейтралітет стосовно інших віросповідань.

Бібліографічні посилання

1. **Баковецька О. О.** Римо-католицька церква в Україні XVIII–XIX століт-ті / О. О. Баковецька. – Миколаїв, 2016. – 360 с.
2. **Білоусов Ю.** Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історич-ний нарис / Ю. Білоусов. – Житомир, 2000. – 314 с.
3. **Ганзуленко В. П.** Римо-католицькі громади Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.): соціальний аспект / В. П. Ганзуленко // Південний архів. Іст. науки. – Херсон, 2008. – Вип. 28/29. – С. 279–287.
4. Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 26, оп.2, спр. 198, арк. 1.
5. Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 27, оп. 13, спр. 1642, арк. 22.
6. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 20, оп. 1, спр. 6. – 2 арк.
7. Державний архів Саратовської області (далі – ДАСО). – Ф. 365, оп. 1, спр. 95.
8. ДАСО. – Ф. 365, оп. 1, спр. 140.
9. ДАСО. – Ф. 365, оп.1, спр. 206. – 5 арк.
10. ДАСО. – Ф. 365, оп. 2, спр. 49. – 3 арк.
11. **Лиценбергер О. А.** Евангелическо-лютеранская церковъ в Российской истории (XVI–XX вв.) / О. А. Лиценбергер. – М., 2004. – 544 с.
12. **Лиценбергер О. А.** Римско-католическая церков в Крыму и чехи-католики / О. А. Лиценбергер. Чехи в Крыму. Очерки истории и культуры. Книга четвертая // О. А. Лиценбергер, Ю. Н. Лаптев. – Симферополь, 2005. – С. 53–71.
13. **Лиценбергер О. А.** Римско-католическая Церковь в России: история и правовое положение. – Саратов, 2001. – 384 с.

14. Российский государственный архив Военно-морского флота (г. Санкт-Петербург). – Ф. 283, оп. 3, д. 6564. – 7 л.

15. **Тихонов А.** Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. / А. Тихонов. – СПб., 2007.

16. **Толстой Д. А.** Римский католицизм в России. Историческое исследование / Д. А. Толстой: в 2 т. – Т. 2. – СПб., 1876. – 438+138 с.

17. Уставы духовных дел иностранных исповеданий, повелением Государя императора составленные // Свод законов Российской империи, повелением государя-императора Николая I составленный. – СПб., 1857. – Т. XI. – Ч. 1. – 171 с.

18. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442, оп. 1, спр. 1486. – 11 арк.

Надійшла до редколегії 17.09.2017

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ XIX–XX ст.

УДК 94 : 334.716] (477) «1861-1900»

А. Г. Перетокін

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна*

ВПЛИВ АКЦІОНЕРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА НА РОЗВИТОК ГАЛУЗЕЙ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НАДДНІПРЯНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Проаналізовано етапи розвитку акціонерного підприємництва в Наддніпрянщині та його вплив на стан галузей важкої промисловості у другій половині XIX ст. В дослідженні використано матеріали галузевої преси.

Ключові слова: акціонерне підприємництво, галузі важкої промисловості, іноземний капітал, Наддніпрянщина, друга половина XIX ст.

А. Г. Перетокин

*Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара,
Днепр, Украина*

ВЛИЯНИЕ АКЦИОНЕРНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА НА РАЗВИТИЕ ОТРАСЛЕЙ ТЯЖЕЛОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НАДДНЕПРЯНЩИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

Проанализированы этапы развития акционерного предпринимательства в Наддніпрянщине и его влияние на состояние отраслей тяжелой промышленности во второй половине XIX в. В исследовании использованы материалы отраслевой прессы.

Ключевые слова: акционерное предпринимательство, отрасли тяжелой промышленности, иностранный капитал, Наддніпрянщина, вторая половина XIX в.

A. G. Peretokin

Oles Honchar Dniprovsky National University, Dnipro, Ukraine

INFLUENCE OF JOINT-STOCK ENTREPRENEURSHIP UPON THE DEVELOPMENT OF THE HEAVY INDUSTRY BRANCHES IN THE DNIEPER REGION IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

It is very important for our modern Ukrainian society to study experience of joint-stock entrepreneurship in order to renew and develop the main branches of heavy industry.

The aim of the article is to analyze the stages of joint-stock entrepreneurship and its impact upon the development of heavy industry branches in the Dnieper region in the second half of the 19th century.

The first joint-stock companies in the Russian empire appeared at the edge of the 18th and 19th centuries. At first the process of joint-stock entrepreneurship was slow. During the period of the 70-s and 80-s of the 19th century new joint-stock companies were founded in the mining industry of the Dnieper region. Some of them had foreign capital. At the end of the 80-s and the beginning of the 90-s there was the process of industry concentration and capital centralization in the Dnieper region. Many new joint-stock companies were founded in mining, metallurgical and machine-building branches of industry. New joint-stock banks also appeared at that time. Joint-stock companies and joint-stock capital combined. Joint-stock enterprises provided the development of equipment and technology of production. 96,5 % of cast iron melting, 77,5 % of coal mining and 73,5 % of iron ore mining were produced by joint-stock companies of the Dnieper region at the end of the 19th century. Influence of joint-stock entrepreneurship upon the development of heavy industry branches was intensive.

Key words: joint-stock entrepreneurship, heavy industry branches, foreign capital, the Dnieper region, the second half of the 19th century.

У пореформеній Наддніпрянщині значний розвиток одержала акціонерна форма організації підприємств. Акціонерні компанії вважаються найбільш розвиненою формою капіталістичного підприємства, яка надає можливість значно поширювати масштаби виробництва. Для Наддніпрянщини і Російської імперії в цілому це мало особливе значення, тому що в країні не вистачало вільних капіталів. Чисельність та частка акціонерних компаній та динаміка їх створення в промисловості є важливим показником рівня економічного розвитку країни.

Актуальність дослідження безперечна. Трансформаційні процеси сучасної української економіки спрямовані на забезпечення сталого розвитку країни. Наддніпрянській Україні належить особлива роль у цьому перетворенні. Як індустріальний центр українських земель, що входили до складу Російської імперії, Наддніпрянщина почала формуватися ще в пореформені часи. В незалежній Україні зараз гостро стоїть питання про відновлення та модернізацію головних галузей важкої промисловості. Для виконання цього складного завдання потрібно створювати акціонерні товариства, які б мали серйозну фінансову базу, забезпечити сприятливі умови для іноземних інвесторів, розробляти законодавчу базу. Вивчення історичного досвіду вирішення проблем індустріального розвитку в Наддніпрянській Україні пореформених часів може бути корисним.

Дослідження, які пов'язані з темою статті, можна підрозділити на три періоди: дореволюційний (роботи Б. Ф. Брандта [4],

Н. Є. Пушкіна [31], В. С. Зіва) [20], радянський – праці В. І. Бовикіна [2], Т. І. Дерев'янкін [15], М. Я. Гефтера [5], І. Ф. Гіндіна [7], В. Я. Лавричева [23], Я. І. Лівшина [25], О. О. Нестеренка [28], С. Г. Струмліна [50], П. А. Хромова [55], Л. Є. Шепелєва [57], Д. І. Шполянського [60] – (особливо плідними були 50-70 роки ХХ ст.) та пострадянський. В Росії в пострадянський період вийшли дослідження В. Н. Баришнікова [1], А. Н. Боханова [3], а в Україні з'явилися праці Я. Й. Грицака [14], М. О. Гринчак [13], І. В. Довжука [16; 17] О. М. Доніка [18], В. В. Крутікова [22], Т. І. Лазанської [24], А. М. Михненко [27], О. П. Реснта [39], Ф. Г. Турченка [52], Ю. М. Чекушиної [56], О. Б. Шляхова [58; 59].

Мета статті – проаналізувати етапи розвитку акціонерного підприємництва в Наддніпрянщині у другій половині ХІХ ст. та його вплив на стан галузей важкої промисловості, а також розглянути, які вимоги висували акціонерні компанії та яку роль в акціонерному засновництві відігравав іноземний капітал. В дослідженні заплановано широко використовувати матеріали галузевої преси.

Перші акціонерні товариства з'явилися на межі ХVІІІ й ХІХ ст. У дореформеній Росії цей процес відбувався дуже повільно. За півстоліття було створено лише 16 акціонерних товариств, а їх основний капітал сягав 20 млн. сріблом [30, с. 1]. Спроби заснувати акціонерні товариства в Наддніпрянщині були ще наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХІХ ст. У 1867 р. відомий промисловець і банкір С. Поляков спробував заснувати акціонерне товариство Азовського рейкового заводу для будівництва металургійних заводів. Згодом він зрозумів, що витрати дуже великі і йому це невигідно. Підприємець вирішив передати свої права англійському підприємцю Джону Юзу [35, арк. 79].

В останні роки перед реформою, а особливо в перші пореформені десятиліття, процес створення акціонерних товариств у торговельно-промисловій та фінансовій сферах значно прискорився. З 1855 р. до 1880 р. кількість акціонерних товариств в Росії зросла в десять разів з 50 до 506 з капіталом у 271 300 тис. золотих крб. Значна частина акціонерних товариств реорганізовувалася з підприємств, які належали відомим представникам вітчизняної буржуазії (Морозовим, Прохоровим, Рябушинським та ін.). Форма акціонерного товариства, з одного боку, зобов'язувала власника надавати публічну звітність, а з іншого боку, спрощувала одержання банківського кредиту і дозволяла зберегти сімейний характер власності, а також ускладнювала можливість захоплення таких товариств іноземними підприємцями [57, с. 93].

Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва було засновано в Англії в 1868 р., а почало діяти в Російській імперії з 1869 р. Основний капітал товариства складав 300 тис. фунтів стерлінгів (3 млн. крб) [36, арк. 4]. Уже на той час Ве-

лика Британія характеризувалася високим рівнем розвитку гірничої та гірничозаводської промисловості. Ця високорозвинена країна була зацікавлена у вкладанні капіталу в промисловість інших країн.

Наприкінці 60-х рр. бахмутський купець І. Л. Уманський утворив пайове товариство для розробки Голубовського родовища, а в 1872 р. було засновано Голубовське товариство кам'яновугільної промисловості. Засновниками товариства були генерал Дурново і барон Френкель. Основний капітал товариства дорівнював 2,667 млн. крб. [22, с. 30]. В 1872 р. було засновано Новопавлівське товариство для розробки вугільних покладів. Основний капітал цього акціонерного товариства складав 3 млн. крб. С. Поляков у тому ж році заснував товариство Південна кам'яновугільна промисловість з основним капіталом у 1,7 млн. крб і 2, 55 млн. крб кредиту. Будівництвом біля села Петровський завод керував талановитий інженер П. М. Горлов. Це підприємство було обладнано сучасною технікою. П. М. Горлов одержав дозвіл на ввезення обладнання з-за кордону без сплати мита [11, с. 347; 10, с. 462].

Калиновську компанію кам'яновугільного виробництва з капіталом 500 тис. крб заснували росіяни і британський підприємець Дж. Д. Гібсон у Області Війська Донського [45, с. 883]. В 1870-х рр. в Області Війська Донського були також засновані Петро-Мар'євське гірниче товариство з капіталом 600 тис. крб і Південно-російське гірниче товариство [12, с. 465]. Нові акціонерні товариства виступали за заміну дров мінеральним паливом, за розвиток металургії, яка б була спроможна забезпечити вітчизняну промисловість своїми виробами, за обмеження ввезення іноземного вугілля, за встановлення мита на ввезення іноземного вугілля.

У 1870-х рр. було засновано два акціонерних товариства з іноземним капіталом: Азовська вугільна компанія з основним капіталом у 150 тис. фунтів стерлінгів, правління якої знаходилося в Лондоні, а також Французьке Гірниче і Промислове товариство на Півдні Росії, основний капітал якого складав 20 млн. франків [46, с. 694].

У цей період панувала жорстка конкуренція між товариствами, тому значна частина компаній збанкрутувала. Видатний гірничо-промисловець А. Ф. Мевіус писав про цей період розвитку вітчизняної промисловості в галузевій пресі. Він зазначав, що підприємці як метелики налетіли на Південь Росії і спалили свої крильця, тобто понесли великі втрати і призупинили свою діяльність [61, с. 19]. На розвиток важкої промисловості в Наддніпрянщині негативно вплинули невдачі, банкрутства значної кількості перших акціонерних компаній. Перші акціонерні компанії характеризувалися невеликою кількістю акціонерів, а за своєю структурою нагадували пайові товариства.

Новоросійське товариство, Товариство південноросійської кам'яновугільної промисловості, Голубовське товариство, Олексіївське гірничопромислове товариство, Гірниче і промислове товариство на Півдні Росії, Азовська вугільна компанія, Петро-Мар'євське товариство були найуспішнішими акціонерними компаніями. Вони витримали кризи середини 1870-х рр. та початку 1880-х рр.

Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. у важкій промисловості Російської імперії відбувалася концентрація виробництва, централізація капіталу, створювалися нові акціонерні товариства, а існуючі товариства наросували капітали. Цей період характеризувався бурхливим розвитком акціонерного засновництва. За десятиліття з 1882 р. до 1892 р. було засновано 383 товариства, а з 1893 р. до 1901 р. їх з'явилося більше тисячі. Так, наприклад, у 1896 р. було засновано Товариство Брянських кам'яновугільних копалень. Товариство Брянського рейкопрокатного заводу передало новому товариству вугільні копальні, а взаєм одержало контрольний пакет його акцій, який нараховував 9 тисяч із загальної кількості в 12 тисяч акцій [8, с. 2549].

Іноземний капітал відігравав важливу роль у цьому процесі. Іноземних акціонерних товариств нараховувалося 105, а їх основний капітал складав 279 млн. крб. Найкрупніші іноземні акціонерні товариства з основним капіталом у 223 млн. крб (або 600 млн. франків) діяли в таких галузях промисловості: гірничій (73 млн. франків), кам'яновугільній (166 млн. франків), гірничозаводській (124 млн. франків), машинобудівній (54 млн. франків). Іноземні підприємства також домінували у 1 232 акціонерних товариствах, основний капітал яких наприкінці XIX ст. складав 2 млрд. крб [34, арк. 74-76].

З середини 1890-х рр. почали підвищуватися біржові розцінки промислових цінностей, що сприяло процесу акціонерного засновництва в важкій промисловості Наддніпрянщини. У важкій промисловості було засновано 61 акціонерне товариство з основним капіталом у 149, 765 млн. крб, а почали діяти 56 акціонерних товариств з основним капіталом у 138, 695 млн. крб. Діючі акціонерні товариства під час промислового підйому збільшили свої капітали на 52, 835 млн. крб. Наприклад, Новоросійське товариство збільшило свої капітали на 6 млн. крб, Донецько-Юр'ївське – на 5,5 млн. крб, Олексіївське гірничопромислове і Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана – на 3 млн. крб [31].

В загальній сумі акціонерного капіталу промислових товариств значно збільшилася частка підприємств важкої промисловості. В 1893 р. вона дорівнювала 30,4 %, а в 1900 р. склала 59,1 % [2, с. 203].

На початку XX ст. іноземці вклали в економіку Наддніпрянщини близько 420 млн. крб. Приблизно половину цих коштів складала частка французьких капіталістів, а третина – бельгійських. Інші ін-

вестори, які вкладали свої кошти у промисловість українських губерній, переважно були представниками німецького та американського капіталу. Іноземні інвестиції, зазвичай, здійснювалися у двох формах: акціонерній – за безпосередньої участі в управлінні та прибутках підприємств і в позиковій – облігаційній, – з отриманням відсотків за позиками. Основною сферою діяльності іноземних капіталів була важка промисловість Наддніпрянщини. Іноземні інвестори несли не тільки капітали, свій досвід, новітню техніку, а й промислову енергію, знання та прагнення у своїй підприємницькій діяльності йти на певні ризики [59, с. 95–101; 26; 54].

У 90-х рр. XIX ст. відбувався подальший розвиток мережі акціонерних комерційних банків країни. З 1893 р. до 1900 р. основні капітали акціонерних комерційних банків зросли на 3/4, а інші пасиви – вдвічі. Особливо зросла активність столичних акціонерних комерційних банків, вони значно розширили масштаби своєї діяльності в провінції, особливо це стосується промислового району Наддніпрянщини [7, с. 88].

Перехід Міжнародного й інших банків від кредитування промислових підприємств до установчо-емісійної діяльності пов'язаний з бурхливим розвитком промисловості в останньому десятилітті XIX ст. З другої половини 90-х рр. відбувався перехід до керівництва установчо-емісійними операціями, що свідчило про початок зрощення банківського капіталу з промисловим. Видатні промисловці й керівники відомих великих підприємств входили до складу рад столичних банків, наприклад голова Нікополь-Маріупольського товариства А. П. Бородін, керівник Брянського товариства В. Ф. Голубев. До Міжнародного банку запросили головного інженера Донецького Товариства залізоробного та сталеливарного виробництва в Дружковці Ф. Ф. Корве. Він був призначений консультантом з технічних питань, а також мав входити до правлінь тих підприємств, які зацікавили банк [47, с. 6].

У липні 1896р. відбулися перші загальні збори акціонерів Нікополь-Маріупольського гірничого та металургійного товариства, на яких було з'ясовано, що 14 095 акцій з 24 тисяч належали Міжнародному банку, половина з яких належали його учасникам (Російсько-Американській Промисловій компанії та Міжнародному Банку в Парижі *Banque Internationale de Paris* та ін.) [37, арк. 56].

Наприкінці 1896 р. було засновано товариство Брянських кам'яновугільних копалень. Товариство Брянського рейкопрокатного заводу передало йому вугільні шахти і одержало контрольний пакет його акцій – 9 тис. із загальної кількості в 12 тис. [8, с. 2549].

У промислових і фінансових колах Росії виділялася група великої буржуазії, яка відігравала головну роль у діловому світі. Монополіза-

ція важливих галузей промисловості і зміни у фінансовій сфері, поширення акціонерного засновництва сприяли укріпленню позицій великої буржуазії і створенню фінансової олігархії в Російській імперії.

На початку XX ст. у важкій промисловості Наддніпрянщини нараховувалося 71 акціонерне товариство з основним капіталом 226,713 млн. крб. У роки промислового піднесення акціонерні товариства у важкій промисловості відігравали важливу роль. У 1894 р. на долю акціонерних підприємств в металургійній промисловості припадало 94,4 % виплавленого чавуну, а в 1900 р. – вже 96,2 % [40; 41]. В гірничій промисловості на долю акціонерно-пайових товариств у 1894 р. припадало 56,9 % видобутку вугілля, а в 1900 р. на їх долю вже припадало 81,6 % видобутку вугілля. В машинобудівній, механічній та металообробній галузях промисловості на долю акціонерних підприємств припадало 84,6 % всього виробництва [42; 48; 53].

В період промислового піднесення банки брали активну участь у створенні, фінансуванні та діяльності акціонерно-пайових підприємств із значним надходженням іноземних капіталів. Представники банків брали участь у правліннях промислових товариств. Такі підприємства мали змогу розширювати виробництво. Найбільш успішними були акціонерні товариства, яких підтримували фінансові групи або окремі банки. До таких успішних товариств належали Нікополь-Маріупольське, Російсько-Бельгійське, Донецько-Юр'ївське, Олексіївське, Російсько-Донецьке та ін. У важкій промисловості Наддніпрянщини акціонерні товариства, головним чином, належали до гірничої та металообробної галузей промисловості [6, с. 178–200; 16, с. 1–40].

На початку 1901 р. у важкій промисловості Наддніпрянщини функціонувало 23 акціонерних підприємства металургійної, машинобудівної та механічної галузей промисловості, основний капітал яких складав 110,447 млн. крб., тобто 51,7 % загальної суми основного капіталу акціонованої частини промисловості Наддніпрянщини [53].

В перші роки промислового підйому було засновано 13 товариств будівництва металургійних і машинобудівних заводів, тому що зростає попит на метал і металеві вироби. В цей період були засновані й успішно діяли такі великі акціонерні товариства, як Російсько-Бельгійське металургійне товариство з основним капіталом 8 млн. крб, Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана з основним капіталом 6 млн. крб, Східно-Донецьке акціонерне товариство гірничих і механічних заводів з основним капіталом 5,5 млн. крб, Нікополь-Маріупольське гірниче і металургійне товариство з основним капіталом 4,5 млн. крб [31].

Зазначимо, що акції підприємств металургійної та машинобудівної галузей промисловості Наддніпрянщини мали високе котиру-

вання на Петербурзькій біржі наприкінці XIX ст. Акції Нікополь-Маріупольського товариства при номінальній вартості в 100 крб мали котирування від 180 до 275 крб. Акції Російсько-Бельгійського металургійного товариства, вартість яких складала 250 крб, продавались від 300 до 515 крб, а акції Донецько-Юр'ївського металургійного товариства йшли на біржі за ціною від 390 до 633 крб [53].

Галузева преса того часу інформувала про прибутки акціонерних товариств, правління яких базувалося за кордоном. Так, видання «Горнозаводской листок» у 1900 р. повідомляє, що в Брюсселі відбулися загальні збори акціонерів Криворізького гірничопромислового товариства. Збори затвердили звіт товариства за 1899 р. і доповідають, що прибуток склав 263 232 франка. Правління товариства постановило видати по 25 франків на кожну з 9 000 акцій, які складали початковий основний капітал товариства в 4,5 млн. франків [9, с. 4334].

Наприкінці XIX ст. було засновано велике акціонерне товариство Провіданс з основним капіталом 11,25 млн. крб, Генеральне товариство чавуноплавильних, залізо- та сталеробних заводів у Росії з основним капіталом 6 млн. крб. У цей період у зв'язку з вугільним голодом у країні зросла кількість гірничопромислових акціонерних товариств. Наприкінці XIX ст. були засновані й почали діяти Рутченківське гірничопромислове товариство з основним капіталом 16 млн. франків (6 млн. крб), Товариство Риковських кам'яновугільних копалень з основним капіталом 5,223 млн. крб та ін.

Найбільшими гірничими й металообробними акціонерними товариствами Наддніпрянщини на початок 1901 р. були Російсько-Бельгійське металургійне товариство з основним капіталом 15 млн. крб, Новоросійське товариство – 12 млн. крб, Російський Провіданс – 11,25 млн. крб, Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана – 9 млн. крб, Гірничі і Промислове товариство на Півдні Росії – 7,5 млн. крб. Ці великі акціонерні підприємства виділялися за ступенем концентрації виробництва і за сумою основних капіталів [41; 42; 48].

На цей час у Російській імперії функціонувало 83 гірничопромислових акціонерно-пайових товариств з основним капіталом 274,1 млн. крб і 210 металургійних, машинобудівних і механічних акціонерних підприємств з основним капіталом 486 млн. крб. Акціонерні підприємства Наддніпрянщини складали 38 % за кількістю й за сумою основного капіталу – 34,47 %, а металообробні підприємства відповідно 10 % і 22,7 %. На долю акціонованої частини гірничопромислових підприємств Наддніпрянщини припадало 54,7 % загальноросійського видобутку вугілля і біля 35 % загальноросійського плавлення чавуну [5, с. 75; 31]. Значний відсоток акціонерних підприємств Наддніпрянщини в загальноросійському масштабі свід-

чить про високий рівень розвитку техніки в промисловості в цей період.

Розвиток торгівлі й промисловості залежав від фінансування та встановлення чітких відносин між торгівельно-промисловими підприємствами та біржами. Адміністративне втручання в Російській імперії заважало організації нових акціонерних товариств. В. А. Кокорєв – один із засновників Московського купецького дорадчого банку – відзначав, що на затвердження статуту банку пішло два роки й значні матеріальні витрати. В Міністерстві фінансів підготували проект положення про акціонерні товариства, яке пропонувало новий порядок засновництва акціонерних товариств і відкривало великі перспективи для їх створення. Буржуазія підтримувала проект, але й надавала важливі зауваження. Періодична преса, яка була рупором інтересів великого капіталу, наполягала на введенні повної свободи щодо акціонерного засновництва [51, с. 8; 32, арк. 87].

Активна робота по створенню законопроекту почалася наприкінці XIX ст. Комісія вирішила створити спеціальний акціонерний відділ, який би мав права опіки над акціонерними товариствами. Бюрократична система гальмувала процес створення акціонерних товариств. Перепони на шляху створення акціонерних товариств збереглися і в XX ст. Цей фактор негативно впливав на розвиток промисловості й торгівлі. Відстале акціонерне законодавство, яке базувалося на концесійному принципі не могло створити взаємодії між промисловістю і біржею [19, с. 1–21; 43, с. 1–6]. Царський уряд розумів важливість цього питання і бачив, що позиції великої буржуазії зміцнюються, вона починає контролювати економіку всієї країни. Для збереження важелів втручання в економічне життя країни, уряд створював обмеження прав буржуазії.

В останні десятиліття XIX ст. підприємці виступали за відміну або обмеження прав землевласників на надра, тому що важливі райони гірничої промисловості знаходилися у посесійній власності. Цей фактор ускладнював процес розробки корисних копалин. Представник дорадчої контори залізоводчиків А. П. Кеппен у 1894 р. опублікував брошуру, в якій стверджував, що необхідна абсолютна свобода в пошуку й розробці мінеральних багатств. Без таких умов, він зазначав, неможливий розквіт промисловості [33, арк. 523; 21, с. 5].

Державна рада привернула увагу міністра землеробства та державного майна А. С. Єрмолова на законодавство, яке діяло в Царстві Польському й могло слугувати прикладом для Російської імперії. А. С. Єрмолов погоджувався, що необхідно переглянути і змінити закон про права землевласників на надра [23, с. 45–46].

Землевласники чинили спротив змінам законодавства. Збереження прав землевласників на надра було додатковим джерелом їх зба-

гачення Наприклад, князь А. С. Долгорукий уклав угоду з Російсько-Бельгійським товариством про умови продажу Петровського заводу і маєтку на Півдні Росії. Князь А. С. Долгорукий одержав право користуватися надрами протягом 36 років за 1 тис. крб на рік, а також пакет в 500 тис. крб і певну кількість акцій. Таким чином, землевласники долучалися до підприємницької діяльності і починали брати участь у новостворених підприємствах. У той час була поширена практика продажу землі із збереженням прав на надра. Це відбувалося шляхом фіктивної оренди землі, така практика мала досить значне поширення в Наддніпрянщині.

Царський уряд підтримував представників аристократичної верхівки. Привілеї і пільги одержували ті товариства, де паї і акції належали землевласникам. Наприклад, за англійським підприємцем Юзом стояв поміщик Полтавської губернії князь С. В. Кочубей. Він планував збудувати завод із виготовлення рейок. Уряд був зацікавлений у будівництві нових залізничних гілок і погоджувався задовольнити вимоги князя. С. В. Кочубей хотів одержати 50 коп. з пуду рейок (це дорівнювало 1,5 млн. крб з перших трьох млн. пудів рейок), мати дозвіл на ввезення обладнання для заводу без мита. Князь С. В. Кочубей увійшов у Новоросійське товариство і брав у ньому активну участь. Завдяки зв'язкам С. В. Кочубея в урядових колах, товариство одержало позику в 500 тис. крб для будівництва залізничної гілки від заводу до Костянтинівської залізниці. Підряд на будівництво цієї залізниці одержав Юз за завищеною оцінкою. Крім цих привілеїв Новоросійське товариство отримало одну з перших нестатутних позик Державного банку [22, с. 27–35; 38, арк. 195]. Під приводом сприяння розвитку вітчизняної промисловості, торгівлі та залізничного транспорту часто розкрадалася казна імперії.

Активне будівництво залізниць на Півдні Російської імперії допомагало розвивати промисловість Наддніпрянщини і посилювало позиції великої буржуазії. У 1857 р. було створено Головне товариство російських залізниць, яке одержало монопольне право на будівництво важливих залізниць [49]. Товариство очолювали іноземні фінансисти і представники царської влади. Віце-президентом товариства був обраний князь Д. А. Оболенський, а акціонерами були чиновники вищого рангу, члени імператорської фамілії, колишній міністр закордонних справ, граф К. В. Нессельроде. Діяльність Головного товариства російських залізниць була спрямована на одержання нових пільг від уряду. Казна царської імперії не мала достатніх коштів для прискорення процесу залізничного будівництва. Брати за кордоном державні позики було все складніше, тому набували розвиток облігаційні позики приватних акціонерних товариств, які поширювалися на іноземних грошових ринках. Іноземних банкірів можна було заохочу-

вати лише наданням твердих гарантій, тому царський уряд сплачував відсотки і платежі за позиками приватних залізничних товариств.

Концесійна форма залізничного підприємства була вигідна для закордонних підприємців, банкірів, а також для вітчизняної бюрократії, яка швидко збагачувалась. За рахунок залізничного будівництва з державної казни сплачувались великі суми [22, с. 60–77; 44]. Відсутність моралі, хабарництво, корупція панували на найвищому рівні.

Особливо великий ажітаж виникає при наданні концесій на будівництво південних залізниць. У 80-х рр. XIX ст. кожен рік у середньому сплачувалося 34 млн. крб з державної казни на залізничне будівництво. Значну частину цих коштів одержували іноземні власники облігацій, а також аристократи, яким належали російські акції. Створення широкої залізничної мережі в Російській імперії сприяло розвитку капіталізму в країні, будівництву нових і розширенню старих підприємств, накопиченню грошових капіталів у руках крупних фінансистів, фабрикантів, торговців.

Підтримуючи верхівку привілейованого дворянства, уряд гальмував процес акумуляції капіталів на буржуазній основі, обмежував свободу підприємницької ініціативи. У 60–70-х рр. XIX ст. виникла необхідність розробки нового фабрично-заводського законодавства стосовно фабрично-заводської праці. Російська імперія на півстоліття відстала від Західної Європи у галузі законодавства, регулюючого працю [37, арк. 56]. На той час з'явилися лише перші кроки в розробці фабрично-заводського законодавства.

Таким чином, дослідження свідчить, що акціонерне засновництво в імперії та Наддніпрянщині мало декілька етапів. Перші акціонерні товариства з'явилися на межі XVIII і XIX ст. У дореформений час цей процес був дуже повільним. У 70–80-х рр. XIX ст. активізувалася діяльність зі створення акціонерних товариств у Наддніпрянщині. Особливо бурхливого розвитку цей процес мав під час промислового піднесення в 1890-х рр. У цей час інтенсивно розвивалася гірничо-заводська промисловість Наддніпрянщини. Акціонерне засновництво швидко поширювалося в регіоні і мало значний вплив на розвиток галузей важкої промисловості. У створенні нових акціонерних товариств активно брав участь іноземний капітал, що надавало сприятливі умови для модернізації галузей важкої промисловості. Кількість акціонерних компаній в цьому регіоні зросла втричі. На долю акціонерних компаній Наддніпрянщини припадало 96 % виплавки чавуну, 77,5 % видобутку вугілля, 73,5 % видобутку залізної руди. Формування великої буржуазії було складовою процесу розвитку капіталістичних відносин у країні. Політика царського уряду у сфері промисловості, торгівлі, фінансів і залізничного будівництва сприяла економічному зростанню підприємництва.

Бібліографічні посилання

1. **Барышников М. Н.** История делового мира России / М. Н. Барышников. – М., 1994. – 224 с.
2. **Бовыкин В. И.** Зарождение финансового капитала в России / В. И. Бовыкин. – М., 1967. – 295 с.
3. **Боханов А. Н.** Крупная буржуазия России (конец XIX–1914) / А. Н. Боханов – М., 1992. – 260 с.
4. **Брандт Б. Ф.** Иностранные капиталы в России. Metallургическая и каменноугольная промышленность // Иностранные капиталы и их влияние на экономическое развитие страны / Б. Ф. Брандт. – Ч. II. – СПб., 1899. – 419 с.
5. **Гефтер М. Я.** Царизм и монополистический капитал в металлургии Юга России до первой мировой войны / М. Я. Гефтер // Исторические записки – 1953. – Т. 43. – С. 70–130.
6. **Гиндин И. Ф.** Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.) / И. Ф. Гиндин. – М., 1953. – С. 178–200.
7. **Гиндин И. Ф.** Русские коммерческие банки / И. Ф. Гиндин. – М., 1948.
8. Горнозаводской листок (далі ГЗЛ). – 1896. – № 9. – С. 2549.
9. ГЗЛ. – 1900. – № 12. – С. 4334.
10. Горный журнал. – 1872. – Кн. 4. – С. 462.
11. Горный журнал. – 1872. – № 38. – С. 347.
12. Горный журнал. – 1872. – №№ 5-6. – С. 465.
13. **Гринчак М. О.** Промислова буржуазія півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. О. Гринчак. – Д., 2008. – 20 с.
14. **Грицак Я. Й.** Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. : навч. посіб. / Я. Й. Грицак. – К., 1996. – 360 с.
15. **Дерев'янкін Т. І.** Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії / Т. І. Дерев'янкін – К., 1975. – 279 с.
16. **Довжук І. В.** Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Довжук. – Донецьк, 2004. – 40 с.
17. **Довжук І. В.** Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. / І. В. Довжук. – Луганськ, 2009. – 364 с.
18. **Донік О. М.** Промислове підприємництво дворянства в Україні (1961 – 1900 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / О. П. Рєснт (голова ред. кол.) – К., 2006. – Вип. 12. – С. 103–118.
19. Записка к предварительному проекту положения об акционерных предприятиях. Материалы Высочайше утвержденной комиссии для пересмотра узаконений о биржах и акционерных компаниях. СПб., 1896. – С. 1–21.
20. **Зив В. С.** Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности / В. С. Зив. – Пг., 1917. – 173 с.
21. **Кеппен А. П.** О необходимости коренной реформы законодательства о правах на недра земли / А. П. Кеппен. – СПб., 1894. – С. 5.
22. **Крутіков В. В.** Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Д., 1992. – 172 с.
23. **Лаверичев В. Я.** Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861 – 1900 гг. / В. Я. Лаверичев. – М., 1974. – 252 с.

24. **Лазанська Т. І.** Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К., 1999. – 282 с.
25. **Лившин Я. І.** Монополии в экономике России / Я. И. Лившин. – М., 1961. – 460 с.
26. **Маккей Дж.** Развитие экономики и региональное предпринимательство в последний период Российской империи / Дж. Маккей // Реформы или революция? Россия 1861–1917 гг. – СПб., 1992. – С. 210–235.
27. **Михненко А. М.** Формування капіталістичної промисловості Донецького басейну (друга половина XIX ст.) / А. М. Михненко // Вісн. Донецького університету: Сер. Б: Гуманітарні науки. – Донецьк, 2000. – Вип. 1. – С. 177–183.
28. **Нестеренко О. О.** Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. – Ч. 2. – К., 1962. – 579 с.
29. Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX в. / Центр политической и экономической истории России / [В. Н. Захаров, А. Н. Сорокин, А. Н. Боханов и др.]. – М., 1997. – 343 с.
30. Промышленный листок, 1 января 1858 г.
31. **Пушкин Н. Е.** Статистика акционерного дела в России / Н. Е. Пушкин. – Вип. 1. СПб., 1897.
32. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі РДІА) – Ф. 40, оп. 1, спр. 33, арк. 87. Отримано <http://rgia.ru/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCzmqnZWanIvCzcjHszjLx8jZml2Qio/Czw==>
33. РДІА. – Ф. 1149, оп. 9, спр. 31, арк. 523. Отримано з <http://rgia.ru/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCzmqnZWanIvCzcjHy8/HzcjZml2Qio/Czw==>
34. РДІА. – Ф. 1405, оп. 70, спр. 7290, арк. 74-76. Отримано з <http://rgia.ru/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCzmqnZWanIvCzcjIyMjHz83Zml2Qio/Czw==>
35. РДІА. – Ф. 20, оп. 5, спр. 228, арк. 79. Отримано з <http://rgia.ru/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCzmqnZWanIvCzcjHcznZMbZml2Qio/Czw==>
36. РДІА. – Ф. 1498, оп. 1, спр. 2, арк. 4. Отримано з <http://rgia.ru/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCzmqnZWanIvCzcjHzMjJzsjZml2Qio/Czw==>
37. РДІА. – Ф. 23, оп. 24, спр. 332, арк. 56. Отримано з <http://rgia.ru/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCzmqnZWanIvCzcjHszjMyszZml2Qio/Czw==>
38. РДІА. – Ф. 908, оп. 1, спр. 357, арк. 195. Отримано з <http://rgia.ru/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCzmqnZWanIvCzcjHzMvLyCnZml2Qio/Czw==>
39. **Рєєнт О. П.** Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Рєєнт О. П. – К., 2003. – 340 с.
40. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности за 1894 г.
41. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности за 1900 г.
42. Свод данных о фабрично-заводской промышленности за 1900 г.
43. Свод замечаний на проект положения об акционерных обществах. – СПб., 1872. – С. 1–6.
44. Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1872. – С. 347.
45. Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1873, № 38. – С. 883.
46. Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1875, № 59. – С. 694.

47. Совет съезда горнопромышленников Юга России. СПб, 1899. – С. 6.
48. Списки фабрик и заводов в России за 1900 г.
49. **Соловьева А. М.** Железнодорожный транспорт в России во второй половине XIX в. / А. М. Соловьева. – М., 1975. – С. 95.
50. **Струмилин С. Г.** Очерки экономической истории России и СССР / С. Г. Струмилин. – М., 1966. – 515 с.
51. Труды общества для содействия русской промышленности и торговле. Ч. 1, отд. 1 СПб., 1872. – С. 8.
52. **Турченко Ф.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К., 2003. – 304 с.
53. Указатель действующих в империи акционерных предприятий. – СПб., 1903.
54. **Фригут Т.** Иностранные капиталовложения в индустриализацию России: Джон Юз и Новороссийское общество / Т. Фригут // Новые страницы в истории Донбасса: Кн. 1. – Донецк, 1992. – С. 65–76.
55. **Хромов П. А.** Экономическое развитие России / П. А. Хромов. – М., 1967. – 535 с.
56. **Чекушина Ю. М.** Промисловий розвиток та інженерне підприємство Донецько-Придніпровського регіону (1880–1917 рр.): моногр. / Ю. М. Чекушина, А. Г. Перетокін. – Д., 2013. – 119 с.
57. **Шепелев Л. Е.** Акционерные компании в России / Л. Е. Шепелев. – Л., 1973. – 347 с.
58. **Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): – Д., 2010. – 244 с.
59. **Шляхов О. Б.** Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX – початок XX ст.): моногр. – Д., 2016. – 400 с.
60. **Шполянський Д. И.** Монополии угольно-металлургической промышленности юга России в начале XX века (к вопросу о соотношении монополии и конкуренции) / Д. И. Шполянский. – М., 1953. – 148 с.
61. Южнорусский горный листок. – 1880. – № 2. – С. 19.
Надійшла до редколегії 17.09.2017

УДК 94(477) «1940-1980»

О. Ф. Нікілєв

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна*

ДНІПРОПЕТРОВСЬК У РАКЕТНО-КОСМІЧНІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ: ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ (СЕРЕДИНА 1940-х – КІНЕЦЬ 1980-х рр.)

Присвячена зародженню та становленню ракетно-космічної галузі м. Дніпра. Показано, що вже перші моделі, створені заснованим тут конструкторським бюро та вироблені Дніпропетровським машинобу-

© О. Ф. Нікілєв, 2017

дівним заводом ракети, стали масовими стратегічними ракетами СРСР з ядровими боеголовками, що відкрило шлях до стратегічного паритету в ракетно-ядровому протистоянні з США. Зазначено, що стратегічні ракетні комплекси, що розроблялися і випускалися у Дніпропетровську, стали основою ракетного щита країни. Висвітлено роботу конструкторів та інженерно-технічних працівників по виготовленню виробів для освоєння космосу. Підкреслюється, що створений за 1950-ті–1980-ті рр. керівниками, інженерами, науковцями, техніками і робітниками потужний науково-технічний потенціал став основою для перетворення Дніпропетровська у ракетно-космічну столицю України.

Ключові слова: Дніпропетровськ, Україна, ракетно-космічна галузь, Південмаш, КБ «Південне».

А. Ф. Никилев

*Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара,
Днепр, Украина*

ДНЕПРОПЕТРОВСК В РАКЕТНО-КОСМИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ УКРАИНЫ: К ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ (СЕРЕДИНА 1940-х – КОНЕЦ 1980-х гг.)

Посвящена зарождению и развитию ракетно-космической отрасли г. Днепр. Показано, что уже первые модели, созданные основанным здесь конструкторским бюро и изготовленные Днепропетровским машиностроительным заводом, были первыми массовыми стратегическими ракетами СССР с ядерными боеголовками, что открыло путь к стратегическому паритету в ракетно-ядерном противостоянии с США. Подчеркивается, что стратегические ракетные комплексы, разработанные и изготовленные в Днепропетровске, стали основой ракетно-ядерного щита страны. Показана работа конструкторов и инженерно-технических работников по изготовлению изделий для освоения космоса. Подчеркивается, что созданный за 1950-е–1980-е гг. руководителями, учеными, инженерами, техниками и рабочими мощный научно-технический потенциал стал основой для превращения Днепропетровска в ракетно-космическую столицу Украины.

Ключевые слова: Днепропетровск, Украина, ракетно-космическая отрасль, Южмаш, КБ «Южное».

O. F. Nikilev

Oles Honchar Dniprovsky National University, Dnipro, Ukraine

DNIPROPETROVSK IN THE RACET-SPACE INDUSTRY OF UKRAINE: TO THE HISTORY OF DEVELOPMENT (MIDDLE 1940-x – END OF 1980-x ad)

Sanctified to the origin and becoming of space-rocket industry of Dnepr. The factors of appearance are exposed in city of powerful rocket designer

bureau. It is shown main designers of wares V. S. Budnik and M.K. Yan-gel and results them creative and organizational activity. Marked, that already first, created to the designer bureaus and mine-out the Dnepropetrovsk machine-building plant of rocket, were the first mass strategic rockets of the USSR with nuclear war-heads, that opened a way to the strategic parity in rocket-nuclear opposition from the USA. It is shown that appearance of rockets of c such witnessed the fact of birth battle descriptions in the country of another main rocket organization. Activity is reflected on development and making of rockets of next generations. It is marked that strategic rocket complexes that was developed and produced in Dnipropetrovsk became basis of rocket shield of country. In parallel with development of battle rockets the Dnepropetrovsk build rocket complex in earnest engaged in making of wares for mastering of space. KB «Yuzhnoye» was worked out designers and the rockets-carriers of «Intekosmos», «Cyclone», are made Pivdenmash, that could place the considerable masses of pay load in an orbit. It is underlined that created after 1950-th-1980-th etars by leaders, engineers, scientists, technicians and workers powerful scientific and technical potential became basis for converting of Dnipropetrovsk into the space-rocket capital of Ukraine.

Key words: Dnipropetrovsk, Ukraine, space-rocket industry, Pivdenmash, KB «Pivdenne».

Історія зародження і створення ракетно-космічної галузі України, в силу різного роду причин, у першу чергу, військово-політичного характеру, не була предметом уваги дослідників. Через це не знайшло висвітлення ролі та місця у цьому процесі одного з важливих її центрів – м. Дніпропетровська (нині – Дніпро). Лише в останній період з'явилися публікації, присвячені ракетно-космічній галузі держави. Однак їх автори, зосереджуючись на конкретних проблемах своїх досліджень, торкаються питання ролі Дніпропетровська лише у контексті своїх досліджень [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Через це цілий ряд проблем не знайшов належного висвітлення. Даною публікацією робиться спроба, до певної міри, заповнити існуючу наукову прогалину.

Однією з провідних галузей промисловості Дніпропетровська (нині – Дніпро) є ракетобудівна. Зародження її бере свій початок з рішення вищих органів влади СРСР про необхідність створення нового виду озброєнь для захисту країни, а саме – ракет. Тож у числі міст, де мало розпочатися їх виробництво, було визначено Дніпропетровськ. Вибір його був не випадковим. Тут у жовтні 1944 р. на території авіа моторного заводу, який перед війною тільки-но почали зводити, було започатковано будівництво автомобільного заводу – ДАЗу, що з 1948 р. почав випускати продукцію для народного господарства й армії. Відтак вже була у наявності серйозна матеріально-технічна база, яка після реконструкції давала змогу швидко забезпечити випуск ракет, що значно скорочувало термін озброєння ними Збройних Сил країни. Цим же рішенням виготовлення автомобільної продукції

переводилося на інші підприємства. А автозавод та шинний завод, який також тільки-но почав будуватися, 1951 р. було об'єднано в єдиний Дніпропетровський машинобудівний завод № 586 Міністерства озброєння СРСР і переорієнтовано на виготовлення ракет.

Першим директором ракетного заводу було призначено чинного на той час директора ДАЗу Г. М. Григор'єва, у червні 1952 р. (до 1957 р.) – Л. В. Смірнова [3, с. 95]. Головним конструктором підприємства було призначено – В. С. Будника, який був заступником С. П. Корольова – головного конструктора Особливого конструкторського бюро № 1 (ОКБ-1), що займалося розробкою бойових балістичних ракет. Його основним завданням була організація та контроль серійного виробництва ракет. Для цього, тим же самим рішенням, на заводі створювалося відділ головного конструктора супроводу серійного виробництва цих ракет.

Створенням заводу передбачалося освоєння серійного виробництва виробів, розроблених ОКБ-1. На той час це були ракети Р-1 (дальність польоту становила 270 км, а потужність заряду – 785 кг), Р-2 з дальністю польоту 600 км, та вагою бойового заряду 1008 кг, (обидві виготовлені за зразками німецької Фау-2)[8], а також ракета Р-5 (уже вітчизняної розробки) – до 1200 км. Це завдання заводом було виконане. Проте, такі параметри ракет були недостатніми. У першу чергу по дальності польоту, а, по-друге, – через складність і довгий термін підготовки їх до запуску і неможливість довго зберігати у заправленому стані, що різко знижувало боеготовність ракети. Такі характеристики не задовольняли як військових, так і колектив конструкторського бюро, основу якого складали молоді інженери, направлені разом з В. С. Будником із Москви. Тож вони наприкінці 1952 р. ініціювали і, зі згоди керівництва країни, не припиняючи робіт з корольовськими ракетами, почали розробляти свою, яка принципово відрзнялася від них паливом. Це робило її простішою у обслуговуванні та давало можливість довго тримати у заправленому стані на бойовому чергуванні. За своїми характеристиками вона значно перевищувала виробі С. М. Корольова. Так, дальність стрільби становила 2080 км; вага вибухової речовини до 1600 кг [1, с. 77].

Функції Головного конструктора В. С. Будник виконував до 1954 р., до призначення на дану посаду у М. К. Янгеля, якого, через напружені стосунки з С. М. Корольовим – його підлеглим у системі організації та вироблення ракетної продукції, тодішній міністр озброєння Д. Ф. Устінов, перевів у Дніпропетровськ з призначенням Головним конструктором.

З переведенням Головним конструктором М. К. Янгеля, на базі конструкторського відділу було створене особливе конструкторське бюро – ОКБ-586, яке стало займатися розробкою «свого» виробу. Очолив і бюро, і проект сам М. К. Янгель.

У червні 1957 р. відбувся перший успішний запуск ракети, розробленої молодим конструкторським колективом, яка отримала назву Р-12. Виготовив її Дніпровський машинобудівний завод. У 1959 р. ракета була прийнята на озброєння. Її експлуатація передбачала можливість як наземного, так і шахтного типів старту. Цього не мали ракети КБ С. М. Корольова. Формула палива та конструкція ракети були такими вдалимими, що дозволили ракеті нести підвищений заряд, у тому числі й ядерний, та знаходитися на бойовому чергуванні заправленою не годинами, а роками (і після цього всі випробувальні запуски виявлялися успішними). Завдяки простоті, дешевизні, надійності та високій боєздатності, вона стала наймасовішою бойовою ракетою середньої дальності, прийнятою на озброєння в СРСР. На її основі в СРСР було створено новий рід військ – ракетні війська стратегічного призначення. Поява такої успішної ракети засвідчила факт народження в країні ще однієї головної ракетної організації.

Невдовзі ОКБ-586 були створені балістичні ракети Р-14 та Р-16, в яких були розвинуті принципи, покладені в основу Р-12. Вони мали ще кращі характеристики. Ракета Р-14 – дальність польоту до 4500 км, (могла вражати об'єкти у будь-якій точці Європи, а також діставати частини територій Азії, Північної Америки та Північної Африки [2], та масою бойового заряду 2,1 т [9], Р-16 (масою бойового заряду 2,2 т [12]) – до 13 000 км [1, с. 86]. Обидві ракети також були виготовлені Дніпропетровським заводом № 586.

Всі три ракети (Р-12, Р-14 і Р-16) були першими масовими стратегічними ракетами СРСР з ядерними боеголовками, що відкрило шлях до стратегічного паритету в ракетно-ядерному протистоянні зі США.

У цей же період КБ запропонувало ідею розробки ракет із запуском з рухомих транспортних засобів, що робило їх практично невловимими для противників. І разом з Дніпропетровським машинобудівним заводом 586 реалізував її.

За створення ракет Р-12 та Р-14 їх автори отримали високі урядові звання, нагороди та премії. Успішне вирішення ними завдання по створенню цих ракет визначило Дніпропетровськ як важливий центр ракетобудування СРСР.

Наступним етапом стала розробка ракети другого покоління. Одна з ракет цього покоління – Р-36. Проект цієї ракети розроблявся вже у КБ «Південне», яке в жовтні 1966 р. було створене на основі ОКБ-586, та реалізувався Південним машинобудівним заводом, в який було перейменовано Дніпропетровський машинобудівний завод № 586.

Р-36 мала три варіанти, що робило цю ракету значно ефективнішою за попередниць. Вона могла виводити заряд на орбіту супутника землі (вперше у світі) і звідти вражати цілі, мала боеголовку з трьома

самостійними бойовими зарядами. І хоча вони ще не були самонавідним і самокерованими, проте це значно підвищувало її вражаючі можливості [5, с. 39].

За створення ракети Р-36 та її модифікацій колективи КБ «Південне» та «Південмаш» були нагороджені орденами, а їх керівники різних рівнів та головні розробники отримали державні нагороди самого вищого ґатунку, в тому числі і звання Героя Соціалістичної Праці. Директор Південмашу О. М. Макаров отримав його вдруге [1, с. 93].

Проте у тому ж, 1976 р. керівництвом держави перед КБ «Південне» було поставлене нове, ще більш складне завдання. А саме, на основі ракети Р-36 та її модифікацій, зокрема – Р-36М створити нові міжконтинентальні балістичні ракети з покращеними характеристиками, для заміни ракетних комплексів, що вже знаходилися на озброєнні у Радянській армії. Вони мали б долати систему протиракетної оборони супротивника, мати підвищену захищеність від дій різних факторів ядерного вибуху, мати багатоцільову систему, вражати всі види цілей, захищених сучасними видами протиракетної оборони у будь-яких умовах бойового застосування. Отже, фактично ставилося завдання розробки міжконтинентальних балістичних ракет третього покоління.

Це й було зроблене. Було створено ракету, яка успішно могла долати засоби протиракетної оборони противника, точність попадання її була до трьох разів кращою, порівняно з базовою моделлю, а одна ракета несла вже 10 боеголовок, які вже були самонавідні, що дозволяло вражати 10 цілей на значних, збільшених відстанях одну від одної, була збільшена на чверть потужність бойових зарядів.

Подальшою роботою конструкторів та виробників ракет Дніпропетровська стала розробка ними виробів четвертого покоління. У 1983 р. керівництвом держави перед КБ «Південне» було поставлене завдання доопрацювати чинний ракетний комплекс за таким параметрами: це мала бути багатоцільова ракета, здатна вразити всі види цілей захищених сучасною системою протиракетної оборони у будь-яких умовах бойового застосування, могла б долати систему протиракетної оборони супротивника, мати підвищену захищеність від вражаючих факторів ядерного вибуху. Ними стали ракетні комплекси «Воевода» та «Молодець». У результаті роботи конструкторів КБ була ще більше збільшена енергетична потужність нових ракет, на третину підвищено точність враження, збільшено загальну вагу вибухової речовини, зменшено вдвічі час для підготовки до запуску. За технологічним рівнем ракета не мала і до цих пір не має аналогів у світі. Це сама потужна з усіх міжконтинентальних ракет [1, с. 98]. За створення цих двох комплексів ряд співробітників КБ «Південне» було удостоєне найвищої у СРСР премії – Ленінської.

Таким чином, КБ «Південне» та Південний машинобудівний завод своїми виробами, які вирізнялися інноваційністю та ефективністю, зайняли провідні позиції у розвитку ракетної техніки в СРСР. Стратегічні ракетні комплекси, що розроблялися і випускалися у Дніпропетровську, стали основою ракетного щита країни.

Паралельно з розробкою бойових ракет дніпропетровський ракетобудівний комплекс серйозно займався виготовленням виробів для освоєння космосу. Так, ще у другій половині 1950-х рр. ОКБ-586 було розроблено штучний супутник землі на базі ракети Р-12. На початку 1960-х рр., у відповідності до постанови уряду про виготовлення малих штучних супутників землі (ШСЗ), КБ доручили виготовити такий виріб. Перший такий супутник ДС-2 №1, – вийшов на орбіту вже у березні 1962 р. Так почав функціонувати перший розроблений КБ «Південне» космічний апарат. Він, що отримав офіційне найменування «Космос-1», і став первістком реалізації радянської програми космічних досліджень «Космос», родоначальником великого сімейства різноманітних космічних апаратів. Всі вони йшли під маркою ДС (дніпропетровський супутник).

У цей же час конструктори КБ на базі ракети Р-14, створюють ракету-носієй «Інтеркосмос», а на базі ракети Р-36 – сімейство носіїв «Циклон». Ракета «Інтеркосмос» могла винести на орбіту близько 1, 5 т корисного вантажу [3, с. 96], а ракета «Циклон» – до 4 т [5, с. 42]. У 1963 р. КБ висунуло ідею, підтриману керівництвом держави, зі створення уніфікованих ШСЗ, що дало можливість запровадити серійне виробництво цих літальних апаратів та їх комплектуючих елементів і, таким чином, значно їх здешевити. Відносно невисока ціна зробила привабливим для інших країн проведення космічних досліджень. У 1967 р. представники дев'яти соціалістичних країн ухвалили програму співробітництва по дослідженню космічного простору в мирних цілях, яка отримала назву «Інтеркосмос» [10]. Потужний технічний потенціал дніпропетровського космічного центру дозволив науковим організаціям зацікавлених країн здійснити цю програму.

У результаті, ракетами-носіями «Космос», «Інтеркосмос», «Циклон» на орбіті ШСЗ було виведено більш, як 1100 космічних апаратів, що дозволило проводити космічні дослідження в інтересах як оборони, так і науки та народного господарства СРСР та країн, що включилися у програму «Інтеркосмос» [11].

Такому успішному розвитку Дніпропетровського космічного комплексу сприяло як наявність з самого початку роботи КБ та Дніпровського заводу значної когорти талановитих інженерів та досвідчених організаторів ракетного виробництва, так і наявність центрів підготовки кадрів вищої та середньої кваліфікації. Для забезпечення нового виробництва спеціалістами середньої ланки 1951 р. урядовим

рішенням Дніпропетровський автомеханічний технікум було передано з Міністерства автомобільної та тракторної промисловості СРСР до Міністерства озброєння СРСР та перейменовано в Дніпропетровський механічний технікум (тепер – Дніпропетровський коледж ракетно-космічного машинобудування).

Цим же рішенням у Дніпропетровському державному університеті було створено фізико-технічний факультет, який готував ракетобудівників усіх профілів. Впродовж всього періоду там викладали студентам керівники КБ, заводу, та їхніх виробничих підрозділів. Тож він фактично став базовим для комплектування конструкторського бюро та заводу спеціалістами з ракетної техніки. Теоретичні питання вирішував Сектор проблем технічної механіки (в подальшому Інститут технічної механіки НАН України). В його обов'язки входило теоретико-прикладне забезпечення завдань, що виникали у ході конструювання ракет [1, с. 192].

Таким чином, створений за 1950-ті–1980-ті рр. керівниками, інженерами, науковцями, техніками і робітниками потужний науково-технічний потенціал став основою для перетворення Дніпропетровська у ракетно-космічну столицю України, що у подальшому забезпечило нашій державі можливості для міжнародної космічної діяльності як рівноправного члена світового співтовариства.

Бібліографічні посилання

1. **Горбулін В. П.** Основные периоды и этапы развития ракетно-космической техники Украины. Ч. 2. Создание боевых стратегических баллистических ракет и ракетных комплексов (1957–1990) / В. П. Горбулін, О. Ю. Колтачихина, Ю. А. Храмов // Наука та наукознавство. – 2014. – № 2. – С. 77–103.
2. **Горбулін Володимир.** Щит и меч Михаила Янгеля / Владимир Горбулін // Зеркало недели. – № 38. – 21 октября. – 2011.
3. **Колтачихина О. Ю.** Основні періоди та етапи в розвитку ракетно-космічної техніки України (до 60-річчя КБ «Південне» ім. М.К. Янгеля). Ч. 1 / О. Ю. Колтачихина, Ю. О. Храмов // Наука та наукознавство. – 2014. – № 3. – С. 85–100.
4. **Литвинко Алла.** Українські розробки ракетно-космічної техніки та міжнародні обмеження стратегічних озброєнь: діяльність професора В. Ф. Уткіна / Алла Литвинко // Українознавчий альманах. – 2014. – Вип. 17. – С. 291–294.
5. **Санін Ф. П.** Науково-конструкторська школа М. К. Янгеля та її роль у розвитку ракетобудування в СРСР / Ф. П. Санін, О. А. Копил, В. С. Савчук // Наука та наукознавство. – 2011. – № 4. – С. 35–45.
6. **Савчук В. С.** Будник та його науково-конструкторська школа / В. С. Савчук // Наука та наукознавство. – 2013. – № 3. – С. 89–101.
7. **Федоренко И. В.** Н.Ф. Герасюта и его научно-техническая школа / И. В. Федоренко // Наука та наукознавство. – 2008. – № 1. – С. 85–96.
8. https://rvsn.info/missiles/r_2.html.
9. <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
10. <http://www.yzhmash.com/about/history/milestones..>
11. http://www.yuzhnoye.com/company/history/kosmos_2.html.
12. <https://ru.wikipedia.org/wiki://ru.wikipedia>.

Надійшла до редакції 12.11.2017

ДИСКУСІЙНА ТРИБУНА

УДК 94:913] (477-04)

С. М. Каюк

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна*

РОЗДУМИ НАД ФРОНТИРНИМИ СТУДІЯМИ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Аналізується дискусія щодо теорії фронтиру та її застосування українськими істориками, що мала б поживатися після виходу монографії І. Чорновола «Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний виміри». Висловлюється думка щодо дискусії, яка мала місце між І. Чорноволом та його основним рецензентом В. Грибовським. Проаналізовано використання термінів «фронтір» та «Великий кордон» сучасними українськими істориками-козакознавцями, які насправді не вдаються до рефлексій стосовно використання термінів, а користуються тими, що є найпоширенішими. Підкреслена стійкість міфологем стосовно татарського і турецького чинників української історії, які продовжують існувати на сторінках сучасних досліджень. Наведені конкретно історичні приклади, які дозволяють спростувати твердження стосовно релігійної ситуації у південноукраїнському регіоні наприкінці XVIII – на початку XIX ст., а відтак й православної ідентичності фронтірного населення.

Ключові слова: фронтір, теорія фронтиру, українське козацтво, Кримське ханство, Османська імперія, Ф. Тернер, О. Латтімор, релігійні вірування.

С. Н. Каюк

*Днепроровский национальный университет имени Олеся Гончара,
г. Днепр, Украина*

РАЗМЫШЛЕНИЯ НАД ФРОНТИРНЫМИ СТУДИЯМИ: УКРАИНСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Анализируется дискуссия теории фронтира и ее применения украинскими историками, которая после выхода монографии И. Чорновола «Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний виміри» могла бы оживиться. Высказывается мнение относительно дискуссии, которая

велась между И. Чорноволом и В. Грибовским. Проанализировано использование терминов «фронтир» и «Большая граница» современными украинскими историками-казакотанувцями, которые на самом деле не рефлексирють в отношении использования терминов, а используют те, которые более распространены. Поэтому термин «Большая граница» со временем поменялся на «фронтир», что больше свидетельствует о значительном движении вперед современной украинской исторической науки; используется для определения южноукраинской территории, связанной с историей украинского казачества и крымских татар. Подчеркнута стойкость мифологем в отношении татарской и турецкой составляющих украинской истории. Приведены конкретно исторические примеры, которые позволяют высказать сомнения относительно религиозной ситуации в южноукраинском регионе в конце XVIII – начале XIX вв. и доминирования православной идентичности среди фронтирного населения.

Ключевые слова: фронтир, теория фронта, украинское казачество, Крымское ханство, Османская империя, Ф. Тернер, О. Латтимор, религиозные верования.

S. M. Kaiuk

Oles Honchar Dniprovsky National University, Dnipro, Ukraine

REFLECTION ON FRONTIER STUDIES: UKRAINIAN DIMENSION

This article suggests analysis of discussion regarding the theory of Frontier and its using by Ukrainian historians. This discussion should revive after the publication of the monograph by I. Chornovil «The Combined Frontiers. World and domestic dimensions». Discussion between I. Chornovil and his main reviewer V. Grybovsky also has been evaluated here. The author analyzed using such terms as «frontier» and «Great border» by contemporary Ukrainian historians of the Cossacks who do not care sufficiently about terminology using the most widespread one. Due to the authority of Y. Dashkevich the term «Great border» was distributed in the 1990s and early 2000s. In the last decade, due to the popularity of this theory and the general progress of Ukrainian historical science, the term «frontier» has been using to define the southern Ukrainian territory connected with the history of Ukrainian Cossacks and Crimean Tatars. It has been underlined sustainability of myths related to the Tatar and Turkish factors of Ukrainian history, which continue to exist on the pages of present-day researches. It has been also given some specific historical examples that allow to refute allegations concerning the religious situation in the southern Ukrainian region at the end of the 18th – early 19th c., and hence the Orthodox identity of the frontier population. Possible change of religion due to the desire to adapt to a new political situation, a kind of perception of one's / other's, ability to adapt to somewhat different environment (in this case, Muslim) – characteristic patterns of behavior of the frontier population of the southern Ukrainian region of the 18th – beginning of the 19th c.

Key words: frontier, theory of the frontier, Ukrainian Cossacks, Crimean Khanate, Ottoman Empire, F. Turner, O. Lattimore, religious beliefs.

2015 р. у відомому і знаковому для українських інтелектуалів видавництві «Критика» вийшла довгоочікувана (для тих, що був посвячений в авторську таємницю, або просто цікавився відповідною проблематикою) книга Ігоря Чорновола «Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір» [28]. На момент виходу саме слово фронтир для певної категорії українських науковців лишалося мало зрозумілим і загадковим, для іншої – надто знайомим і практично рідним. Впевнена, що кожний дослідник, який використовував цей термін, розумів його по-своєму, але переважна більшість мала завдячувати своїм рефлексіям попереднім статтям того ж І. Чорновола. Фраза І. Чорновола: «Під час Всесвітньої Колумбової вистави в Чикаго 1893 р. на з'їзді Американської історичної асоціації 32-літній асистент Вісконсинського університету Фредерік Джексон Тернер (1861–1932) виступив із доповіддю: “Значення фронтиру в історії США”, якою 2009 р. він виразно заявив про свої фронтирні студії стала класичною і багато разів повтореною (самим автором та його рецензентами)» [3, с. 17, 25, 27, 28, 32]. З того часу слово «фронтир» стало лунати зі сторінок історичних, науково-популярних видань частіше, аж поки не стало модним, своєрідним лакмусовим папірцем, за який згодні були заплатити навіть українським історикам грантодавці різного калібру і походження, що із задоволенням виступали спонсорами видань, конференцій та навіть наукових досліджень.

Попри свою неординарність як для пострадянського простору передусім через спробу поєднати «все і вся» – нові методологічні підходи в їхньому довготривалому розвитку, епізоди всесвітньої історії та український контекст, книга І. Чорновола не спричинила наукової дискусії, хоча на те заслуговувала. І мова не лише про текст І. Чорновола, а про ті можливості, що мали б виникнути у вітчизняного гуманітарного співтовариства, яке за свій професійний обов'язок має концептуально переосмислювати минуле, після уважного прочитання цієї книги. Лише портал *historians*, який взяв на себе місію роль в українському інтелектуальному середовищі змінювати сам зміст та форми історичного знання, у відповідній рубриці «Дискусії» надрукував розлогу, місцями достатньо прискіпливу і критичну рецензію В. Грибовського та термінову і водночас типову як для вітчизняного наукового простору відповідь на неї автора з головним посилком: «Дякую, але принципово лишуюся при своїй думці» [6, 29]. Тож маємо класичний приклад вітчизняного «дискусієзнавства» – розмова двох, де кожний про своє, але надто болюче. Прикметно, що поштовхом став текст, який розповідає саме про наукову, довготривалу, час-

то надто гостру дискусію, а отже, мав шанс надати можливість українським гуманітаріям вийти за межі свого, обтяженого відповідними формами наукового знання, мислення (навіть, якщо ця форма – дисертація – заважає). Цілком усвідомлюючи своє місце у цій дискусії, спробую перетворити її на розмову трьох, де кожний все одне буде чути тільки своє:

1. Автор тексту – теоретик Фронтиру, знавець складних історіографічних підходів.

2. Рецензент 1 – знавець історії Степу (переважно південноукраїнського, який корінням сягає далеких заволзьких теренів), з величезним, інколи абсолютним наголосом на його кочовій і тюркській складовій.

3. Рецензент 2 – представник тих, кого в українській історіографії звикли називати козакознавцями (з задоволенням відмічу, що саме ці «знавці» одними з перших почали застосовувати фронтирну теорію у своїх конкретно-історичних, а інколи навіть й компаративних дослідженнях) [1, 15, 20, 23].

Передусім хочеться звернути увагу на структуру книги, яка за жанром, зрозуміло, належить до наукової монографії, однак від перших сторінок, особливо вступної частини, відверто демонструє себе як надрукована, дещо підкорегована докторська дисертація. Традиційно саме ця частина викликає найбільше зауважень з боку рецензентів/опонентів. Не обійшлося від відповідних зауваг й у рецензії В. Грибовського, особливо стосовно констатації об'єкт/предмет дослідження, термінологічної чіткості вживаних дефініцій. І якщо з другою частиною зауваг – стосовно обережного вживання термінів у тексті, який претендує на статус наукової монографії, ще можна погодитися, то об'єктно-предметну частину, яка є такою необхідною для кожного наукового дослідження, виконаного на пострадянському просторі, на мій погляд, можна було взагалі опустити (як автору книги, так і його шанованому рецензенту).

І в даному випадку розмова може бути про більше: вихід монографії є обов'язковою процедурною частиною на шляху до набуття почесного статусу доктора історичних наук, що його присуджує ДАК України. Однак автору вирішувати, чим має бути його книга (тим більше видана у доволі популярному і престижному українському видавництві чисельним накладом, з розрахунком на подальші додаткові перевидання) – надрукованою дисертацією чи авторською монографією, яка може бути не просто науковою, а ще й науково-популярною. Переконана, що подібні, чітко окреслені та дуже «наукоємні» частини книги тільки відштовхують читача, якого автори звикли обзивати словом пересічний. Однак популяризація науки відбувається саме за рахунок таких, все одне дуже очікуваних кожним автором читачів.

Отже, не знімається відповідальність і з тих установ, які в умовах постійних реформ, мали б реагувати на виклики наукового суспільства та його готовності змінюватися. Простіше кажучи: чи готові ДАК України та інші науково-чиновницькі структури визнати за автором гарної книжки, яка зробила певний інтелектуальний переворот або просто була з цікавістю прочитана, відповідний науковий статус і таким чином не примушувати гуманітарія ламати свій авторський стиль за уподобаннями і переконаннями стандартів, які з'явилися за радянських часів, а у пострадянські набули ще більш хворобливих форм. Результатом дотримання таких вимог є численна кількість кандидатських і докторських дисертацій з красивими і головне правильно (відносно теми) виписаними об'єктами і предметами дослідження та відвертим сумом у самому тексті роботи.

Прикметно, що такі думки особливо гостро постають саме після прочитання книги І. Чорновола. Найвиразніші герої його дослідження – ті самі, які займалися розвитком теорії фронтиру, інколи взагалі не переймалися набуттям докторських ступенів. Можливо, тому у них виходили такі цікаві тексти? Завдяки публікаціям І. Чорновола знаємо, що О. Латтімор, який на думку В. Грибовського заслуговує значно більшої уваги, ніж це дозволив собі автор монографії, взагалі не мав завершеної вищої освіти, що не завадило йому працювати в університеті Джона Хопкінса (США) та університеті Лідса в Англії. Однак його вплив на розвиток історіографії фронтів, а відтак й формування нового покоління істориків, є неперевершеним (що абсолютно справедливо підмітив В. Грибовський).

В. Вебб отримав докторат Техаського університету за свою книжку «Великі рівнини», а не навпаки – книжка стала результатом докторату. Наступні його книги мали відверто популярний (за визначенням І. Чорновола) характер: книга «Роз'єднані – тримаємося: криза безфронтирної демократії» (1937 р.) належить до жанру політичного памфлету. Однак ідеї, висловлені у них, дозволили йому стати директором Історичної асоціації Техасу, президентом Історичної асоціації долини Місисипі, а у 1959 р. – Американської історичної асоціації. В цьому переліку цікаві не лише кар'єрні досягнення В. Вебба, а й форми організації історичної науки у США.

У зв'язку з цим є пропозиція для І. Чорновола – написати хай навіть коротеньке дослідження про американські наукові історичні установи, частоту зміни їхніх керівників (тим більше, що значна частка президентів Американської історичної асоціації сповідували теорію фронтиру). Переконана, що вийде цікаво, особливо для сучасних очільників українських наукових і дуже державних установ. А для сучасних українських політиків цікавими будуть ті сюжети, в яких йдеться про вплив теоретиків фронтиру на формування державної по-

літики окремих урядів США (щастить тим країнам, де політики дослухаються до істориків!) [28, с. 65].

Самому ж автору книги про фронтири ця об'єктно-предметна частина вступу явно заважає: те, що у монографії чітко окреслено як об'єкт – «процес становлення та розвитку теорії фронтиру» [28, с. 14], у відповіді на рецензію В. Грибовського вже виступає у ролі предмета «предметом моєї монографії є теорія фронтиру, а не генеза кочових суспільств» [29]. Висловлю припущення, що для більшості читачів ця термінологічна чистота має мало значення (підозрюю, що книгу будуть читати ще й ті, хто не переобтяжений складністю жанру дисертації). Співчуваю автору, який, сконструювавши достатньо складну структуру монографії, в якій намагався вмістити «все і вся» можливе про фронтір, зумів продемонструвати справжню віртуозність у визначенні її предмету – «аналіз пізнавального потенціалу компаративного підходу до тези про фронтір у контексті всесвітньої (порівняльної історії) – в США, а також Австралії, Канаді, Великій Британії, Латинській Америці, Росії та Україні» [28, с. 14].

Зізнаюся, що сама пару разів перечитувала цю фразу з метою осягнути найпотаємніший авторський задум, аж поки не прочитала відповідь на рецензію В. Грибовського і не зрозуміла її справжньої мети: «...робота претендує на ступінь доктора історичних наук у галузі всесвітньої історії та історії України. До того ж історіографічну спеціалізацію львівським науковим осередкам ДАК досі не дозволив і вони залишаються київським столичним привілеєм» [29]. Ще раз співчуваю автору, а відтак і всім науковцям, особливо гуманітаріям, які у наш час – моди на все міждисциплінарне і дуже компаративне – мають підлаштовуватися під державні стандарти, щоб усидіти відразу на двох стільцях: і книжку цікаву написати, і науковий статус отримати. Це ще гірше, ніж відповідність до сучасних наукометричних стандартів (яких, до речі, сайт *historians*, мабуть, не має, тому й читається з цікавістю). Принагідно зазначу, що вчена рада з історії, зокрема за спеціалізацією історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, є у Дніпровському національному університеті, якщо вже так чомусь не хочеться до Києва (приїжджайте! – до речі, й до фронтиру ближче), і без надії сподіваюся, що прийде й для українських науковців той час, коли вони зможуть обирати для себе установу для захисту з метою бути уважно почутим тими, хто на їхній проблемі розуміється найбільше. Можливо, тоді й сама процедура захисту перетвориться на справжню дискусію та історіографічну подію.

Найбільшої полеміки у розмові двох шанувальників фронтирної теорії (І. Чорновола та В. Грибовського) викликало головне термі-

нологічне питання: як правильно перекласти або знайти адекватний відповідник американського визначення слова *frontier* і при цьому не втратити його смислу. Хоча і смисл кожний з дискусантів відчуває свій: якщо І. Чорновол розуміє фронтир як певну зону, антикордон, а кордон як лінію, антифронтир, то В. Грибовський ... (однією фразою думки рецензента не перекажеш – вони займають кілька сторінок), імовірно, від самого слова фронтир ні в якому разі не відмовляється (про що свідчать його численні публікації і видання часопису «Фронтири міста», де він є головним редактором) [8; 9]. Його більше хвилює спосіб, в який І. Чорновол намагається довести свої нові пропозиції щодо подальшого використання терміну або його справжнього українського аналогу вітчизняним науковим співтовариством. Прикметно, що визначальне для розуміння фронтиру слово в уявленні В. Грибовського не змінюється: поняття «фронтир» підкреслює «... ентропію державної влади та характерної для центру суспільної організації на периферії, де постають розмаїття гібридних, синкретичних форм соціальності та культури, переважання гнучкого звичаю над кодифікованим правом, збільшення варіативності індивідуальної поведінки й підвищення мобільності населення. ... Розгляд фронтиру як ентропійної зони...» [6].

Отже, найголовніше у цій дискусії, визначення характеру цієї зони: як зіткнення варварства з цивілізацією (за Ф. Тернером у переказі І. Чорновола) чи неупорядкованості, певної хаотичності (за В. Грибовським, якщо я правильно його зрозуміла), з якої має виникнути порядок, але свій, особистий. Такий синергетичний підхід, безсумнівно, дає нові дослідницькі перспективи. Їх вдало продемонстрував А. Рібер у своїй останній монографії [34]. Саме на такі перспективи натякає, вірогідно, й В. Грибовський, наголошуючи на текстах О. Латтімора та їхньому бажаному впливові на тих українських істориків, котрі бажають займатися українським простором та інтерпретацією або популяризацією теорії фронтиру.

У цьому контексті абсолютно не погоджуюся з «невдалим», на думку автора монографії перекладом поняття «*Great Frontier*» на «Великий кордон», яке начебто прийшло в українську з французької (*cor-don*) і означає властиво те саме, що й границя [28, с. 28]. Процес творення наукової мови є складним і довготривалим, особливо для тих народів, які довгий час своєю мовою у відображенні своїх творчих досягнень користуватися не могли. На жаль, український науковий простір є таким, до того ж ще на довгі десятиліття відірваним від своїх закордонних колег по цеху. Кому, як не історикам, це розуміти краще.

Підозрюю, що термін «Великий кордон» прийшов до українських науковців зовсім не з французької мови, а зі статей Я. Дашкевича, який одним з перших переклав його саме так (мабуть, просто з допо-

могою словника), з метою зовсім іншою, ніж почати термінологічну дискусію – довести до наукової вітчизняної громадськості основний зміст теорії Ф. Тернера та В. Вебба та окреслити можливості її застосування для українських теренів [13]. Саме публікації Я. Дашкевича як базові відзначалися у всіх працях вітчизняних козакознавців 1990 – початку 2000-х рр. – безумовно тієї частини, якій ця теорія сподобалася [1; 15; 19; 20; 21; 22; 23].

Тому звинувачувати когось у невірному застосування терміна в ті роки, коли більшість українських дослідників займалися чистим позитивізмом і переказували віднайдені історичні джерела, не замислюючись ні над якими теоріями (і то вже був прорив, якщо історичні сюжети були цікавими і малодослідженими, або взагалі невідомими), навряд чи коректно. Однак за останні два десятиліття українські історики зробили надто багато, особливо якщо порівняти наші досягнення з науковцями інших галузей, що більш залежні від фінансової підтримки держави. Одночасно швидко змінювалася і збагачувалася наукова мова: порівняйте тексти вітчизняних гуманітаріїв початку 1990-х рр. і сучасні! Праці закордонних дослідників стали доступними, а відтак виникли нові питання, в тім числі термінологічні. І це прекрасно.

Якщо ж звернути увагу на дослідження тих українських істориків, котрі займаються козацтвом, то легко помітити, що поступово більшість із них стали використовувати термін «фронтир», розуміючи під ним ту саму зону взаємодії, в якій і держава є довго відсутньою. Прикладом можуть бути тексти В. Брехуненка: його монографія, видана 2011 р., називалася «Козаки на Степовому Кордоні Європи». Її перша частина присвячена аналізу концепції Великого Кордону, а статті цього ж автора з «Енциклопедії історії України», виданої 2013 р., називаються «Фронтир. Фронтир України» [1; 2]. З останніх цитуємо: «ФРОНТИР (від англ. Frontier – «кордон», «прикордонна смуга»; Великий кордон) – широка смуга незалюднених земель, яку тривалий час не в змозі поставити під свій надійний контроль жодне із сусп-в, розташов. по обидва її боки. ... Фронтир України (Степовий кордон України) – складова Степового фронтиру як пд.-сх. ланки Великого фронтиру (кордону) Європи між європейською та азійською цивілізаціями» [2, с. 335–337].

Однак попри таку «термінологічну нечіткість» конкретно-історичне дослідження В. Брехуненка 2011 р. не стало менш цікавим, а навпаки – засвідчило новий історіографічний рівень розвитку української науки. Якщо ж уважно подивитися на енциклопедичну довідку В. Брехуненка, то легко побачити, що тут і Ф. Тернер не забутий, і О. Латтімор присутній (отже, мають бути задоволеними і І. Чорновол, і В. Грибовський).

Того ж 2011 р. часопис «Україна модерна» запропонував дискусію «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження», учасники якої послуговувалися різними термінами, але при цьому прекрасно розумілися і прагнули обговорити можливість застосування теорії Ф. Тернера до українського простору. Цікаво, що так само як і В. Брехуненко, С. Леп'як у своєму розумінні специфіки застосування цієї тези для історії південно-східних теренів України так само більше схиляється до концепту О. Латтімора, підкреслюючи, що «Тернерова концепція «фронтиру» тісно пов'язана з рухом, з різного роду процесами, якщо не колонізацією, то освоєння цивілізаційно «порожнього», або відносно порожнього простору. Тому, якщо брати його теорію у вузькому сенсі, вона не зовсім придатна для досліджень історії Центрально-Східної Європи. Водночас, концепція «прикордоння» є більш гнучкою, ніж теорія «фронтиру», і тому, на мою думку, цілком придатна для вжитку. Щодо України, то і в минулому, і нині вона перебуває відразу на кількох прикордоннях. ... історія українського козацтва є історією фронтирної та прикордонної спільноти. І, як це не називати, при дослідженні політичної, військової, економічної, соціальної історії козацтва слід завжди зважати на обставини його виникнення й довготривалого буття» [24, с. 70].

Отже, дискусія, яка мала навести лад у застосуванні термінів, особливого успіху не мала. І це зрозуміло, з огляду на особливості ведення вітчизняного «дискусієзнавства», де кожен про своє. Але в даному випадку цікавим є наступне: історики, які займаються конкретикою, заглиблені у джерела і відчують епоху, слово «фронтир» розуміють за Ф. Тернером, а «фронтир України» за О. Латтімором. Ті ж з них, хто займається козакознавством, все активніше підкреслюють тюркські впливи, заангажованість українського козацтва у подіях Кримського ханства та Османської імперії [1; 16]. Це саме робить у своїх публікаціях і В. Грибовський, рефлексуючи при цьому над термінологією та змінюючи з роками свій понятійний апарат [4; 5; 7; 8; 10; 11; 12]. Це є абсолютно зрозумілим, позитивним та переконливим, свідчить про постійний рух наукової думки, а можливість змінювати свої думки є колосальним особистим досягненням науковця, особливо чоловічої статі.

Що ж до пропозиції І. Чорновола віднайти новий, більш український аналог американському «фронтиру», то вона виглядає не дуже переконливою, хоча б тому, що якби це була принципова авторська позиція, то її легше були винести на обкладинку книги. Враховуючи незначний як для українського наукового простору індекс посилань на вітчизняні фронтирні студії (особливо у вигляді монографій), змінити термінологічний вектор застосування не так було б і важко: «Компаративні порубіжжя» як можлива назва книги – могло б бути

переконливо. Однак автор монографії, як і його шанований рецензент, наполегливо, у багатьох публікаціях і публічних виступах використовували термін «фронтир». І саме вони чи не найбільше посприяли його поширенню і широкому звучанню.

Маємо констатувати, що на сьогодні термін «фронтир» став загальноживаним в українському інтелектуальному просторі, складовою мислення і уявлення численного кола інтелектуалів, перейшов на рівень загальноживаного. Не можу погодитися, що історикам варто апелювати до історичних джерел і використовувати ті терміни, які звучали за відповідної історичної епохи. Тим більше, що в часи появи державних кордонів на українських землях джерела писалися чужою мовою. Тож чи варто починати деамериканізацію/ деєвропеїзацію в той час, коли ми ще не до кінця засвоїли весь той колосальний потенціал, на який спроможні західні теорії, не говорячи вже про віднайдення власних теорій пояснення складного українського історичного минулого (ми ще «декомунізації» не пережили, тож почекайте трішки!). Так само не варто, на мою думку, звичайно, викидати когось на «смітник історії»: «якщо Тернера з Віттеком, то Ратцеля – тим більше» [29]. Кому, як не нашому поколінню істориків зрозуміло, що «смітник» рано чи пізно доведеться розбирати, причому більше смердіти будуть ті, що згори – тобто ми. Для тих же дослідників, хто займається справжньою історіографією, має бути цікава думка кожного попередника, із врахуванням багатьох обставин появи цієї думки. Ми ще навіть імена їх не засвоїли: О. Латимор у книзі, О. Латтімор – у відповіді на рецензію? Те саме з В. Веббом чи В. Вебом [28; 29]?

У той же час маємо відзначити надзвичайний вплив саме тези Ф. Тернера на подальший розвиток фронтирних студій, незважаючи на численне коло його попередників. Так часто буває, що міфотворцем вважають не того, хто міф почав творити, а того, кому пам'ятники ставлять. Для історіографії українського козацтва в цьому розумінні варто згадати А. Скальковського, який міф почав творити, але п'єдестал Д. Яворницького як головного міфотворця від цього не похитнеться. Інша річ, якщо попередні думки дозволять всю дискусію розвернути в інший бік. Підозрюю, що саме це мав на увазі В. Грибовський у тій частині своєї рецензії, де наполягав на більш ранніх, «дотернерових» рефлексіях стосовно військового просування Росії в Центральній Азії або персько-туркменського фронтиру (В. Бекер). Йому, як досліднику євразійського простору, сформованому у зоні контактів і хаосу, однак все одно з переважанням впливу Степу і Сходу (того, який для українців на півдні, але наслідування європейським колоніальним студіям є вже історіографічною аксіомою), безсумнівно, така початкова позиція підходить набагато більше. І з цим важко не погодитися тим дослідникам, які бажають впи-

сати у світовий контекст український вимір (окремі частини книги І. Чорновола саме про такі спроби).

Цікаво, що конкретно-історичні дослідження так званих козакознавців, відбуваються саме у такому напрямку. Останні праці В. Бrehуненка та С. Леп'явки все більше враховують тюркську складову в історії українського козацтва як фронтирного населення, мінливість стереотипів свій/чужий, ставлення до релігії, повсякденну, дуже варіативну, модель поведінки. Однак і в цьому сюжеті розмова може бути про більше: чи готовий вітчизняний історичний цех принципово змінити своє ставлення до «козацького міфу України» і значно його підкорегувати. Очевидно, що тоді тюркська (або, можливо, фронтирна) складова займе більш почесне місце, що, нарешті, дозволить змінити основні риси українського характеру на менш мирні/землеробські, та, навпаки, більш кочові/войовничі. Історичні карти Х – першої XVII ст. це наявно демонструють. Правда, тоді доведеться зрозуміти, що класичні вітчизняні історичні міфи продукували не лише представники російської офіційної історіографії (які послідовно, з якісним продовженням за радянських часів, викорінювали все татарсько/тюркське з вітчизняного історичного наративу та переводили його до розряду постійно негативного), а й класики українського націотворення. Особливо це стосується релігійної складової у житті фронтирного населення – сюжету, який заслужив на окрему увагу І. Чорновола як у його монографії, так і у попередній апробації на сторінках часопису «Фронтири міста» [30].

Останні дослідження В. Бrehуненка, якісно враховані І. Чорноволом, дозволили виділити окрему третю стадію «творення конфесійної ідентичності» українського козацтва як 1624 р. – кінець XVII ст. та схарактеризувати її за принципом «і нашим, і вашим»: «Православна ідентичність як каталізатор воєн за незалежність козацького стану (до кінця XVII ст.), карколомні зміни політичної ситуації супроводжують щораз частіші військові альянси з мусульманами» [28, с. 252]. Дивне поєднання двох дещо протилежних думок в одному реченні. Не менш цікавим є перший період «стрибка у варварство» – так по відношенню до XV–XVI ст. характеризується «тюркське-мусульманське коріння феномену козакування» [28, с. 246].

Сподіваюся, що наші південні сусіди не образяться на таку дивну характеристику періоду розвитку Кримського ханства та Османської імперії у свої найкращі історичні часи (ще раз про стійкість міфологем!). Як історик, який звик читати і знаходити відповіді в історичних джерелах (школа професора М. П. Ковальського приємно заважає все життя), не можу погодитися й з останнім періодом творення конфесійної ідентичності українського козацтва. За періодизацією І. Чорновола XVIII – XIX ст. позначені православною ідентичністю

як каталізатором інтеграції до Російської імперії. Зазначу лише, що саме у цей час активна частина цього козацтва – та, що намагалася триматися своєї фронтірної ідентичності, докладала значних зусиль, щоб інтегруватися спочатку до Кримського ханства (Кам'янська та Олешківська Січі), а потім й Османської імперії (політичні авантюри П. Орлика та інших мазепинців, Задунайська Січ). Дозволю собі посплатися на власну невеличку розвідку щодо релігійності фронтірного населення на прикладі саме козацького у цей самий період [18].

Короткий посил її наступний: виживання було їхньою релігією, а православна риторика використовувалася лише з метою переконати російських чиновників у вирішенні питання щодо надання зручної землі для поселення черговій групі козаків (або людей, які бажали себе так називати). Просто саме у цей час Російська імперія докладала значних зусиль для формування свого образу як захисника православних від мусульман і впевнено просувалася у південно-західному напрямку на шляху своїх «героїчних» територіальних здобутків, а відтак і «вивільнення християн з-під мусульманського панування хижацької Османської імперії».

Тож всі «правильні» герої, а серед них й українське козацтво, мали слугувати «вірній меті – захисту православних». Тому більшість тих, хто волів називати себе козаками на початку XIX ст., **при переході з Османської імперії у теперішні південноукраїнські землі називали себе «природними російскоподдаными» або «природними россиянами»** (мовою тогочасних джерел). Типовими були пояснення, складені, ймовірно тими російськими чиновниками, які вміли «переконливо» писати (враховуючи неписьменність більшості тодішніх козаків) «прибыли в пределы России по добровольному нашему согласию, по приглашению и вышли с Задунайской Сечи, депутатом Усть Дунайских казаков Савелием Михайловым сыном Чернявским, который чувствуя христианскую веру, своим добродушием и наставлением избавляет нас от извергов и неверных людей, за что мы верно чувствуем ему благодарность» [14, арк. 6].

Для кожного історика, який звик читати історичні джерела, зрозумілим є, що це лише формула, своєрідне вдало складене кліше, яке абсолютно відповідає смакам тодішніх російських бюрократів. Воно швидше свідчить про кмітливість тих, хто вмів так красномовно домагатися свого – більш життєвого, ніж про справжні релігійні уподобання козаків. Більша їх частина неодноразово у своїх свідченнях зазначала, що церкву відвідувала вкрай рідко та релігійних обрядів не дотримувалася. Відтак, і ці сюжети потребують ще свого уточнення, а головне – іншого концептуального осмислення. Це лише один з прикладів, які кожен дослідник південноукраїнського регіону може поповнити. Він більше свідчить про доцільність застосування теорії

фронтиру до пояснення українського минулого, а також про необхідність продовження як конкретно історичних досліджень, так й узагальнюючих праць теоретичного характеру. Тож дискусію варто продовжити...

Подібні думки/зауваги не варто розглядати як критику монографії І. Чорновола. Вони швидше свідчать про інше: книга сподобалася, її будуть читати і переказувати, на неї будуть багато разів посилалися. Чергова рецензія (тим більше написана не на прохання автора) зайве тому свідчення.

Бібліографічні посилання

1. **Брехуненко В.** Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко. – К, 2011. – 504 с.
2. **Брехуненко В. А.** Фронтир / В. Брехуненко // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К., 2013. – Т. 10 : Т – Я. С. 335–337.
3. **Булкина И.** Украинский фронтир. Рецензия. Ігор Чорновол. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. – К.: Критика, 2016. / И. Булкина. – Режим доступу: <http://gefter.ru/archive/19680>
4. **Грибовський В. В.** Запорозько-ногайське порубіжжя у XVI–XVIII ст. / В. В. Грибовський // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Сучасні проблеми в дослідженні історії запорозького козацтва”, 11-12 жовтня 2007 р., м. Запоріжжя. – Запоріжжя, 2007. – С. 26–46.
5. **Грибовський В. В.** Запорозці і ногайці в контексті Великого Кордону / В. В. Грибовський // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 1. – Нікополь; Запоріжжя, 2005. – С. 95–131.
6. **Грибовський В.** Межа межі. Нотатки на полях книги Ігоря Чорновола “Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір” (К.: Критика, 2015. – 376 с.). – Режим доступу: <http://archive.is/gvAsy>
7. **Грибовський В. В.** Ногайці в структурі українського степового кордону XVI–XVIII ст.: економіко-географічний аспект // Східний світ. – 2012. – № 1. – С. 60–69.
8. **Грибовський В. В.** От фронта к линейной границе: разграничение степных владений Турции и России в 1704 и 1705 гг. // Границы и пограничье в южнороссийской истории. Материалы Всероссийской научной конференции (г. Ростов-на-Дону, 26–27 сентября 2014 г.). – Ростов-на-Дону, 2014. – С. 187–199.
9. **Грибовський В. В.** Поняття «фронтир» і «азійський кордон» як інструменти дослідження українського степового порубіжжя XVI–XVIII ст. // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 25. – К., 2012. – С. 109–136.
10. **Грибовський В. В.** Стабілізація польсько-кримського кордону як умова розгортання української колонізації степового порубіжжя XVIII ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. – Вип. 7. – Д., 2009. – С. 203–215.
11. **Грибовський В. В.** Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739-1768 рр. // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип. 2. – 2005. – С. 60–76.

12. **Грибовський В. В.** Проблема стабилизации российского-турецкого порубежья первой трети XVIII в. и роль элит Крымского ханства: кубанский султан Бахты-Гирей / В. В. Грибовский, Д. В. Сень // Восточные исследования в Калмыкии: сб. науч. трудов / отв. ред. С. М. Мугаев. – Элиста, 2010. – Вып. 4. – С. 68–94.
13. **Дашкевич Я.** Україна на межі між сходом і заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – 1991. – С. 28–44.
14. Державний архів Одеської області. – Ф. 1, оп. 214, 1824 р., спр. 5.
15. **Каюк С. М.** Запорозьке козацтво і Великий степовий кордон (друга половина XVIII – початок XIX ст.) / С. М. Каюк // Четвертий міжнародний конгрес українців. – Історія. – Ч.1. – Одеса, 1999. – С. 241–246.
16. **Каюк С. М.** Запорозжці та некрасівці на Дунайському Кордоні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / С. М. Каюк // Гілея: наук. вісник. – К., 2011. – Вип. 52. – С. 292–296.
17. **Каюк С.** Карантинні установи як інституції, або фронтірне населення в нових державних умовах / С. М. Каюк // Чорноморська минувшина: Зап. Відділу історії козацтва на півдні України. – Одеса, 2016. – Вип.11. – С. 24–38.
18. **Каюк С.** Релігійність фронтірного населення південноукраїнського регіону в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки. – Вип. 3. – К., 2017. – С. 147–155.
19. **Каюк С. М.** Козацько-татарські стосунки на українській ділянці Велико-го Кордону в кінці XV–XVI ст. / С. М. Каюк, Д. В. Шаталов // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 212–221.
20. **Леп'явко С.** Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп'явко. – Запоріжжя, 2001. – 64 с.
21. **Леп'явко С.** Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескота Веба: Walyer Prescott Webb. **The Great Frontier.** – Austin: University of Texas Press, 1964 / С. Леп'явко // Укр. гуманітар. огляд. – Вип. 11. – К., 2005. – С. 46–65.
22. **Мільчев В.** Запорозжці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали) / В. Мільчев. – Запоріжжя, 2007. – 172 с.
23. **Стороженко І.** Великий Кордон і українське козацтво кінець XV – середина XVII ст. / І. Стороженко // Київська старовина. – 2006. – №1. – С. 31–45.
24. Форум «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // Україна Модерна. – 2011. – № 18. – С. 47–78.
25. **Чорновол І.** Дискурс колонізації, теорія фронтиру та історіографія України / І. Чорновол // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 23. – Л., 2013. – С. 260–282.
26. **Чорновол І.** З історії історичної науки в США: історіографія Латинської Америки і «теза Болтона» / І. Чорновол // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 19. – К., 2008. – С. 132–157.
27. **Чорновол І.** Історіографія Австралії у світлі тези Тернера / І. Чорновол // Регіональна історія України. – Вип. 4. – К., 2010. – С. 239–248.
28. **Чорновол І.** Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір / І. Чорновол. – К., 2015. – 376 с.
29. **Чорновол І.** Межі порубіжжя: пограниччя проблем (відповідь Владиславові Грибовському) / І. Чорновол. – Режим доступу: <http://hi-phi.org.ua/>

historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1958-ihor-chornovol-mezhi-porubizhzhia-pohranychchia-problem-vidpovid-vladyslavovi-hrybovskomu

30. **Чорновол І.** Релігія та культура на фронтірі / І. Чорновол // *Фронтири міста*. – №. 4. – Д., 2015. – С. 8–21.

31. **Чорновол І.** Теза Веба, Вільям Гарді Макніл і Степовий фронтір Європи / І. Чорновол // *Новітня доба*. – № 1. – Л., 2013. – С. 137 – 148.

32. **Чорновол І.** Теорія компаративних фронтірів / І. Чорновол // *Регіональна історія України*. – Вип. 3. – К., 2009. – С. 41–66. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/regions/3/2>.

33. **Чорновол І.** Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтиту / І. Чорновол // *Регіональна історія України*. – Вип. 5. К., 2011. – С. 77–100. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/71029>

34. **Rieber J. Alfred.** The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War / Alfred J. Rieber. – N.-Y., 2014.

Схожа стаття була вперше оприлюднена на сайті Historians у рубриці «Дискусія»: Каюк С. Страсті за фронтіром, або жіночий погляд на чоловічу дискусію <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2177-svitlana-kayuk-strasti-za-frontirom-abo-zhinochij-poglyad-na-cholovichu-diskusiyu>

УДК 94(477)«1917/1921»

Д. В. Архирейський

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро,
Україна*

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНУ ОСНОВУ МАХНОВСЬКОГО РУХУ

Досліджуються умови та чинники формування ідеології та політичної програми махновщини. Обґрунтовується селянсько-аграрна основа цього різновиду українського повстанського руху доби революції 1917–1921 рр., який перебував водночас під ідеологічним впливом анархо-комунізму.

Ключові слова: анархізм, ідеологія, махновський рух, селянство, Україна.

Д. В. Архирейский

*Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара,
Днепр, Украина*

К ВОПРОСУ О ПОЛИТИКО-ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ОСНОВЕ МАХНОВСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Исследуются условия и факторы формирования идеологии и политической программы махновщины. Обосновывается крестьянско-

аграрная основа этой разновидности украинского повстанческого движения периода революции 1917–1921 гг., который находился в то же время под идеологическим влиянием анархо-коммунизма.

Ключевые слова: анархизм, идеология, махновское движение, крестьянство, Украина.

D. V. Arkhireyskyi

Oles Honchar Dniprovsky National University, Dnipro, Ukraine

TO THE QUESTION OF THE POLITICAL AND IDEOLOGICAL BASIS OF THE MAKHOVIST MOVEMENT

Conditions and factors of formation of ideology and political program of Makhnovshchina are investigated. The peasant-agrarian basis of this version of the Ukrainian insurgent movement of the period of the revolution of 1917–1921, which was at the same time under the ideological influence of anarcho-communism, was justified. A short excursion into the historiography of the question makes it possible to ascertain the actual level of its study by historical science. On concrete examples of the revolutionary activity of Nestor Makhno, it is explained why the Makhnovist movement had no chance to develop into the so-called third revolution and remained an objective component of the agrarian-peasant revolution. The common and distinctive in the theory of anarchism and the socio-economic and political demands of the peasantry of Southern Ukraine are correlated. The attitude of the anarchists and the peasantry to the problems of property, capital, self-government of the population, the construction of the state, and the like are compared separately. The antihistorical tradition of vulgarization and primitivization of the Makhnovist movement in general and the political views of N. Makhno in particular is called into question.

Key words: Anarchism, ideology, Makhnovist movement, peasantry, Ukraine.

Очевидною є живучість стереотипів щодо аполітичності махновського руху, який у масовій свідомості, на жаль, і досі асоціюється здебільшого з криміналом. Водночас верхівку махновського командування, включаючи й самого Н. Махна, шаблонно відносять до анархістів. Позаяк повстанський командарм не зараховується до теоретиків анархізму, а останній, як специфічна ідеологічно-світоглядна система та відповідна політична течія, нашим суспільством не сприймається серйозно (слово «анархія» ототожнюється виключно із хаосом та беззаконням, ніби не може мати інших значень), то і Махно не сприймається в якості серйозного політика. Отож, виходить, що махновщина була бездієвим, а тому якимось безглуздим різновидом селянського повстанського руху. Якщо повстанці Холодного Яру, наприклад, змагалися під гаслами відновлення української державності, то махновці боролися нібито ні за що.

Слід зауважити, що такий підхід сформувався у радянський час під прямим впливом пануючої тоді партійної ідеології, яка змушувала істориків замовчувати махновський рух взагалі або відверто його вульгаризувати. Цілеспрямоване замовчування проблеми махновщини (як і анархізму) очевидно мало викреслити її з народної пам'яті як революційну альтернативу більшовизму. І ось таке ставлення правлячих комуністів до махновського руху – замовчувати, а коли це вже неможливо, то висміювати – може свідчити якраз про те, що ідеологія махновців складала для більшовиків певну загрозу.

Щоправда, ще в часи дії махновського руху були якісь поодинокі спроби визначити ідеологію останнього, але спроби ці можна віднести скоріше до сфери політичної публіцистики, політичної пропаганди або контрпропаганди [Див.: 19], а не власне науково-історичних досліджень. Але ж чи можна вважати серйозним науковим дослідженням опубліковану в 1930 р. у «Літопису революції» працю «Політична програма анархо-махновщини» комісара-більшовика та журналіста-сталініста Д. Ерде [Див.: 7]?

Лише в останні 30 років, коли було знято заборону на об'єктивне дослідження українського повстанського руху взагалі і махновщини зокрема, історики почали звертати увагу на необхідність вивчення політико-ідеологічної платформи останньої, передовсім на особисті політичні переконання Н. Махна [Див.: 5; 12; 15; 17; 22; 25; 26]. Безперечно, ідеології повстанців-махновців приділяли увагу й автори синтетичних праць, присвячених проблемі махновщини, але якимось побіжно, надто узагальнено і тому, як наслідок, не завжди переконливо. Більш повним спеціальним дослідженням політико-ідеологічних засад махновського руху, напевно, є кандидатська дисертація В. Чопа, один із розділів якої так і називається – «Ідеологія махновського руху», і стаття того ж дослідника про політичну програму махновщини [23, с. 9–11; 24]. В цілому ж на даний момент бібліографію проблеми махновської ідеології слід визнати незначною, таким же – її вплив на уявлення пересічного громадянства про ідеологічну природу махновщини. Навіть частина істориків, які нібито і займаються дослідженням окремих аспектів махновського руху, на жаль, не позбавлені стереотипів щодо останнього [Див.: 18; 20].

Питання про політико-ідеологічну основу махновського руху розв'язується фактично у вигляді трилеми: цей рух – суто політичний (конкретніше – анархо-комуністичний), селянський політичний (у цьому випадку виникає проблема конкретизації його ідеології) чи селянський аполітичний. Остання альтернатива – скоріше не об'єктивна історична даність, а рудимент антимахновської і, взагалі, антиповстанської пропаганди, адже селянський повстанський рух, який на рівних конкурував з державно-політичними утвореннями, останніми

всіляко дискредитувався як під час революції 1917–1921 рр., так і після її завершення. Аполітичність повстанського руху розвінчується логікою революції та історичними фактами. Під впливом революційних подій селянство України швидко і помітно політизувалося, і ось тепер просто несерйозно стверджувати, що селяни того часу не доросли за своїми культурно-світоглядним рівнем до політичних вимог, реалізація яких могла покращити їхнє життя.

На сьогодні існують два погляди на ідеологічну природу махновського руху: його вважають рухом або суто анархістським за всіма основними ознаками (насамперед, ідеологією, політичною орієнтацією керівників), або в цілому селянським, який перебував лише під деяким впливом анархізму. Перший представлений або відвертими апологетами сучасного ідейного (цілком можливо, псевдоідейного) анархізму [Див.: 1], або гуманітаріями, які лише побіжно торкалися проблеми махновщини [Див.: 5; 15; 20]. Другий – переважно дослідниками селянства та власне махновського руху [Див.: 2; 4; 21].

Кожна з цих концепцій має власну систему аргументації, багато в чому вони доповнюють одна одну, проте не синтезуються повністю. В. Чоп, визнавши махновщину «найрадикальнішим представником українського політичного спектру» доби революції, прагнув довести, що ідеологія цього руху під безпосереднім впливом його лідера певною мірою вийшла за межі, власне, анархізму: «Ідеологія махновського руху мала синтетичний характер. Вона поєднувала в собі пропозиції конгломерату кількох лівих угруповань, що співпадали з вимогами делегатів з'їздів Рад махновського району» [23, с. 15, 16]. Останнє речення цитати може свідчити про впевненість історика щодо поєднання двох названих поглядів на сутність махновської ідеології, адже більшість делегатів з'їздів Рад махновського району, як відомо, складали саме селяни.

Відправним пунктом для ідентифікації ідеологічної сутності махновщини може стати аналіз офіційної назви махновських збройних формувань: Революційна повстанська армія України (махновців) – РПАУ(м). У цій назві кожне слово на своєму місці і несе певне логічно-змистове навантаження, якраз пояснюючи цю сутність. Насамперед, слід констатувати, що назва ніяк не співвідносить махновщину з ідейним анархізмом, тобто махновщина не була виключно анархістським збройним рухом. Проте махновці уявляли себе військом Революції. У політичних процесах, які охопили Російську імперію на початку ХХ ст., революція як явище однозначно пов'язувалась із радикальним оновленням, кардинальною трансформацією існуючої системи відносин: соціально-економічних, політичних, правових, культурних тощо. Революційний радикалізм махновців був викликаний не їх примітивністю чи наївністю, а чітким усвідомленням необхідності рішу-

чих перетворень. Зрештою державні утворення і режими, починаючи з царського, мали час і можливість для таких перетворень у спокійному, цивілізованому форматі, але їх недалекоглядність, егоїзм, некомпетентність, як ми розуміємо, і спричинили революцію.

Називаючись революційною армією, махновці тим самим засвідчували свою схильність до радикальних перетворень у країні. Революцію, втім, анархістське командування РПАУ(м) трактувало відповідним чином: ідеал так званої третьої революції, ніяк не менше світової за своїм масштабом, свідчить про анархістсько-інтернаціональний каркас махновської ідеології. Водночас махновці не відмовлялися від своєї національної ідентичності, що також впливає з назви їхньої армії.

Зауважимо, що ті, хто категорично вважають махновський рух інтернаціонально-російським проектом [Див.: 1], усіляко підкреслюють ворожість махновців до українсько-державницьких проєктів. Однак, ототожнювати національне і державне в історичному контексті, як мінімум, алогічно. Алогічно вважати махновщину неукраїнським явищем лише на підставі того, що вона не підтримувала українські державні утворення. Махновці, зрештою, не підтримували й російські державні утворення, вони, під впливом як ідей анархізму, так в силу селянських переконань, не підтримували державу як таку. Але в той час, як білі, так і червоні росіяни вперто визнавали лише «Юго-Западный край», махновці, як бачимо, відносили себе разом із своїми землями до України [11, с. 170].

Деякі дослідники, відносячи махновщину за її ідеологією до анархо-комунізму (на підставі того, що Н. Махно та його оточення намагалися реалізувати відповідні, в цілому інтернаціональні ідеї «вільних рад», «безвладної держави» та «третьої світової революції»), саме з цієї причини вважають «безпідставним анархізм махновського руху називати українським» [8, с. 20]. Але хіба не могли бути і не були ці ідеї не тільки анархістськими? Хіба українські селяни і без анархістів не могли бажати для себе гарантованого самоврядування і ліквідації державного диктату?

Слово «повстанський» у назві армії Н. Махна об'єктивно відносить махновщину до загальноукраїнського повстанського руху доби революції 1917–1921 рр., який, завдяки чисельним напрацюванням вітчизняних істориків, наразі вважається в цілому селянським. Усі ворогуючі між собою сили революції, за незначним винятком, розглядали селянство як важливий і необхідний для продовження боротьби ресурс, який, між тим, не мав права на власне бачення майбутнього. Не претендуючи на вищу владу, селяни повсякчас були змушені якось реагувати на ініціативи тих чи інших політичних режимів в аграрній сфері. Така реакція, як правило, набувала форм протесту, повстань,

тому за селянським протестним рухом і закріпився образ повстанського. Махновці, таким чином, називалися повстанцями і тоді, коли не партизанили у ворожому тилу, а мали фактично регулярну армію та контролювали певну територію.

Безперечно, селянський рух України доби революції 1917–1921 рр. не можна назвати абсолютним політичним рухом, хоча б тому, що безпідставно вести мову про якусь сформовану, завершену селянську ідеологію. Ідеологія, яку навіть Вікіпедія визначає як організовану «сукупність ідей у формі політичних міфів, настанов, гасел, програмних документів партій, філософських концепцій тощо» [9], була надто складною абстракцією для не зовсім освіченого, неорганізованого, роз'єданого географічно селянства, яке, крім того, переймалося проблемами переважно соціально-економічного порядку. Щоб українське селянство напрацювало свою ідеологію, йому потрібен був довший час на освіту, встановлення стійких внутрішніх комунікацій та чітке усвідомлення можливості реалізації його економічних вимог через активну участь у політиці. Коротка доба революції не сприяла, таким чином, розвиткові окремої селянської ідеології. А ось прискореній політизації селянства цілком сприяла.

Зазначимо, хоча селянство України не спромоглося під час революції створити власну потужну політичну організацію, воно своїми конкретними діями та заходами, передусім у сфері аграрних відносин, продемонструвало наявність системи певних політичних поглядів. Якщо проаналізувати практичні дії селян махновської зони, то не важко зрозуміти, в ім'я чого вони готові були взяти до рук зброю та ризикувати своїм майном та життям. Відомо, що на махновських територіях відбулося кілька з'їздів селянських, повстанських і навіть партійних делегатів, рішення яких цілком достатньо дають уявлення про вимоги селянства, яке визнавало лише трудовий капітал і бажало зрівняльно-трудового перерозподілу землі, вільного господарювання на власних наділах, наявності вільного ринку, включно із вільним товарообміном між селом і містом, демократичних свобод для трудящих, існування органів самоврядування – рад, гарантій самостійно обирати форму співіснування – общину або одноосібне господарювання, можливостей для освіти та культурного розвитку, скасування національних обмежень [3, с. 325, 326; 10, с. 16–20, 30–35, 158–169; 13, с. 74, 79, 84, 88–91, 231, 235]. Цей перелік має набагато більше спільного з анархістською теорією, ніж із програмними положеннями інших політичних партій, які готові були визначати долю селян замість них самих, і саме це зробило можливим запозичення махновським командуванням анархістської риторики, гасел, принципів, особливо в умовах, коли оточення Н. Махна підкреслено відкидала саму можливість партійного керування трудящими.

Отож, триаду головних вимог, як мінімум, селянства Південної України – основної зони дії махновських формувань, складали: 1) вільна праця на власній землі; 2) вільний ринок; 3) незалежне самоврядування у вигляді вільного радянського ладу. В цілому, як бачимо, ці вимоги мали політико-економічний характер, який точно передавався узагальнюючим селянським гаслом «Земля і воля!». Фактично це було гасло і махновського руху.

Чи можна вважати вищезазначені вимоги селянства сформованими під безпосереднім впливом анархізму? Напевно, ні. Теорія анархізму зародилася не в селянському середовищі і не була спрямована на селян. І в Російській імперії, і за її кордонами анархістські організації діяли переважно серед пролетарів. Створення під час революції 1905–1907 рр. анархістських осередків у кількох селах Південної України – воістину феноменальне явище вітчизняної історії [3, с. 13, 14, 17–19]. Тому вкрай важливо правильно розставити акценти у відносинах махновщини та анархізму. Останній, зауважимо, не породив махновщину, не очолив її, не направляв. Махновський рух був прямим продовженням селянської боротьби за права селян в умовах революції (тобто «аграрної революції»), інакше кажучи, мілітаризацією селянського протесту. Анархізм лише допоміг селянам чіткіше сформулювати свої вимоги, погляди тощо.

Селянство запозичувало в анархістській теорії те, що було корисним для нього і відкидало те, що суперечило селянському світогляду і не відповідало селянським життєвим інтересам. Заслуга Н. Махна полягала в тому, що на відміну від «міських теоретиків» і пропагандистів анархізму, він чітко усвідомлював це і спробував пристосувати анархістську теорію під селянські вимоги. Наприклад, відомо, що анархізм не визнавав капітал і власність, але селянин не міг відмовитися від власності, передусім, земельної, як такої, ось тільки ця власність мала бути трудовою, сформованою, так би мовити, власною працею, а не експлуатацією чужої.

Більшовики в цілому правильно вважали селян потенційними або і фактичними дрібними власниками, тільки нічого принизливого для селян у цій характеристиці насправді немає, адже вона відповідала дійсності. Селяни дійсно були і власниками, передусім, перерозподіленої, землі, і дрібними, позаяк зрівняльно-трудоий розподіл землі в цілому усереднив селянські господарства. Селяни не могли погодитися на націоналізацію (одержавлення) землі, що пропонували і більшовики, а лише на її соціалізацію, тобто на той же зрівняльно-трудоий її перерозподіл [13, с. 90].

А ось проект бездержавного суспільства, запропонований анархістами, селяни підтримували. Чому? Тому що від імперської держави вони ніколи нічого позитивного не одержували, а іншої і не знали.

В цьому контексті воістину пророчими видаються слова М. Драгоманова про те, що «наша Україна, котра не має ні свого попівства, ні панства, ні купецтва, ні держави, а має доволі розумне од природи мужицтво, залюбки прийме науку про безначальні й товариські порядки...» [6, с. 302]. Н. Махно, типовий представник українського «мужицтва», щиро вірив, що для впорядкування життя трудящих достатньо буде вільних рад, які зможуть встановити горизонтальні зв'язки з іншими радами, асоціаціями, товариствами, зв'язки економічні, адміністративні, культурні тощо [13, с. 231, 235].

У цьому проекті, як бачимо, не знаходилося місця для держави з її корумпованою бюрократією, несправедливими судами, жорстокою поліцією, надмірними податками і т. п. Така ідея анархістів не могла не імпонувати селянам. І до речі, те, про що в цілому мріяв Н. Махно, у сучасному світі називається громадянським суспільством. На сьогодні людство, як бачимо, не відмовилося від державницької моделі облаштування життя, але найуспішнішими національно-державними утвореннями вважаються демократії, за яких державні інститути достатньою мірою контролюються громадянським суспільством. Таким чином, мрії Н. Махна про безвладне суспільство не були утопічними, їх просто не можна було реалізувати у конкретно-історичних умовах революції 1917–1921 рр. Таким чином, егалітаризм махновського руху не можна вважати однозначним запозиченням анархістської теорії. Селянам, які історично звикли мати справу з державою-поневолювачем, не потрібен був особливий консультант з цього питання.

Н. Махно, який на довгий час був відірваний від рідного селянського світу, після звільнення з російської в'язниці повернувся до нього не лише через свою ностальгію за рідними та батьківщиною, але й, передовсім, тому, що цей світ давав йому можливості реалізації власних політичних задумів. Щоправда, майбутній повстанський командарм, за його власними спогадами, повертався у березні 1917 р. до Гуляйполя з думкою не про селян, а про місцевих анархістів, чітко усвідомлюючи водночас, що революційна діяльність останніх може бути успішно виключено за умов максимального контакту із середовищем трудящих [10, с. 10, 11].

У Гуляйпільському же районі більшість трудящих об'єктивно складали селяни. Невипадково саме із Селянської спілки почалась практична діяльність Н. Махна на батьківщині [10, с. 16–20]. Хоча незабаром він прилучився до організації й діяльності профспілки місцевих пролетарів, Гуляйпільська група анархістів-комуністів і махновський рух у цілому об'єктивно стали складовою аграрно-селянської революції в Україні. У подальшому Махно намагався вийти за межі аграрної революції: третя революція, яку він у листопаді 1919 р. пророкував у «Декларації РПАУ(м)», мала бути світовою селянсько-

робітничою [3, с. 325], тобто революцією всіх трудящих. Але, як ми знаємо, така третя революція не відбулася, натомість деякі діячі та митці, завдяки саме махновському рухові, у подальшому тиражували інший її образ – саме як селянської [Див.: 14]. Втім, у контексті світових модернізаційних процесів селянська третя революція, слід визнати, наврод чи могла стати загальносвітовим явищем.

Аналізуючи ж зв'язки махновщини з ідейним анархізмом, зазначимо, що безперечно існують аргументи на користь висновків про саме анархістську природу махновського руху. Проте всі ці аргументи нівелюються і назвою махновської армії, і інформацією про особливості співпраці командарма та його бойових командирів з ідейними анархістами на тій чи іншій стадії розвитку махновського руху. Н. Махно, як відомо, не дозволив підпорядкувати армійське командування анархістським політичним організаціям, на кшталт Конфедерації анархістських груп України «Набат» [16, с. 396].

Те, що Н. Махно не допускав ідейних анархістів до безпосереднього командування повстанською армією, свідчить не стільки про його владні амбіції, скільки про політичний прагматизм і далекоглядність: селянськими повстанцями не могли керувати люди, які не поділяли селянські цінності. Стати на бік анархістів і відшукатися від селян Н. Махно не міг, адже селяни стали найчисельнішою рушійною силою революції. Повстанський командарм фактично вивів власну політичну формулу поточної революції: шанс на перемогу має той, хто очолює селянство і розпоряджається всіма ресурсами села. Звісно, стратегічно Н. Махно помилився, можливо тому, що його формулі чогось бракувало, наприклад рішучості тероризувати цивільне населення, включно із селянами, як робили більшовики, але хіба він один програв у тій революції?

У підсумку маємо констатувати, що політична платформа махновщини визначалася трьома основними чинниками: 1) ідеологією анархо-комунізму; 2) життєвими соціально-економічними та політичними вимогами селянства; 3) військово-політичними подіями революції. Говорячи про ідеологію та політичну програму махновщини, останню слід визнати селянським рухом не тільки тому, що селяни становили основу повстанського війська, а й тому, що це військо поділяло цінності найчисельнішої верстви трудящих, у тому числі підтримувало її політичні бажання. Недооцінка політичних поглядів українського повстанства, виразником яких до певної межі був махновський рух, беззаперечно нівелює загальне соціальне і навіть національне значення Української революції. Аналіз контактів махновського руху з найпотужнішими політичними силами доби революції – українськими національними режимами, комуністами, білими – дозволить чіткіше усвідомити, що саме, яку ідеологію, яку політичну програму сприймали чи не сприймали махновці, а отже, й селяни Південної

України. Такий підхід сприятиме більш повній і точній реконструкції ідеології і політичної програми самого махновського руху.

Бібліографічні посилання

1. **Азаров В.** Моя махновщина / В. Азаров // Союз Анархистов Украины [Електронний ресурс]. Режим доступа: URL: <http://www.s-a-u.org/history/ukraine/80-mine-machnovschina-1.html> (дата звернення 16.05.2017).
2. **Алешкин П. Ф.** Крестьянские восстания в России в 1918–1922 гг. От махновщины до антоновщины / П. Ф. Алешкин, Ю. А. Васильев. – М., 2012.
3. **Белаш А. В.** Дороги Нестора Махно. Истор. повествование. А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – К., 1993.
4. **Верстюк В. Ф.** Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В. Ф. Верстюк. – К., 1991.
5. **Гарчев П. І.** Мемуари Нестора Махна як джерело з ідеології і практики махновщини / П. І. Гарчев, Л. П. Гарчева, В. О. Тимаков // Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретичної конференції. (Запоріжжя–Гуляйполе, 12–13 лист. 1998 р.). – Ч. 1. – Запоріжжя, 1998. – С. 43–51.
6. **Драгоманов М.** Вибране / М. Драгоманов. – К., 1991.
7. **Ерде Д.** Політична програма анархо-махновщини / Д. Ерде // Літопис революції. 1930. № 1. С. 41–63; № 2. С. 29–49.
8. **Жмир В.** Анархізм у світі і в Україні. На нашій не своїй землі / В. Жмир // Філософська думка. – 2009. – № 2. – С. 72–96.
9. Ідеологія [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ідеологія> (дата звернення 16.05.2017).
10. **Махно Н.** Воспоминания: в 2 кн. Кн. 1: Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 год) / Н. Махно. – Х., 1998.
11. **Махно Н. И.** Воспоминания / Н. И. Махно / под ред. С. С. Волка. – М., 1992.
12. **Назаров И. Ю.** Идеология и политическая практика махновского движения: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / И. Ю. Назаров. – М., 2006.
13. **Нестор Махно.** Крестьянское движение на Украине. 1918–1921 / Нестор : Документы и материалы / под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М., 2006.
14. **Підмогильний В.** Третя революція / В. Підмогильний. – К., 2012.
15. **Рисіч Й. Л.** Політичні парадигми Нестора Махна / Й. Л. Рисіч // Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретичної конференції. (Запоріжжя–Гуляйполе, 12–13 лист. 1998 р.). – Ч. 1. – Запоріжжя, 1998. – С. 8–11.
16. **Савченко В. А.** Виникнення та перші кроки Конфедерації анархістських організацій України «Набат» (листопад 1918 – березень 1919) / В. А. Савченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 21. – С. 384–401.
17. **Савченко В. А.** Політичний проект махновського руху жовтня–грудня 1919 р. / В. А. Савченко // Матеріали I Міжнар. наук. конф. (Одеса, 18–19 лист. 2005 р.). – О., 2005. – С. 152–156.
18. **Ситник О.** Ідеологія анархістського руху в Україні періоду 1917–1921 років / О. Ситник // Схід. – 2009. – № 5. – С. 78–80 [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=4394 (дата звернення 15.04.2017).

19. **Струве П.** Идеология махновщины / П. Струве // Русская мысль. – 1921. – № 1–2. – С. 226–232.
20. **Тимошук О. В.** Анархо-комуніст Н. Махно в 1917–1918 рр.: селянський захисник чи кримінальний злочинець? / О. В. Тимошук // Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретичної конференції. (Запоріжжя–Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.). – Ч. 1. – Запоріжжя, 1998. – С. 72–82.
21. **Удод О. А.** Ідеали та ціннісні орієнтації українського народу (на матеріалах махновського руху) / О. А. Удод // Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретичної конференції. (Запоріжжя–Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.). – Ч. 1. – Запоріжжя, 1998. – С. 11–16.
22. **Чоп В. М.** Декларації Революційної повстанської армії України (махновців) – головні програмні документи махновського руху / В. М. Чоп // Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства. – Т. 5. – К., 1999. – С. 245–255.
23. **Чоп В. М.** Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. / В. М. Чоп. – Запоріжжя, 2002.
24. **Чоп В. М.** Політична програма махновського руху / В. М. Чоп // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXV. – С. 57–63.
25. **Чоп В. М.** Проблема місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917–1921 рр.) / В. М. Чоп // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. VIII. – Запоріжжя, 1999. – С. 39–46.
26. **Чоп В. М.** Українське питання в ідеології махновського руху / В. М. Чоп // Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретичної конференції. (Запоріжжя–Гуляйполе, 12–13 лист. 1998 р.). – Ч. 1. – Запоріжжя, 1998. – С. 83–99.

Надійшла до редколегії 16.05.2017

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477) (074)

Ю. С. Митрофаненко

КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського», Кропивницький, Україна

**ВІДГУК НА КНИГУ Ф. Г. ТУРЧЕНКА
«УКРАЇНА – ПОВЕРНЕННЯ ІСТОРІЇ.
ГЕНЕЗА СУЧАСНОГО ПІДРУЧНИКА»**

У статті пропонується аналіз книги історика Ф. Турченка, який проаналізував складний процес підручникотворення в Україні на початку незалежності, а також спроби створити спільний підручник з історії України та Росії, виокремлюється роль працівників ДНУ імені Олеса Гончара та дніпропетровських освітян під час написання, апробації та рецензування нових підручників з історії України.

Ключові слова: історія, підручник, підручникотворення, школа, спільний підручник.

Ю. С. Митрофаненко

КЗ «Кировоградский областной институт последипломного педагогического образования имени Василия Сухомлинского», Кропивницкий, Украина

**ОТЗЫВ НА КНИГУ Ф. Г. ТУРЧЕНКА
«УКРАИНА – ВОЗВРАЩЕНИЕ ИСТОРИИ.
ГЕНЕЗИС СОВРЕМЕННОГО УЧЕБНИКА»**

В статье анализируется книга историка Ф. Турченка о процессе создания учебников по истории Украины в первые годы независимости, а также попытки создания общего учебника по истории для школ России и Украины. Автор статьи выделяет роль днепропетровских учёных и учителей в создании и апробации учебников по истории Украины.

Ключевые слова: учебник, история, школа, общий учебник.

Y. S. Mytrofanenko

Kirovograd regional institute of postgraduate pedagogical education named of Vasily Sukhomlinsky, Kropyvnytsky, Ukraine

**REVIEW OF THE BOOK BY F. TURCHENKO
«UKRAINE – THE RETURN OF THE HISTORY.
GENESIS OF THE MODERN TEXTBOOK»**

The analysis of the book by F. Turchenko, who has analyzed the complex process of the textbook creation in Ukraine in the beginning of independence,

© Ю. С. Митрофаненко, 2017

is suggested in the article. The author characterizes general political situation, in the context of which reorganization of school education in history was happening, new educational editions were being discussed, new programs and concepts of education in history were being developed. The circumstances of creation of the first textbooks in history of Ukraine for 7-11 forms by the group of historians of south-eastern regions (the role of the workers of Dnipropetrovsk National University after Oles' Honchar and educational) educational workers of the region in the process of development, of new textbooks in history of Ukraine is distinguished) are revealed. Great attention is paid to the attempts of pro-Russian and pro-communistic political forces of Ukraine to influence the concept and contents of the textbooks. The analysis of studying themes of the past of Ukraine in Russian textbooks, as well as suggestions of Russian historians to reconsider the concept of education in history of Ukraine is given. They suggest to change the contents of the program and textbooks. The influence of the textbooks creation on the events of 2014-2017: Russian military aggression in Crimea and Donbas, extension of separatism, splash of patriotic tendencies in Ukraine, due to which pro-Russian terroristic organizations could be stopped, is defined. The author of the book F. Turchenko emphasized the important role of creation of the textbook in history of Ukraine as one of the important factors of preserving the independence of Ukraine.

Key words: history, textbook, school, «general history».

В умовах реформування системи української освіти та пошуку нових моделей викладання історії та написання сучасних підручників набуває значення осягнення досвіду попередників, причетних до зміни парадигми викладання історії та підручникотворення з історії України на початку 90-х рр. XX ст. Ця тема впродовж тривалого часу не втрачає своєї актуальності серед фахових істориків [2; 3; 20]. Книжка знаного історика Федора Турченка «Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника» розкриває обставини появи перших підручників з історії України [10].

Вперше книгу було презентовано у вересні минулого року на престижному Форумі видавців у Львові. Інтерес викликала назва книга та особа її автора Чому? Ф. Турченко – знаний в Україні та за її межами історик (автор значної кількості монографій та підручників з історії України) був активним учасником процесу створення українських підручників [10–15]. Ф. Турченко належить до істориків, які, незважаючи на значну кількість ґрунтовних досліджень, не є «кабінетними». Свої знання з історії минулого він вміло застосовує для відповідей на виклики сьогодення. Зокрема, вже в 2015 р. у співавторстві з Г. Турченко побачила світ надзвичайно актуальна праця «Проект «Новоросія»: ювілей на крові 1764–2014 рр.» [11], в іншій редакції «Проект «Новоросія і новітня російсько-українська війна» [12]. Це дослідження аргументовано спростовує всі міфи про історичні традиції Новоросії на теренах сучасної України.

Книжка «Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника», що вийшла в 2016 р., також вирізняється актуальністю змісту, часом появи та відповідає запитам громадян України, які живуть у добу новітньої російсько-військової агресії та інспірованого спалаху сепаратизму на Півдні та Сході України. Жанр книги я б визначив як історичний детектив. Захоплюючий сюжет (ніколи не думав, що книга з історії появи підручника може містити стільки гострих кутів) про процес створення та збереження підручника з історії України в умовах дискусій з прихильниками «єдиного курсу» з історії України (з позицій комуністичної історіографії), «регіонального підручника» (прихильники сепаратизму), «спільного підручника» (російський погляд на українську історію).

Не можу оминати й особистих вражень. Читаючи книгу, ніби помандрував часом, бо в школі до 1992 р. вивчав обкрашену історію України. З підручником Ф. Турченка з історії України для 10-класу, познайомився в 1997 р. ще студентом 3-го курсу історичного факультету Кіровоградського (нині Центральноукраїнського) державного педагогічного університету ім. В. Винниченка під час підготовки до занять та іспитів з теми «Українська революція 1917–1921 рр.» [13]. Їх рівень, за браком літератури, дозволяв якісно підготуватися до занять, чим виручав студентів нашого покоління. Працюючи в школі, викладав історію України в 10–11 класах за цим підручником, вперше дізнався про роман Юрія Горліс-Горського «Холодний Яр», який став темою майбутніх наукових досліджень [9].

Книга «Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника» читається надзвичайно легко та цікаво, незважаючи на її науковий стиль та осмислення автором наукових концепцій та парадигм під час пошуку теоретичних засад, якими керувалися автори в роботі над історичним матеріалом. Дослідження містить чимало корисної інформації для тих, хто викладає історію України. Зміст книги – це реконструкція процесу створення підручника з історії України, який став складовою частиною сучасних процесів державотворення. Цей підручник (своєрідний «паспорт держави») був першою вдалою спробою декомунізації нашого минулого та подолання явища, яке Л. Костенко влучно назвала «амнезією історичної пам'яті» [5].

Хронологічно дослідження Ф. Турченка охоплює декілька періодів: доба «перебудови» – коли визріла необхідність появи підручника з історії України і відбулися перші неспіліві кроки по його створенню (глава «Україна без історії»). Перші роки незалежності – ідея та спроба написати підручник з історії України («Історична освіта в Україні на початку незалежності», «Історія країни, якої не було»). Третій період – доба 2010 – 2013 р., коли чинилися спроби замінити історію становлення української державності України проектом «Спільний

підручник», у якому школярам українських шкіл пропонувалося не стільки спільне, а виключно російське бачення минулого України.

Окрема увага в книзі приділяється пошуку теоретичних засад та дискусій навколо концепцій написання підручника з історії України. Читач дізнається, якими науковими підходами керувалися автори, коли обирали концепцію написання майбутнього підручника, про полеміку з групою Наталії Яковенко 2007 р. [20].

Імпонує об'єктивність Ф. Турченка. Автор згадав не лише про власну роль та здобутки в процесі написання підручника з історії України, але й визначив ціле покоління істориків, які взялися за невдячну і не надто безпечну справу писати підручник для держави, яка й досі не має спільної історичної пам'яті [3]. Що вже казати про «лихих 90-х»! Окрему подяку автор висловлює вчителям історії українських шкіл, які схвалили концепцію та зміст підручника для 10–11-х класів, чим позбавили противників українського бачення історії закрити їх доступ до українських шкіл [13; 14].

Спільними зусиллями Ф. Турченку та його однодумцям вдалося прорвати інформаційну блокаду комуністичних штампів, ідеологем та міфологем і надати можливість мільйонам українців фахово розібратися у своєму минулому. З особливою теплою він пише про Наталію Теплоухову, представника Міністерства освіти і науки України, яка зіграла значну роль у появі підручника з історії України. До речі, саме їй автор присвятив цю книгу [10, с. 4].

На сторінках книжки Ф. Турченко відзначив роль дніпропетровських (дніпровських) освітян: науковців, вчителів, представників обласного управління освіти. Їх внесок був доволі вагомим, тому зупинимося на ньому детальніше. В розділі «Історія країни, «якої не було», що охоплює 1992–1993 рр. – своєрідний підготовчий етап українського підручникотворення, Ф. Турченко згадав про нараду щодо підготовки нових підручників з історії. У ній взяли участь заступники керівників обласних управлінь освіти Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Херсонської, Миколаївської областей [10, с. 25].

Автор книги згадує, що «усвідомлюючи, що нарада матиме політичний підтекст, запросив до роботи добре знайомих йому науковців, які отримали освіту в Харківському і Дніпропетровському університетах, спеціалізувалися на історії України, підтримували постійні зв'язки зі школою і були вільними від ностальгійних поглядів щодо комуністичного минулого» [10, с. 26]. Серед таких була Ганна Кирилівна Швидько – в той час професор Дніпропетровського державного університету. За результатами наради Г. К. Швидько було рекомендовано для написання підручника з історії України для 8-го класу (охоплював період XVI–XVIII ст.) [10, с. 43; 19]. Але на цьому роль

дніпропетровських освітян у роботі над підручником, яка проходила в непростих дискусіях з прибічниками комуністичної й регіональної версій підручника, не обмежилася.

Зокрема, серед вчителів історії Дніпропетровської області (разом із Запорізькою та Полтавською) для апробації були поширені навчальні посібники, які охоплювали період Української революції 1917–1921 рр. [10, с. 44]. А протягом червня 1993 – квітня 1994 рр. експертна група із рецензування підручника провела три робочих засідання щодо обговорення рукопису у Запоріжжі, Миколаєві та Дніпропетровську. Одним із свідків та активних учасників цього процесу був начальник Дніпропетровського обласного управління освіти Олександр Удод, який пізніше згадував: «...обговорювали прискіпливо, абзац за абзацем, рядок за рядком» [17, с. 3].

Відзначимо, що так само ретельно книгу вчитувала інша група рецензентів: прихильників старої комуністичної візії. Зокрема, вони фактично винесли вирок підручнику: «вважаємо недоцільним подальше фінансування роботи в такому вигляді» [10, с. 46]. Тому важливою, на думку Ф. Турченка, була підтримка вчителів, методистів та «молодого начальника Дніпропетровського обласного управління народної освіти Олександра Удода, місцевих краєзнавців і колег-учених, додатково залучених до обговорення рукопису» [10, с. 47]. Мова йшла про підручники з історії України для 10 – 11 класів, які охоплювали період ХХ ст. Серед значної кількості відгуків Ф. Турченко звертає увагу на рецензію доктора історичних наук Валентина Іваненка та вже згаданого Олександра Удода, надруковану в 1995 р. у дніпропетровській газеті «Зоря» [4]. «Дніпропетровські вчені назвали книжку цінним посібником для випускників та вчителів, який в загальних рисах відповідає вимогам нашого сьогодення, потребам формування правдивої історичної свідомості сучасного покоління українців», – так охарактеризував цей відгук сам Ф. Турченко [10, с. 54].

Згадав Ф. Турченко і про участь дніпропетровського історика, професора Юрія Мицика в круглому столі «Історія України ХХ ст. на сторінках шкільних підручників», який відбувся за участі народних депутатів лівого політичного спрямування, істориків, працівників Міністерства, авторів підручників, вчителів і методистів. Результатом цієї наради було збереження підручників і недопущення фальсифікації історії України на догоду Москві [10, с. 57].

Аналізуючи процеси створення підручників з історії України, автор книги відзначив, що «підручники з історії України вперше було написано на Південному Сході України, де для цього, здавалося, було найменше умов. До їх появи виявився причетним автор, а також учені історики Донецька, Дніпропетровська та Запоріжжя, учителі історії загальноосвітніх шкіл цього регіону» [10, с. 24].

Книжка дозволяє помітити поступ України в осягненні свого минулого. Чимало «білих плям» початку 1990-х рр. вже давно стали складовою національної пам'яті України, а до пантеону українських героїв та визначних свят потрапили події та особистості, які вперше були згадані на сторінках підручників з історії України групи Ф. Турченка. В книзі простежується опір українському баченню історії, який реалізовувався через проекти «регіональний підручник», «спільний підручник», а в 2014 р. у формі відкритої агресії проти України та виявах войовничого сепаратизму, коли, поруч з іншими символами України, знищувалися підручники з історії України.

Родзинкою книги є відкриття маловідомих фактів з історії створення підручника з історії України. Зокрема, зі сторінок книги читач дізнається кому належала ця ідея, а відповідь може відверто здивувати. Крім того, знайде відповіді на питання:

– Чому на авторів підручників образився Ю. Звягільський і скільки це могло коштувати його авторам?

– Як і чому зі сторінок підручника зникло ім'я цього ображеного одіозного депутата?

– Про що Ф. Турченка особисто просив тодішній міністр освіти С. Ніколаєнко?

– Для чого в 2010 р. в Астані збирали авторів підручників з історії країн СНД? [10, с. 92].

А ще в книжці пропонується глибокий аналіз концепції російських підручників з історії та висвітлення в них тем, пов'язаних з Україною. Це дозволяє зрозуміти, як готувалося покоління рашизму, прибічники якого їхали в Україну поширювати Новоросію та боротися з «фашизмом», не помічаючи становлення неосталінізму на теренах Росії. Це розпочалося зі сторінок російських підручників, де Й. Сталін зображувався «як ефективний менеджер», а масові репресії виявилися «прагматичним інструментом вирішення народногосподарських завдань» (Про це Ф. Турченко писав ще в 2010–2011 рр.) [16]. Окремий розділ «Операція «Спільний підручник» аналізує спроби нав'язати Україні міф про спільну історію через створення єдиного підручника для всіх країн СНД або посібника для вчителя [6; 7; 18]. Ф. Турченко аргументовано доводить псевдонауковість та небезпеку такої позиції, яка суперечить історичним фактам та концепції українського державотворення, становить загрозу територіальній та духовній соборності України. Нова книжка Ф. Турченка дозволяє зробити вчасне інтелектуальне щеплення ураження вірусом небезпечних історичних міфів.

Процес українського підручникотворення є чудовим аргументом на користь ідеї української соборності. Навчальні посібники з історії України, якими користувалися учні Галичини та Закарпаття, писали на початку 90-х рр. ХХ ст. науковці з Півдня та Сходу України. Це

стало своєрідним продовженням традиції написання українського підручника ще з початку ХХ ст., коли автором популярної книги з історії України був мешканець Півдня України Микола Аркас.

Ф. Турченко проаналізував значний обсяг навчальної літератури, запропонованої науковцями вчителям історії в період 1993–1996 рр., починаючи з праці канадського історика О. Субтельного «Україна. Історія» [9], яку «читали всі – від школярів до академіків» [10, с. 14]. Але для повноти картини українського підручникотворення 90-х рр. варто було б проаналізувати внесок таких істориків, як Наталя Яковенко та Ярослав Грицак, які в 1996 р. підготували два томи «Нарисів з історії України» [21; 1]. Ці ґрунтовні дослідження знайомили читачів із найновішими теоріями й інтерпретаціями процесів українського націєтворення, розглядали його в міжнародному контексті, і на, нашу думку, мали значний вплив на вчителів історії. Хоча прізвища Н. Яковенко та Я. Грицака згадуються на сторінках монографії, але в іншому контексті [10, с. 80, 82, 21, 36, 48].

Проте рецензована книжка все ж дозволяє сповна побачити здобутки та прорахунки цілого покоління істориків, які зуміли в надскладних умовах написати та захистити підручник з історії України. Але... Незважаючи на появу сучасних програм та підручників з історії України, значна частина вчителів продовжували викладати історію України, як «історію держави, якої не було» (про одну з таких Ф. Турченко згадує на сторінках книги) [10, с. 23]. На жаль, чимало таких «вчителів» і нині продовжують працювати в українських школах, що мало сумні наслідки для української державності навесні 2014 р. Шкода, що не вистачило ані волі, ані бажання замінити подібних вчителів. Звісно, це не провина авторів підручників, але, за інших умов ефективність використання підручника для формування історичної свідомості учнів була б значно вищою.

По-друге, нове покоління авторів підручників, державних програм та програм з історії вивчення рідного краю мають врахувати дискусії початку 1990-х рр. і запропонувати учням та вчителям продукт, який би підкреслював зв'язки (історичні, етнічні, культурні, економічні) минулого краю з історією держави. Це дозволило б сформувати міцний ґрунт духовної соборності, що є запорукою соборності територіальної.

Загалом, хочеться подякувати Ф. Турченку за вміння тримати руку на пульсі сучасності, здатність власними дослідженнями реагувати на виклики сьогодення. А всім хто цікавиться історією України раджу прочитати цю книгу. Важко не погодитися із висновком її автора, «що незалежність України була збережена, не в останню чергу тому, що у свій час був захищений підручник з історії України» [10, с. 93]. На підручниках з історії України, створених у 1990-і рр. виховано покоління українців, які стали учасниками Помаранчевої рево-

люції, революції Гідності, серед них чимало волонтерів, вояків добровольчих батальйонів та Збройних Сил України, які боронять Україну на Півдні та Сході України.

Бібліографічні посилання

1. **Грицак Я.** Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак., вузів, вчителів.] / Я. Грицак. – К., 1996.
2. **Грицак Я.** Як викладати історію після 1991 року? / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом. – К., 2011. – С. 17 – 33.
3. **Дашкевич Я.** Чи має Україна свою історію? З приводу круглого столу «Історія України XX ст. на сторінках підручників» / Я. Дашкевич // Шлях перемоги. – 1997. – 4 січня.
4. Зоря (Дніпропетровськ). – 1995. – 7 грудня.
5. **Костенко Л.** Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала / Л. Костенко. – К., 2005.
6. История России. 1945 – 2008. Учебник для 11 класса / под ред. А. Данилова, А. Уткина, А. Филиппова. – 2-е изд. – М., 2008.
7. История России. 1900 – 1945. Книга для учителя / под ред. А. Данилова, А. Уткина, А. Филиппова. – 2-е изд. – М., 2008.
8. **Митрофаненко Ю.** Холодний Яр в історії Української революції 1917 – 1921 рр.: історіографічна традиція та сучасні інновації осмислення / Ю. Митрофаненко // Український визвольний рух. – 2016 – № 21. – С. 81–117.
9. **Субтельний О.** Україна. Історія / О. Субтельний. – К., 1991.
10. **Турченко Ф.** Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника / Ф. Турченко. – К., 2016.
11. **Турченко Ф.** Проект «Новоросія» 1764 – 2014 рр. Ювілей на крові / Г. Турченко, Ф. Турченко. – Запоріжжя, 2015.
12. **Турченко Ф.** Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Ф. Турченко, Г. Турченко. – Запоріжжя, 2016.
13. **Турченко Ф.** Новітня історія України. 10 клас / Ф. Турченко – К., 1994.
14. **Турченко Ф.** Новітня історія України (1945 – 1993). Підручник для 11 класу / Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко. – К., 1995.
15. **Турченко Ф.** Микола Міхновський: Життя і слово / Ф. Турченко. – К., 2006.
16. **Турченко Ф.** «Общая история»: наука чи політика? / Ф. Турченко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://krasnews.at.ua/publ/rozpovidi-pro-zemljakiv/slovo-v-nauci/fedir-turchenko-obshhaia-istoriia-nauka-chi-politika-i/27-1-0-226>.
17. **Удод О.** Підручник з історії України – невід’ємний атрибут держави / О. Удод // Газета «Історія України». – 2006. – № 1. – С. 3.
18. Україна й Росія розроблять спільні підручники для вчителів історії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukped.com/index.php?option=com_content&view=article&id....
19. **Швидько Г.** Історія України (XIV – XVIII ст.): пробний підручник для 8 кл. сер. шк. / Г. Швидько. – К., 1996.
20. Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали з робочої наради з моніторингу шкільних підручників України / Упорядник Н. Яковенко. – К., 1996.
21. **Яковенко Н.** Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. : [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак., вузів, вчителів.] / Н. Яковенко. – К., 1996.

Надійшла до редколегії 1.08.2017

НАШІ АВТОРИ

Архірейський Дмитро Володимирович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна.

Буланова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, директор Музею історії міста Кам'янське, Кам'янське, Україна.

Воронов Віктор Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна.

Журба Олег Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна.

Іонцева Катерина Юріївна – бакалавр історії, магістрант 5 курсу історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна.

Каюк Світлана Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна.

Кушлакова Надія Миколаївна – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарної підготовки і фундаментальних дисциплін Західнодонбаський інститут МАУП, Павлоград, Україна.

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заст. директора Наукової бібліотеки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна.

Манько Анна Олександрівна – магістр історії Криворізька педагогічна гімназія, Кривий Ріг, Україна.

Манько Марина Олександрівна – Комунальний заклад «Навчально-виховний комплекс «Криворізька спеціалізована школа І–ІІІ ступенів із поглибленим вивченням іноземних мов – дошкільний навчальний заклад», Кривий Ріг, Україна.

Митрофаненко Юрій Станіславович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії та методики середньої освіти КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського», Кропивницький, Україна.

Мороз Володимир Степанович – історик, краєзнавець, член Національної спілки журналістів України та Дніпропетровської регіональної спілки письменників України, Заслужений працівник культури України, Дніпро, Україна.

Нікілєв Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна.

Перетокін Андрій Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна.

Пестрікова Оксана Василівна – магістр історії, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна.

Савчук Варфоломій Степанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри фізики Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Заслужений працівник освіти України, Дніпро, Україна.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Заслужений працівник освіти України, Дніпро, Україна.

ЗМІСТ

НАДДНІПРЯНЩИНА XVII–XVIII ст.: АСПЕКТИ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА3

- Мороз В. С.** Буря. Другий штурм Кодака3
Пестрікова О. В. Образ українських козаків
у творчості польського історика Людвика Кубалі..... 19

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XIX–XX ст.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ.....29

- Світленко С. І.** Образ Т. Г. Шевченка в творчій спадщині
діячів українського національного руху
другої половини 50-х рр. – початку 60-х рр. XIX ст.....29
Воронов В. І. Шевченкіана на сторінках часопису
«Киевская старина».....40
Манько А. О. (Кривий Ріг) Суспільна опіка
в діяльності земств на Катеринославщині
у роки Першої світової війни58
Манько М. О. (Кривий Ріг) Пропагандистська діяльність
інструкторів Центральної ради на Катеринославщині63

НАДДНІПРЯНЩИНА XIX–XX ст.: ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ69

- Савчук В. С. І. Я. Акінфієв і представники**
Київської ботанічної школи:
невідомі сторінки спілкування.....69
Кушлакова Н. М. (Павлоград) Підтримка професійної згуртованості
як елемент корпоративної культури
науково-технічних об'єднань промислових регіонів
України (кінець XIX – початок XX ст.)77
Лучка Л. М. Книгообмін у процесі формування фондів
катеринославських бібліотек XIX – початку XX ст.94
Журба О. І., Іонцева К. Ю. Публічні лекції
в Катеринославській губернії на початку XX ст.
(за матеріалами Державного архіву
Дніпропетровської області).....103

ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНА ІСТОРІЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ.....	111
Буланова Н. М. (Кам'янське) Римо-католицька та лютеранська конфесії Південної України у світлі церковної політики Російської імперії (2-а половина XIX – початок XX ст.).....	111
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ XIX–XX ст.	121
Перетокін А. Г. Вплив акціонерного підприємництва на розвиток галузей важкої промисловості Наддніпрянщини у другій половині XIX ст.	121
Нікілев О. Ф. Дніпропетровськ у ракетно-космічній галузі України: до історії становлення (середина 1940-х – кінець 1980-х рр.).....	134
ДИСКУСІЙНА ТРИБУНА.....	142
Каюк С. М. Страсті за фронтиром, або жіночий погляд на чоловічу дискусію.....	142
Архірейський Д. В. До питання про політико-ідеологічну основу махновського руху.....	156
РЕЦЕНЗІЇ.....	167
Митрофаненко Ю. С. (Кропивницький) Відгук на книгу Ф. Г. Турченка «Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника»	167
НАШІ АВТОРИ.....	175
ЗМІСТ.....	177

Наукове видання

**НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА:
історичні процеси, події, постаті**

Збірник наукових праць

Випуск 15

**Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 10102 від 12.07.2005 р.**

Науковий редактор С. І. Світленко

ISSN 2312-2587 (Print)
ISSN 2312-3141 (Online)

<http://www.ndhistory.dp.ua>

Тексти подано в авторській редакції.
Збірник видано коштом авторів.

ЛІРА

**ВИДАВНИЦТВО
ДРУКАРНЯ**

— ДНІПРО —

lira.dp.ua | dnipro.lira@gmail.com

Підписано до друку 19.12.2017.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 10,46. Наклад 100 пр. Зам. № 289.

Видавництво і друкарня ПП «Ліра ЛТД».
49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5.
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК №188 від 19.09.2000.